

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА
ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА**

На правах рукопису

Чигур Руслан Юрійович

УДК 504 (477.8) ”19”

**Соціально-екологічні процеси
в Західному регіоні України 70-80-х роках ХХ ст.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України
дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
доктор історичних наук,
професор
Васюта Сергій Іванович

ЛЬВІВ – 2003

З М І С Т

ВСТУП.....	3
-------------------	----------

РОЗДІЛ I Історіографія та джерела

1.1. Методологічні принципи дослідження проблеми.....	7
1.2. Історіографія.....	14
1.3. Джерела.....	21

РОЗДІЛ II Передумови загострення еколого-економічної ситуації

2.1. Природні ресурси краю: проблеми їх раціонального використання.....	29
2.2. Сільськогосподарське виробництво та його вплив на земельні угід- дя.....	45
2.3. Лісове господарство.....	63
2.4. Використання водних ресурсів.....	81
2.5. Забруднення повітряного басейну.....	100
2.6. Вплив довкілля на життєдіяльність людини.....	120

РОЗДІЛ III Проблеми збереження природно-ландшафтного різноманіття та охорони природи

3.1. Діяльність органів державної влади та господарських структур щодо охо- рони навколишнього природного середовища.....	133
3.2. Заповідні території та їх вплив на еколого-господарську ситуацію.....	152
3.3. Роль громадських організацій у захисті довкілля.....	166

ВИСНОВКИ.....	180
----------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА

ЛІТЕРАТУРИ.....	191
------------------------	------------

ВСТУП

Актуальність теми. В історичних дослідженнях іноді недооцінюється роль природного фактора в соціальних процесах. Однак людина та природа нерозривні між собою, взаємообумовлюють одне одного.

Проблема взаємодії природи і суспільства завжди була актуальною, бо життєдіяльність людини пов'язана з використанням природних ресурсів та її впливом на навколишнє середовище. Зневажливе та безвідповідальне ставлення людства до природних ресурсів загалом до біосфери може завдати величезної шкоди з непередбачуваними наслідками. Це засвідчує і вкрай складна екологічна ситуація в Україні та Радянському Союзі у 1970-80-х роках. У серпні 1990 року Верховна Рада України проголосила нашу країну зоною екологічного лиха. Внаслідок погіршення екологічної ситуації Україна щорічно втрачає 15-20 % валового національного доходу.

Екологічні процеси у Західному регіоні України мають певну специфіку. Внаслідок природозгубної діяльності в регіоні різко погіршується ситуація з водними, земельними, лісовими ресурсами, виснажуються мінерально-сировинні поклади, що негативно позначилося на соціально-економічному розвитку, загалом на життєдіяльності багатомільйонного населення. Таке становище зумовлене переважно екстенсивним характером виробництва впродовж 1950-80-х рр. у поєднанні з недосконалою технологією.

На сучасному етапі сама природа вже не в змозі нейтралізувати негативні результати господарської діяльності суспільства, внаслідок ігнорування ним гармонійних принципів поєднання власних інтересів із потребами охорони природного середовища. Тому необхідно виробити механізм подолання диспропорції між розмахом та наслідками господарської діяльності людини і можливостями управління соціально-екологічними процесами. Йдеться про вироблення на науковій основі засад гармонійного співіснування суспільства і навколишнього середовища. Історичний досвід засвідчує: якщо особа усвідомлює гостру потребу вирішення якоїсь проблеми і зосереджує на цьому достатні інтелектуальні та матеріальні ресурси, вона може досягнути значних результатів.

Власне всі ці обставини і зумовлюють актуальність дисертаційної теми як з наукової так і практичної точки зору.

Дисертаційне дослідження є складовою частиною планів науково-дослідної роботи Тернопільської академії народного господарства. Виконувалося у відповідності із постановою Міністерства України "Про викладання соціально-гуманітарних дисциплін" від 19 травня 1993 року та директивного листа "Про розробку освітньо-професійних програм вищої освіти за відповідним професійним спрямуванням" від 18 лютого 1994 р., згідно державної національної програми "Освіта" ("Україна ХХІ століття"), "Концепції сталого розвитку України", Державній програмі соціального і економічного розвитку (розділ – "Природні ресурси та навколишнє середовище") і "Програмі державної підтримки комплексного розвитку м. Львова на 1998-2002 рр".

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1970-1980-х рр. Саме у 1970-х рр. різко проявилися негативні наслідки безвідповідального ставлення радянського суспільства до проблем охорони і збереження довкілля, почали з'являтися наукові розвідки про екологічної ситуацію в Україні та її регіонах. Все ж ця проблема ґрунтовно не досліджувалася, бо радянське партійно-державне керівництво не надавало екологічним процесам серйозного значення.

Мета дисертаційної роботи – простежити вплив господарської діяльності на навколишнє природне середовище, а отже й на соціально-економічний розвиток й загалом на життєдіяльність багатомільйонного населення. Західного регіону України 1970-80-х рр.

На підставі критичного аналізу різноманітних партійно-державних документів та матеріалів, статистичних збірників і преси, а також сучасної історіографії дисертант прагнув дослідити:

- об'єктивні та суб'єктивні фактори, які впливали на еколого-економічну ситуацію в Західному регіоні України;
- проблеми раціонального використання природних ресурсів;
- взаємозв'язок промислового і сільськогосподарського виробництва з екологічною ситуацією в регіоні;

- вплив довкілля на здоров'я та життєдіяльність людей;
- діяльність органів державної влади та господарських структур щодо охорони довкілля;
- роль заповідних територій та громадськості у збереженні навколишнього природного середовища;

Методологія дослідження – наукове пізнання шляхом з'ясування соціально-екологічних протиріч у взаємодії суспільства з навколишнім природним середовищем.

Предмет і об'єкт дослідження – господарська діяльність та її вплив на еколого-економічну ситуацію у Західному регіоні України 1970-80-х років.

Наукова новизна дисертаційного дослідження:

- вперше в українській історіографії досліджено сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, які зумовили виникнення кризової соціально-екологічної ситуації;
- державно-партійне керівництво СРСР недооцінювало значимості раціонального використання природних ресурсів та охорони довкілля як визначального фактору підвищення ефективності суспільного виробництва та зростання матеріального добробуту населення;
- внаслідок негативного антропогенного навантаження на земельні і водні ресурси, хижацької вирубки лісу, різко погіршувались умови для життєдіяльності людей, зростає захворюваність та смертність;
- сталий економічний розвиток незалежної України можливий тільки за умов докорінної перебудови та гармонізації господарської діяльності суспільства із збереженням і охороною навколишнього природного середовища.

Практичне значення дослідження: наукові висновки щодо причин екологічної кризи в Західному регіоні України та її економіки, вплив на соціальну ситуацію, може бути використане для розроблення комплексної програми природокористування і охорони довкілля, як важливого фактору підвищення ефективності промислового та сільськогосподарського виробництва, покращення соціальної ситуації в Західному регіоні України, для ак-

тивізації екологічної освіти у школах, вузах, зокрема при викладанні предметів історико-гуманітарного профілю, а також господарськими структурами регіону для вирішення проблем переходу на маловідходні і безвідходні технології, та охороні навколишнього природного середовища.

Основні положення дисертації апробовані у 6 наукових статтях, на наукових конференціях і семінарах: "Екологія і освіта: питання теорії та практики" (Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників, жовтень 1998 р.), "Охорона довкілля: теорія та практика" (Криворізький державний педагогічний інститут, листопад 1998 р.), на засіданнях кафедри українознавства Тернопільської академії народного господарства, у лекціях а також спецкурсах історії України. Дисертація обговорювалася на кафедрі філософії та українознавства Тернопільської державної медичної академії ім. І.Я. Горбачевського та у відділі новітньої історії Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України.

РОЗДІЛ І

Історіографія та джерела

1.1. Методологічні принципи дослідження проблеми

Реалії соціально-економічного розвитку Західного регіону України 1970-80-х рр. засвідчили, що намагання збільшити валовий національний продукт шляхом зростання матеріального виробництва при одночасному нехтуванні екологічних проблем призвело до загострення економіко-екологічної кризи. Розв'язання цієї актуальної проблеми можливе тільки шляхом наукового аналізу генези кризового стану природного середовища. Саме на основі наукового підходу можливе обґрунтування подальших конкретних політико-економічних та соціальних засобів при подоланні негативних проявів в економіко-екологічній сферах розвитку суспільства.

Взаємовідносини людини із природним середовищем, протягом усієї історії її розвитку, відбувалися у межах правил антропоцентричного гуманізму, тобто ідеї підкорення суспільству всього, що є в природі, його пануванні над нею. Але як показало життя, цей підхід виявився хибним. Людина почала освоювати ресурси надр ще 30-40 тисяч років тому. Щорічно на планеті видобувають 30 тонн різноманітних корисних копалин на одну людину, майже по одному залізничному вагону [1, с.205]. До середини ХХ століття вплив суспільства на природу ще не завдавав масштабних негативних наслідків і тому не спостерігались глобальні зміни довкілля. Тільки з початком науково-технічної революції вплив людства на природу розширився і поглибився, такі наслідки призвели до того, що дії суспільства наближають світ до глобальної катастрофи, причиною якої може стати нестача ґрунту, води, продуктів харчування, металів і навіть повітря. Тому об'єктивно постало питання усунення негативного антропогенного впливу та захист навколишнього природного середовища. Дослідження соціально-екологічних протиріч не можна досягнути лише традиційними дисциплінами на рівні окремих галузевих завдань [2, с.3,6-7]. Кожна суспільствознавча дисципліна повинна неодмінно пройти стан екологізації своїх розробок, щоб зробити внесок до нового наукового підходу, до вивчення проблем соціально-природної взаємодії.

Людина починає усвідомлювати свій зв'язок з природою ще в стародавні часи. У Китаї та Індії вчення буддизму та конфуціанства закликали до гармонійної єдності людини з оточуючим середовищем. Нове тлумачення взаємозв'язку соціуму з природою з'являється в епоху Відродження – XV-XVI ст., коли людина (мікрокосм) розуміється як частина природи (макрокосму) і має ідентичні їй властивості [3, с.37].

Філософські концепції взаємовідносин суспільства з природою розробляв Григорій Сковорода, який стверджував, що людина невід'ємна від зовнішнього світу, від природи, має спільні з нею засади існування і тому через пізнання своєї родової натури осягає і закони природи [4, с.10-12]. У подальшій історії розвитку соціофілософських вчень виникли натуралістичні (біологізаторські) концепції – людина природна істота, її поведінка, суспільні якості зумовлені біологічними чинниками. До таких відноситься соціобіологія, соціал-дарвінізм, евгеніка, теорія Мальтуса, фрейдизм [5, с.205].

З початку XX ст. проблема людини стає основним об'єктом для більшості філософських вчень. Антропологічна філософська школа (М. Шелер, А. Генен, Х. Плеснер) спробувала поєднати конкретно наукові досягнення з цілісним філософським осягненням людського життя. Цю традицію продовжують такі напрямки філософських течій як прагматизм, глибинна психологія, структуралізм, екзистенціалізм.

Сама ж наука про екологію почала формуватися понад сто років тому, за цей час вона розвинулась у наукову дисципліну біологічного спрямування. Термін "біоекологія" запровадив у 1922 році американський геоботанік Ф. Клеменс [6, с.15]. Ще раніше, у 1866 році, термін "екологія" запропонував німецький вчений Е. Геккель. Так він назвав науку, що вивчає організацію та функціонування надорганізмових систем різних рівнів: видів, популяцій, спільнот, екосистем та біосфери. У 1935 році англійський учений А.Тенслі використав поняття "екосистема", у 1942 році В.М. Сукачов обґрунтував уявлення про біогеоценоз. Завдяки цьому було доведено ідею про єдність органічного та неорганічного середовища, про кругообіг речовин і перетворення енергії.

Що ж стосується розвитку екології в Україні, то важливим етапом для природознавства стало створене В.І. Вернадським вчення про біосферу та ноосферу, згідно цього вчення взаємодія організмів із середовищем поширюється далеко за межі простору [7, с.46]. Вперше термін "ноосфера" вжив французький математик і філософ Е. Ла Руа [8, с.58]. А В.І. Вернадський вклав новий соціально-екологічний зміст, розуміючи її як "стан біосфери, в якому повинні проявитися розум і спрямована ним робота як нова небувала на планеті геологічна сила" [9, с.67]. Особлива заслуга українського вченого полягає і в тому, що він один із перших усвідомив величезний перетворюючий вплив живих організмів на зовнішні оболонки Землі в планетарному масштабі, тісну взаємодію і взаємозалежність усіх форм життя. В.І.Вернадський особливо виділяє перетворюючий вплив на землю однієї з форм життя – людини – через її розумову діяльність і передбачає швидке зростання глибини і масштабів цього процесу. При розгляді питання про біосферу він вперше звернув увагу на важливість охорони довкілля від порушень, спричинених антропогенною діяльністю. Вчення науковця сприяло у подальшому в розширенні предмета екології, при цьому акцентувалася головна увага на охороні довкілля від небажаних порушень.

В СРСР наука про екологію розвивалась уповільненими темпами. За умов тоталітарного режиму інтерпретація причин стану екологічних проблем носила класовий, заідеологізований характер. Не спостерігалось зацікавлення держави у висвітлення проблем взаємин суспільства з навколишнім природним середовищем на науковому рівні. Проте на початку 1980-х років наука про екологію набула визнання, виступила стимулятором інших галузей природознавства [10, с.84-87]. Зміни у ставленні до екології та її проблем висунуло саме життя: поступово командно-адміністративна система почала усвідомлювати недоречність ігнорування екології як науки. Але її потенціал виявився недостатнім для вирішення соціально-економічних проблем, організації раціонального природокористування. Необхідні були не біологічні підходи до аналізу суспільних процесів та інститутів, а нові об'єктивні наукові засади, в першу чергу, соціально-історичний підхід. Розвиток екології як біолого-природничої науки не встигав за сучасними

проблемами, які виникали перед суспільством, бо тривалий час радянська влада перешкождала вільний розвиток екологічних досліджень. Проте, лише на основі соціально-історичних методів можна реально дослідити генезис екокризи в радянському суспільстві, зокрема, на території Західного регіону України, її стан у різних сферах та проявах на сучасному етапі.

У реальній науковій практиці ставлення науковців до предметних завдань, екології неоднозначне. Ряд дослідників роблять спроби розширити предмет досліджень, структуру і завдання біоекології, підпорядкувавши їй традиційно невласиві для неї розділи знання. Інші твердять, що немає такої науки, яка б охопила разом усі соціально-екологічні проблеми. Проте незаперечний факт, що сучасна екологія ще не набула необхідної внутрішньої злагодженості, гармонійності і довершеності [11, с.83-84]. Через цю невизначеність виникла термінологічно-понятійна плутанина, спричинена переважно авторами, які не досить чітко уявляли собі предмет екології, скоріше розуміючи його як науку про середовище, а не як біологічну дисципліну [12, с.19]. У зв'язку із цим актуальними і надалі залишаються дискусії вчених М.Ф. Реймерса, К.М. Ситника, О.Л. Яншина, Р. Даждо, В. Алпатова про народження і розвиток екології: чи слід її вважати цілком самостійною чи міждисциплінарною наукою, яка запозичила елементи природничих, суспільних і технічних дисциплін. Галузь знань про взаємовідносини людини і природного середовища дослідники в основному почали називати екологією людини, а представники суспільних наук – соціальною екологією (термін вперше поширився серед філософів) [13, с.20-21,312-313]. У словнику М.Ф.Реймерса і А.Б.Яблокова є 15 різних визначень терміну екології, що відображає реальне становище в даній галузі знання [14, с.35].

Радянські дослідження базувалися на марксистському підході ставлення людини до довкілля. Марксистові належить трудова теорія походження людини, яка аналізує механізм трансформації біологічного в соціальне, поєднує процес походження людини з процесом виникнення суспільства. Замість пасивного притосування організму до навколишнього середовища виникає новий спосіб життєдіяльності – соціальна практика – активне перетворення і освоєння природи [15,

с.16]. Таким чином марксизм ігнорує природно-екологічні чинники людського існування, відводячи роль лише передумовам соціального життя, які не мають впливу на соціальні орієнтації людини. Отже, радянська ідеологічна система підміняла біологічне соціальним, керуючись постулатами про активну перетворюючу роль людиною довкілля. Але, як зауважив науковець Голубець М.А., "ані біологічне не можна підняти до рівня соціального, ані останнє не можна підняти до рівня біологічного"[16, с.32]. Це призвело до нераціонального господарювання, спричинило порушення природних компонентів, екологічної рівноваги. Забруднення земельних, водних, лісових ресурсів викидами та відходами промислового виробництва спричинило масові захворювання внаслідок погіршення умов довкілля [17, с.74-85;77-78]. Чимало наукових досліджень засвідчують, що господарська діяльність відчутно зачепила структурно-функціональну організацію біосфери.

Сучасне суспільство має ще мало даних про структурно-функціональну організацію живих систем та їх саморегуляторні механізми. Антропогенна ж регуляція базується на відсутній у природі, створеній суспільним розумом моделі. І залежно від того наскільки вона вдала, настільки ефективнішим є вплив людини на некеровані нею системи [18, с.93]. Ряд дослідників твердять, що взаємодія в межах системи "суспільство – природа" повинна відбуватись на основі законів, роблять спроби їх формулювань [19, с.167;86-87]. Інші науковці висловлюються з приводу існування таких законів негативно [20, с.44-45]. Намагання суспільства подолати екологічну кризу повинні уособлюватись у розвиткові науки, впливових політичних та соціально-економічних рішеннях, екологічній організації усіх гілок влади. Ефективна і розумна саморегуляція соціальних систем можлива лише на основі пізнання, з однієї сторони, власних законів розвитку, а з іншої – врахування специфіки біологічної та біотичної форм руху матерії [21, с.90].

Висвітлення соціально-екологічних проблем у структурі українознавчих, історичних досліджень набагато відстає від нагальних потреб розвитку національної науки, незважаючи на те, що проблеми екологічної кризи в Україні були визнані серед пріоритетних у прийнятій Академією наук України наприкінці 1990 року Республіканській програмі розвитку історичних досліджень [22, с.29]. Міні-

стерство освіти України інформаційним листом від 10 липня 1991 р. "Концепція гуманізації та гуманітаризації учбового процесу" вперше запропонувало запровадити курс "Основи охорони навколишнього середовища". Листом Мінвузу України "Про гуманізацію та гуманітаризацію вищої багатоступеневої інженерно-технічної освіти у вузах України", від 24 грудня 1991 р. було передбачено 80-ти годинний курс "Основи соціоекології". Науково-методична комісія з екологічної освіти Міністерства освіти України 20 лютого 1992 р. затвердила вперше створену програму курсу "Основи соціоекології", розраховану для студентів усіх спеціальностей України. Було підготовлено перший пробний підручник "Основи соціоекології", реорганізовано Комісію Міністерства освіти України по екологічній освіті й виділено соціоекологічну секцію. У директивному листі Міністерства освіти України від 18 лютого 1994 року з'явився курс "Основи екології"(54 год., 1 кредит) та курс "Безпека життєдіяльності". Проте курс "Основи екології" не передбачає викладання проблем взаємодії суспільства й природи, а тим більше негативного впливу людської діяльності на природу [23, с.30-31]. 18 червня 1996 року відбулося розширене засідання Наукової Ради НАН України з проблем навколишнього природного середовища, на якому було розглянуто "Наукові основи концепції сталого (самовідтворюючого) розвитку в Україні". Академік НАН України Костюк П. Г. констатував той факт, що природні ресурси в Україні вироблені, а механізми регулювання природних основ життя вкрай деградовані. Вони нездатні підтримувати ефективний процес соціально-екологічного розвитку в перспективі. Все це змушує розробити концепцію моделі переходу України до принципів самовідтворювального розвитку. Проте і наприкінці 1990-х років, незважаючи на актуальність проблематики взаємодії соціального і природного, українознавчі наукові структури ще недостатньо приділяють увагу дослідженням історичного спрямування, присвячених даній тематиці. Це означає, що аналіз історико-гуманітарних аспектів проблем антропогенного впливу на довкілля, екологізація суспільно-політичної думки вимагають проведення нових досліджень у цій галузі знань. Переростання екологічної проблематики з вузькогалузевої у комплексну, з природоохоронної у соціальну зумовлює до появи обґрунтованих, актуа-

льних історичних праць, присвячених саме проблемам взаємодії, впливу людства на стан навколишнього природного середовища. Недооцінка ж або формальне визнання ролі суспільства у стосунках з природою походять саме від недостатнього конкретно-історичного аналізу, відсутності широкого кола робіт, які б довели вирішальну роль суспільства, його механізмів та інститутів у процесах соціо-оприродної взаємодії, генезису та сучасних масштабів екологічної кризи в Україні. Адже роль політичних та соціально-економічних факторів у розвитку негативного антропогенного впливу на природне довкілля нашої держави була й залишається вирішальною. Тому у дослідженні саме періоду 1970-80-х рр., коли почали загострюватися і проявлятися екологічні проблеми, необхідно шукати історичний аналіз шляхів виходу з екологічної кризи, яка особливо поглибилася на сучасному державотворчому етапі.

1.2. Історіографія

Розвиток наукових дисциплін, пов'язаних із проблемами взаємодії суспільства із навколишнім природним середовищем в СРСР значно відставав від політичних, соціально-економічних, науково-технологічних процесів, які мали вагомий вплив на стан довкілля. Не приділялась увага питанням аналізу антропогенного впливу на біосферу і в історичній науці. Такий стан призвів до того, що в умовах екологічної кризи не було інтегрованої, багатогранної науки – лідера, яка би стала своєрідною філософією виживання людства, адже біогеографічних знань недостатньо для вирішення проблем, пов'язаних із соціально-екологічними процесами. Саме заповнити цю прогалину необхідно історичним дослідженням для вивчення й осмислення всіх складових екологічних проблем, викликаних антропологічною діяльністю, накреслення шляхів виходу з екологічної кризи, розроблення для цього конкретних локальних, регіональних планів та програм. Проте у вищих ешелонах влади не приділяли належної уваги соціально - екологічним процесам, вважаючи, що в СРСР не існує проблем у взаєминах суспільства із довкіллям. В той же час комуністична ідеологія робила все, щоб подати спотворену інформацію стосовно екологічної ситуації. Маніпулюючи суспільною думкою, радянські органи управління відмовлялись визнати наявність терміну "екологічна криза", вважаючи, що у соціалістичному суспільстві при плановій економіці розвитку взагалі виключена будь-яка криза. Для радянського ладу поняття "екологічна криза" асоціювалась тільки із капіталістичним способом виробництва. Необхідно наголосити, що суспільні науки не досліджували цю проблематику, внаслідок чого навколо процесів історії розвитку охорони навколишнього природного середовища склався вакуум інформації, що призвело до екологічної безграмотності у суспільстві, яка і на даний час проявляється у ставленні населення до довкілля.

Упереджене ставлення державної влади до соціально-екологічних процесів вплинуло і на розвиток історіографії. Лише в першій половині 1970-х рр. з'являються фрагментарні праці соціоекологічного спрямування. Заслуговує на увагу праця Чубатого О.В., яка розкривала негативну господарську діяльність людини,

що порушила природну рівновагу лісових ресурсів [24, с.129]. Робота Федоренка А.П, базуючись на матеріалах Західного регіону України, одна із перших наголошує про негативний антропогенний вплив на земельні ресурси пестицидів, забрудненість водних ресурсів, повітря [25, с.44]. Проте більшість праць середини 1970-х рр. носили природоописовий, розповідний характер, не загострювали увагу на проблемах довкілля [26, с.18;26;157;168;156;147;138] а взаємодія суспільства з природою розглядалися крізь призму економічного розвитку, покращення економічних показників [27, с.380;288;380;121;85].

Саме у середині 1980-х рр. були здійсненні окремі спроби дати соціо-екологічним процесам більш повну характеристику, Ала поява цих праць носила епізодичний характер [28, с.57;150;69;205;32;190] та й не було критичного підходу до цих робіт [29, с.40;105;60;30]. На особливу увагу заслуговує видання товариства "Знання" "Екологічні проблеми України. Питання і відповіді", де була, по суті, спроба комплексного висвітлення негативного антропогенного впливу на природні ресурси [30, с.45].

У 1970-80-х рр. відбуваються перші регіональні наукові конференції, присвячені проблемам стану навколишнього природного середовища [31, с.4-5;13;80;145;160;95]. Конференції та семінари розглядали як регіональні, так і загальноукраїнські екологічні проблеми. Специфікою середини 1980-х років була та обставина, що наукові кола почали більш відкрито офіційно визнавати кризовий стан, спричинений взаєминами людини із навколишнім природним середовищем, проте внаслідок браку об'єктивної екологічної інформації, на той час винного, хто б конкретно ніс відповідальність за стан справ, що склався у довкіллі, не знаходили.

Саме праці початку 1990-х рр. науковців Васюти С.І., Гаєва А.Я., Мартинова М.В., Олдака П.Г., Самарина В.С., Синявського А. С., Шабуніна С.В. [32, с.105-118;35-39;75-87] є першими, які розкривають екологічну кризу в СРСР та Україні. У цих джерелах простежується критичний підхід до висвітлення антропогенного впливу на навколишнє природне середовище.

На початку 1990-х рр. з'являється ряд загальних, об'єктивних праць, присвячених проблемам довкілля як регіонів, так і загальноукраїнським проблемам. Серед них критичними підходами в аналізі взаємодії суспільство-довкілля виділяються робота Гуцуляка Г.Д. Земельно-ресурсний потенціал Карпатського регіону, та книга "Экологическая ситуация на Украине и ее мониторинг: анализ й перспективи"[33, с.50;105;408;260].

У першій половині 1990-х рр. відбуваються численні регіональні та всеукраїнські конференції, присвячені взаємовідносинам людини із природою [34]. Ці зібрання вчених уже не тільки констатують факти негативного антропогенного впливу на навколишнє природне середовище, а й виносяться конкретні пропозиції до органів державної влади з метою покращення стану довкілля. Стають популярними секційні обговорення різноманітних екологічних проблем.

У середині 1990-х рр. з'являються нові праці еколога-економічного спрямування Венглінського Г.І., Гавриленка Н.М., Галкіна В.П., Зарицького А.Н., Куліша Е.А., Мамонтова Н.Ф., Міщенко В.С., Швая В.П. [35, с.98;200;61-63]. Саме ці наукові дослідники почали пов'язувати негативні процеси у навколишньому природному середовищі із станом, який склався перш за все у народногосподарському комплексі. Цікавою у плані антропогенного впливу суспільства на природу є праця колективу авторів Шутька А.П., Малахова Л.П., Бутченка Л.І. З точки зору історичного аналізу взаємин людина – довкілля [36, с.232].

Заслужують на увагу політико-правова основа регулювання природоохоронної діяльності та природокористування, Національні доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні, які виходять на протязі 1990-х років [37]. По новому розкриває проблеми природно-заповідного фонду України праця Борейка В.Є. Автор вважає, що через міжвідомчість, незгодженість бюрократичність у вирішенні даної проблематики склалась та обставина, що, по суті, справа природо-заповідання занепала, а Україна у порівнянні з іншими країнами Європи почала значно відставати, щодо збільшення показників заповідності території [38, с.185]. Питанням екологічної культури присвячена праця Крисаченка В.С [39, с.352]. Якщо у середині 1980 рр. визнавали негативне антропогенне на-

вантаження на довкілля, то уже в середині 1990 рр. науковці починають досліджувати передкризові екологічні ситуації на Україні та її регіонах, зокрема це стосується таких діячів науки як Городецької Г.Д., Адаменка О.М., Рудька Г.І., Голояда Б.Я., Антошчишина Г.І., Шларика Ю.С., Глотина Р.Ю. [40]. Праця Губського О.І., розкриває негативний вплив науково-технічної революції на екологію, що спричинило, зокрема, чисельні хімічні катастрофи, які у свою чергу призвели до кардинальних змін у довкіллі [41, с.70].

Починаючи з середини 1990-х рр. зростає кількість наукової літератури, присвяченої регіональним екологічним проблемам [42]. Актуальною у плані історичного аналізу є праця Борейка В.Є., де наводяться чисельні приклади формального відношення та різноманітні факти порушень державними структурами своїх же розпоряджень у сфері природоохорони [43, с.304]

Проте, незважаючи на чималу чисельність наукових статей, монографій до 1990-х років існувала лише одна кандидатська дисертація, історико-гуманітарного змісту, захищена науковцем Васютою С.І. у 1985 році, в основі якої проаналізовані проблеми раціонального використання лісових ресурсів Карпат. Цей же дослідник у 1996 році в Інституті історії України НАН України захистив першу докторську дисертацію присвячену соціально-екологічним проблемам України 1970-1990-х років, за спеціальністю "07.00.01 – історія України" [44, с. 26] Автор і понині продовжує досліджувати новітній період історії України, зокрема, проблеми історичної та соціальної екології України в контексті політичних і соціально-економічних процесів останньої третини ХХ ст., насамперед, антропогенний вплив суспільства на навколишнє природне середовище, історіософічні та джерелознавчі основи конкретно історичних досліджень соціально-екологічних проблем, причини та наслідки Чорнобильської катастрофи як межі тоталітарної політики псевдотехнократичного розвитку, соціоекологічні проблеми урбанізованих територій, чинники національної екологічної кризи, регіональні проблеми природокористування та охорони навколишнього природного середовища в Україні [45].

Друга половина 1990-х рр. характеризується збільшенням праць, присвячених дослідженням антропогенного впливу на стан довкілля. Аналіз проблем взаємодії суспільства і природи висвітлює колективна праця Корабльової А.І., Шалаля А.Г., Гербицького Л.В., Поліщука С.З. [46, с.142], яка охоплює комплекс екологічних проблем, спричинених людською діяльністю.

Грунтовному аналізу екологічних проблем 1990-х років Західного регіону України присвячена праця Мельника Л.В. [47, с.140]. Політико-правові аспекти регулювання природоохоронної діяльності 1995-1996 рр. та природокористування аналізує колективна монографія Качинського А.Б., Хміля Г.А. [48, с.90].

Актуальне дослідження, присвячене проблемами впливу забруднення навколишнього середовища на трудові ресурси Чернівецької області [49, с.70]. В ньому подано стан та аналіз водних, земельних, лісових ресурсів на протязі 1990-1994 рр. Вагоме місце, займає також праця, присвячена розкриттю проблем водних і мінерально-сировинних ресурсів Волинської області та Україні загалом [50, с.122]. Особлива увага в ній звертається на негативні процеси у довкіллі, пов'язані із періодом кінця 1990-х років. Слід згадати також і працю Марціновської О.Б. [51, с.38], яка аналізує господарський комплекс Тернопілля і еколого-економічні проблеми, пов'язані з його розвитком, приходячи до висновку, що в області неправильно згідно законів природи використовували ресурсний потенціал.

Грунтова праця стосовно дослідження антропогенного впливу на Українські Карпати належить Мельнику А. [52, с.288], в якій зроблено сучасний аналіз негативного антропогенного впливу на повітря, водні, мінерально-сировинні ресурси, транспортне навантаження, побутові та промислові відходи. Еколого-економічне спрямування має праця Мороза І.П. [53, с.283]. В ній подано аналіз сучасних проблем навколишнього природного середовища України, в тому числі й Західного регіону та шляхи покращення стану довкілля. Актуальними також є дослідження, присвячені світовим процесам взаємодії цивілізації із навколишнім природним середовищем [54], що дає можливість зробити порівняння аналогічним процесам в Україні.

Політико-правові механізми регулювання природоохоронної діяльності та природокористування висвітлюються у працях Костицького В. та Хилька М. [55, с.120;112;363]. У монографії Василюк О.А. на прикладі України ґрунтовно аналізуються теоретико-методологічні принципи політологічного аналізу екологічних проблем, процесуальність екологічної політики як критерій її формування та здійснення, політико-економічне реформування та екологічна стратегія безпеки, проблеми реалізації екологічної політики в період державної розбудови [56, с.600]. Важливо відмітити також історіографічну роботу про взаємодію влади й екології протягом 1917-1990-х рр. [57, с.429], яка сформована на основі документів. Підручник Крисаченка В. [58, с.688] присвячений аналізу впливу людини на біосферу, характеризується критичним підходом до висвітлення даної проблеми. Політико-правові аспекти взаємодії державної влади із природою висвітлює праця Черниченка Г., яка містить гостру критику на адресу сучасної влади за її не до кінця усвідомленість проблем екології та пасивність у вирішенні природоохоронних заходів в Україні [59, с.75]. Еколого-економічне спрямування мають навчальні посібники Коротила Д.М., Коротуна І.М. [60, 367;192], які пропонують розробити стратегію модернізації економіки України, тим самим зменшити її ресурсоемність і покращити стан довкілля.

Актуальні проблеми впливу економіки на довкілля висвітлює збірник наукових праць, зокрема, статті Чабана В.Н., Кучера О.О. [61]. Філософське, еколого-антропогенне спрямування мають монографії Кисельова М.М., де автор ґрунтовно подає аналіз взаємодії, взаємозв'язок суспільства з навколишнім природним середовищем [62].

У другій половині 1990-х рр. відбуваються ряд регіональних конференцій, в тому числі і в Західному регіоні [63] з актуальних питань стану довкілля, аналізу стану природних ресурсів та проблем природоохорони. Інтерес до проблематики висвітлення регіональних екологічних досліджень, які стосуються соціально - екологічної взаємодії наприкінці 1990-х рр., серед науковців зріс, про що засвідчують захищені кандидатські дисертації переважно еколого - економіч-

ного спрямування [64], але даних наукових робіт у порівнянні з іншими галузями дисциплін все ж таки не так багато.

Таким чином, подолання сучасної кризової екологічної ситуації є складовою національної політики України. Одне з основних завдань цієї політики – кардинально змінити ставлення людини до довкілля, сформувати в неї екологічну культуру. Важливу роль у цьому процесі повинні відіграти історичні дослідження соціального екологічного спрямування. Згідно поданого аналізу історіографії за радянський період історико-гуманітарне дослідження проблем взаємодії суспільства із навколишнім природним середовищем значно відставало від аналогічних досліджень західноєвропейських країн. Такий стан пояснюється браком об'єктивної екологічної інформації та водночас "не перспективності" даної проблематики у 1960-1980 рр. в СРСР. Значні зрушення відбулись у цій сфері досліджень за періоду перебудови та незалежності країни, але малочисельні історіографічні праці з даного питання ще у повній мірі не можуть закрити ту прогалину та компенсувати відсутність протягом десятиріч історичних робіт, присвячених процесам взаємодії суспільства із довкіллям. Саме такий стан стимулює до нових наукових напрацювань в історико-гуманітарній сфері досліджень взаємин суспільства із навколишнім природним середовищем.

1.3. Джерела

Необхідність історичного дослідження комплексу проблем антропогенного впливу на природне довкілля, стану екологічної кризи в регіонах України вимагає від дослідника пошуку та вивчення відповідної джерельної бази, критичного аналізу політичного, соціально-економічного розвитку. У зв'язку з початком державного планування заходів природокористування та охорони навколишнього середовища саме з 1970-х рр. з'являється більш-менш цілісна інформація про стан довкілля та антропогенний тиск на нього. Проте в часи радянського тоталітарного режиму, бюрократичності управлінського апарату, правдива інформація про стан довкілля не могла потрапити до науковців, приховувалась вона і від населення. Засоби масової інформації подавали неправдиві факти про антропогенний тиск на природу, щоб не вносити у суспільство "зайве напруження", невпевненість у правильності ідеологічних постулатів комуністичної партії. Мало що змінила у цій сфері політика "перебудови". Справа в тому, що на місцях були більш консервативні партійні діячі, які не хотіли будь-яких змін, не підтримували принципи гласності, відвертості, відповідальності за політичні діяння. Реальний стан процесів взаємовідносин людини з природою та здійснення державної політики в сфері охорони природи відкрила катастрофа на ЧАЕС, суспільство ніби пробудилось від довгого сну, активізуються публікації в пресі, виникають незалежні екологічні рухи та партії. На початку 1990-х років відбуваються різноманітні і різнопланові наукові конференції, присвячені проблемам екології, "зелений рух" в Україні набуває всезагального характеру. Але і наприкінці ХХ століття уже при відкритості інформації про екологічний стан довкілля, вона не потрапляє до широких верств населення. У переважній більшості причиною є те, що суспільство за старою ще традицією просто не переймається екологічними проблемами, відносячись до них байдуже, а також тому, що сучасна економічна криза в Україні відсунула на другий план проблеми довкілля.

Першоджерелами дослідження процесів, пов'язаних із впливом людини на природу, наслідками такого впливу є архівні матеріали соціально-

економічного та політичного характеру. В процесі дослідження вивчено 26 фондів семи обласних архівів: Тернопільської, Чернівецької, Івано-Франківської, Закарпатської, Львівської, Волинської, Рівненської областей та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, а також Центрального державного архіву громадських об'єднань України у м. Києві. Крім цього опрацьовано 6 відомчих архівів Державного управління екологічної безпеки у західних областях України, а також національні доповіді Міністерства природних ресурсів України про стан навколишнього природного середовища в Україні протягом 1992-1997 рр.

Саме в архівах ЦДАВОВ України та ЦДАГОУ зосереджені узагальнюючі матеріали стосовно проблем охорони природи, використання усіх видів природних ресурсів у Західному регіоні України. Цінними є інформації, листи, довідки, переписи з вищими органами влади України і союзними органами місцевих управлінь та органів влади, які засвідчували подвійний стандарт в оцінці соціально-екологічного розвитку: для вищих керівних органів подавалась правдива, іноді критична інформація про антропогенне навантаження на природні ресурси, в той же час вона "пом'якшувалась" звітами про успішне розв'язання екологічних проблем, яке не відповідало по суті реальному стану речей, зате успішно розповсюджувалось серед вчених та громадськості.

Дисертаційна робота базується на вивченні та аналізі історичних фондів та матеріалів, які розкривають антропогенний вплив на довкілля. Неоціненне джерело використаних матеріалів припадає саме на фонди державних архівів Західного регіону України. У цих матеріалах містяться важливі відомості про характер і масштаби антропогенного впливу на водні, лісові та інші природні ресурси, які характеризують стан використання, охорони і відтворення природних компонентів.

Велике значення для дослідження соціально-екологічного розвитку Західного регіону мають законодавчо-нормативні документи, які розкривають діяльність державної влади у сфері охорони природи та використання її ресурсів. Впродовж 1970-90-х рр. ці питання регулювались постановами і рі-

шеннями ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР і автоматично копіювались місцевими органами влади. Ці джерела містяться в обласних архівах регіону і частково були надруковані у місцевій пресі.

Однією з перших у 1970-х рр. газета "Вільне життя" у Тернопільській області звернула увагу на висвітлення природоохоронної роботи. Але в основному цей часопис писав про "позитивні зрушення" у сфері охорони природи, а також друкувались постанови партії та уряду, які стосувались природоохоронних проблем. Гострих критичних статей впродовж 1970-1985 рр. було мало, а, якщо вони друкувались, то поруч подавалась інформація, яка "згладжувала" критичний стан довкілля. Багато уваги газета приділяла стану водних ресурсів області, починаючи від простих розповідей про історію річок області [65, с.4] а також видавалися статті, присвячені різностороннім проблемам водних ресурсів: про незадовільний стан водозаборів, економії води в оборотних системах водопостачання та занедбані свердловини [66, с.4], проблеми водоочисних споруд області [67, с.4], про ігнорування місцевими Радами народних депутатів, підприємствами та установами виконання рішень, спрямованих на покращення водних ресурсів краю [68, с.4]. Гостру критику незадовільного стану довкілля області газета розгорнула у середині 1980-х рр. у часи перебудови, приділяючи багато уваги стану атмосферного повітря, доводячи доцільність його охорони, що, у свою чергу, дасть змогу економити ресурси [69, с.4]. Аналізувалися також проблеми взаємодії автотранспорту із довкіллям [70, с.4], розкривалися проблеми підприємств, пов'язаних із пило та газовловлювачами, пропагувалась система переходу на газ, що в свою чергу зменшило б і навантаження на атмосферу [71, с.4], а також доцільність проведення природоохоронних операцій, зокрема, операції "Чисте повітря" [72, с.3]. Ряд статей газета присвятила проблемам земельних ресурсів, піднімаючи такі гострі питання, як захоронення непридатних для використання пестицидів, отрутохімікатів, створення неорганізованих смітників, а також проблеми, пов'язані із ерозією землі [73, с.4].

Наприкінці 1990-х рр. у зв'язку із проблемами в економіці дещо впав інтерес до проблем стану довкілля, тому статей з даної тематики в області поміняло. Заслуговують на увагу комплексні статті, які характеризують загальний стан довкілля у газеті "Вільне життя" від 4 липня 1998 р. та газеті "Свобода" від 18 квітня 1998 р. [74, с.4]. З обласних газет ряд статей екологічного характеру друкували газети "Ровесник" та "Тернопіль вечірній", особливо у 1980-ті роки.

Великий вклад у висвітлення екологічних проблем області робить обласна громадська природоохоронна газета "Екологічний сполох", яка почала виходити з березня 1990 р. раз в місяць. Це періодичне видання висвітлює різноманітні екологічні проблеми, значна увага приділяється і новому законодавчому положенню природоохоронного значення [75, с.1]. Фахівці розтлумачують природоохоронне законодавство, розповідають про проведення та результати екологічних операцій "Чисте повітря", "Чисте джерело" та ряд інших, знайомлять читачів із зміненими нормами збирання плати за користування природними ресурсами. Є ряд статей, які висвітлюють екологічні проблеми в районах області. Щоразу виходять публікації, присвячені конкретним проблемам, які стосуються водних, земельних, лісових ресурсів області і України. Але проблема в тому, що дана газета недоступна для широкого загалу, її можна віднайти лише в обласній науковій бібліотеці або у Держуправлінні екобезпеки області. Цей друкований орган є єдиним в області, який займався наприкінці 1990-х років проблемами охорони довкілля та пропагував бережливе ставлення до природи.

Вагому інформацію про стан довкілля містять районні газети області, які впродовж 1970-80-х рр. присвятили чимало публікацій природоохоронній тематиці, розкривають різноманітні проблеми використання та антропогенного впливу природних ресурсів на довкілля. Зокрема, проаналізовано значний обсяг матеріалів районних газет тих часів, а саме: "Зоря комунізму" (Чортківщина), "Трудова слава" (Теребовлянщина), "Збручанська зоря" (Підволочиськ),

"Перемога" (Бучач), "Нове життя" (Бережанщина), "Прапор комунізму" (Гусятинщина).

Крім газет обласного і районного рівня, опрацьовані і загальноукраїнські, зокрема, видання української екологічної організації "Зелений світ". Його тираж впродовж 1991-1998 рр. знайомить читачів з актуальними проблемами довкілля, які торкаються і Західного регіону України [76, с.4-5;3;4]. Проблемні статті екологічного характеру охоплюють і загальноукраїнські взаємини між суспільством та навколишнім природним середовищем наприкінці 1990-х років. [77, с.6-7;2;3;5] Газета чималу увагу приділяє природоохоронному законодавству.

Опрацьовано також загальноукраїнські газети "Урядовий кур'єр" та "Голос України", вони впродовж 1992-1999 рр. висвітлювали закони природоохоронного значення, а також постанови уряду та Верховної Ради України, присвячені даній тематиці.

Таким чином, газетна періодика заслуговує на велику увагу у висвітленні екологічної тематики, саме преса на сьогодні є реально доступним джерелом для аналізу проблем соціально-екологічного розвитку на протязі 1970-1990-х років.

У процесі дослідження екологічних процесів Західного регіону важливим джерелом стало використання журнальної періодики. Серед видань, які найбільш прислужилися для написання наукової роботи, слід виділити журнал "Економіка України". Дана періодика протягом 1993-1998 рр. вміщувала праці спеціалістів, науковців, які безпосередньо торкаються стану довкілля України, її регіонів, охоплюючи його різноманітні компоненти [78]. Відрадно, що побутує розуміння взаємопов'язаності економічних процесів із природними, це намагалися довести автори численних публікацій даного журналу. Слід відмітити, що економічні процеси, такі як перехід до ринку, приватизація пов'язуються із екологічними проблемами. На превеликий жаль, державні органи влади не прислуховуються до порад науковців щодо паралельного розв'язання еколого-економічних проблем.

Заслуговує на увагу і всеукраїнський журнал "Вісник аграрної науки". У його численних добірках впродовж 1992-1997 рр. є ряд актуальних проблем, які пов'язані із земельними ресурсами [79], де автори статей на науковій основі намагаються розв'язати такі проблеми як ерозія ґрунтів, зрошення культур, меліорація земель, деградація ґрунтів, застосування пестицидів та отрутохімікатів.

Чимало корисної інформації можна віднайти із наукових статей "Українського географічного журналу". Тут вміщені праці науковців, які охоплюють екологічні аспекти, пов'язані із лісовими, земельними ресурсами, висвітлюються проблеми використання мінерально-сировинних ресурсів [80].

Чисельні матеріали, які висвітлюють екологічні проблеми України, подає журнал "Рідна природа", в якому охоплено чималі спектри стану довкілля, водних, лісових, земельних, мінерально-сировинних ресурсів [81], на сторінках цього видання висвітлюються думки працівників Мінприроди України, друкуються постанови уряду природоохоронного значення. Проблематичний стан лісових угідь, крім того, розкривають журнали "Лесное хозяйство", "Лісовий журнал" [82]. Різноманітні екологічні проблеми порушує й часопис "Розбудова держави" [83].

У журналі "Офіційний вісник України" можна зустріти чималу кількість урядових постанов природоохоронного значення, Закони України та їх пояснення із коментарями спеціалістів [84]. Цікаві природничі статті містить журнал "Віче" [85, с.59-60;86-94], а також "Трибуна" та "Політика і час" [86]. Питання розвитку технологій та проблеми ресурсозбереження розкриває журнал "Экотехнологии и ресурсозбережение" [87]. Питаннями застосування пестицидів, щілювання ґрунту, займаються журнали "Химизация сельского хозяйства" та "Химия в сельском хозяйстве" [88].

Окрім цього, при написанні кандидатської дисертації, використані публікації, присвячені проблемам соціально-екологічного розвитку, які містяться в часописах "Інформація і ринок", "Охорона праці", "Ділова хроніка", "Право України" [89].

Таким чином, журнальна періодика дає ґрунтовні матеріали для аналізу сучасних соціально-екологічних процесів у 1970-1990-х роках.

При вивченні джерел антропогенного впливу на стан довкілля Західного регіону України залучались і статистичні дані. Цей матеріал ґрунтується на звітних даних органів місцевої влади регіону та організацій про виконану щорічну природоохоронну роботу, які не мали єдиного узагальнення, а носили різнобічний характер, тому що кожна економічна установа УРСР відповідала за якийсь конкретний природний компонент. Статистичні звіти місцевих органів влади містяться в архівах ЦДАВОВ України [90], а також у місцевих обласних архівах Західної України [91]. Проте така не уніфікована статистична звітність різних відомств часто носила суперечливий характер, тому що державні структури цією звітністю намагались приховати справжні наслідки діяльності. Статінформація подавалась не в повному обсязі для аналізу Держкомітетом природи України. Що стосується появи зведеної інформації про стан довкілля, то вона почала друкуватись наприкінці 1980-х рр., але ці статзвіти друкувались в комплексі із показниками розвитку народного господарства УРСР [92], де приводились дані про стан водних, лісових, земельних ресурсів України, природно-заповідного фонду, а також дані затрат держави на охорону природи. Одне з найбільш повних спеціалізованих статдовідників з питань охорони довкілля було надруковано у 1990 році, підготовлене Управлінням соціальної статистики та статистики капітального будівництва УРСР. У ньому міститься узагальнюючий матеріал про стан довкілля з 1985 по 1989 рр. [93]. Саме з 1990-х років управління статистики сільського господарства і навколишнього середовища Державного комітету статистики України щорічно публікують статистичні дані, які у порівнянні з радянським періодом є більш повними та узагальненими. З 1990-х років у Західному регіоні України теж розпочали видавати різноманітні статистичні збірники та бюлетені [94], які також були використані автором.

Важливі для вивчення природоохоронні рішення, постанови Верховної Ради України, уряду, укази Президента України містяться у нормативно-правовому збірнику "Відомості Верховної ради України", а також основні природоохоронні

закони: "Про Державну програму охорони навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів України", "Про введення плати за забруднення природного середовища"; закон про природно-заповідний фонд, охорону атмосферного повітря тощо. Значний обсяг матеріалів про соціально-економічний розвиток Західного регіону України містять поточні відомчі архіви управління держекобезпеки в областях [95]. Саме із щорічних доповідей, які готуються до Національної доповіді про стан навколишнього середовища можна знайти дані про антропогенний вплив на довкілля у 1990-х роках. Тут конкретно описані екологічні проблеми, пропонуються шляхи їх вирішення в Західній Україні. Частина законодавчо-нормативної бази діяльності у сфері охорони природи та використання її ресурсів, яка регулювалася постановами та рішеннями ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, зібрана окремим збірником [96]. Крім цього, важливе значення мають й систематизовані збірники законодавчих та нормативних актів України з питань охорони довкілля, матеріали яких згруповані по розділах, що значно полегшує пошук необхідної інформації [97]. Але вивчення даних джерел антропогенного впливу на природне середовище буде неповним без поєднання наукових результатів інших дисциплін, таких, як економіка природокористування, медицина, гігієна, екологія, що, у свою чергу, дозволяє ширше оглянути та проаналізувати проблеми антропогенного впливу на довкілля.

Аналіз опрацьованих матеріалів свідчить, що в умовах подальшого посилення антропогенного впливу на природу важливого значення набувають питання джерельної бази, її вивчення, аналіз, узагальнення. У зв'язку із цим постає актуальна проблема утворення в архівах науково-довідкового апарату фондів, які б містили документи про історію взаємодії людини із навколишнім природним середовищем.

РОЗДІЛ II Передумови загострення еколого-економічної ситуації

2.1. Природні ресурси краю: проблеми їх раціонального використання

У процесі впливу людства на природу збільшуються масштаби оволодіння її компонентами, розширюється сфера їх застосування. Так, більш як 4 тисячі років тому з'явилися кар'єри і рудники, суспільство навчилось виплавляти бронзу, а в другому тисячолітті до нашої ери почали широко використовувати в господарстві 19 хімічних елементів. У XVIII столітті їх число зросло до 28, в XIX – до 50, а в даний час використовується понад 80 хімічних елементів. Сьогодні корисні копалини, видобуті із надр, забезпечують сировиною енергетику на 83%, хімічну промисловість на 75%, а крім цього – чорну і кольорову металургію, машинобудування і будівельну індустрію. В наш час мінеральні ресурси значною мірою визначають економічний потенціал кожної країни.

Що стосується наявності корисних копалин Західного регіону України, то вони зосереджені нерівномірно, зокрема, у Львівській області нафтові та газові родовища розташовані у Передкарпатському прогині. В середині 1970-х рр. було розвідано 12 родовищ. Кам'яне вугілля нагромаджене у північній частині області – Львівсько-Волинський вугільний басейн, загальна площа якого – близько 10 тис. км² [98, с.157]. Територія ж Чернівецької області небагата на корисні копалини. В її межах головним чином розвинута промисловість будівельних матеріалів, що базується на таких видах сировини, як пісковики, вапняки, гіпси, глини та суглинки, піски і гравійно-галечникові матеріали. Правда, є й родовища нафти та газу, кам'яної і калійної солей, сірки і мінеральних вод з цінними бальнеологічними властивостями [99, с.167]. Рівненщина багата на нерудні корисні копалини, серед яких найбільше поширені будівельні матеріали: вапняки, глини, піски. Східна її частина містить численні родовища гранітів, сієнітів, габро [100, с.156]. Волинська область на корисні копалини порівняно небагата. Тут відомі кам'яне вугілля, торф, сировина для випалювання вапна, цементу, цегельно-черепична сировина, будівельні та баластні піски, гончарні глини [101, с.147]. Тернопільщина має великі запаси мінеральної сировини, яка використовується як будівельний матеріал, вапняки розміщені по всій території, пі-

щаники – переважно в південній частині, цегельна сировина майже у всіх районах, гравій і гіпс – у південній частині [102, арк.34,36]. Що стосується Карпатського регіону, то тут було зосереджено 100% українських запасів солі, 78% калійних солей, 61% озокериту [103, с.53]. Таким чином, Західний регіон України характеризується наявністю значної частини мінерально-сировинних ресурсів.

Проблеми використання мінеральної сировини мають не тільки регіональний, але і світовий характер. Так, ще з середини ХУІ до середини ХХ ст. споживання людством заліза зросло в 5000 разів. І темпи його видобування подвоюються кожні 10 років. При сучасній технології видобування й переробки корисних копалин лише 1-5% речовини, що видобувається з надр, використовується у вигляді продукції, все решта йде у відвали й відходи. За останні десятиріччя величезного значення для економіки всіх країн набули такі корисні копалини, як нафта й газ, алюміній, титан, хром, нікель, кобальт, уран, марганець, свинець, олово. Як вважають міжнародні експерти, за цих темпів споживання, всі розвідані запаси цих корисних копалин будуть вичерпані за кілька десятиліть. За даними ООН, ресурси 18 економічно найважливіших мінералів знаходяться на межі повного вичерпання, навіть якщо впровадити рециклічність і відновлення. Серед них золото, срібло, ртуть, свинець, сірка, олово, цинк, вольфрам [104, с.135].

Припускається, що до 2500 року людство використає запаси усіх металів. За даними ООН запаси міді, нафти, газу, бокситів, свинцю, цинку можуть бути вичерпані протягом 5-15 років, якщо країни, що розвиваються, збільшать видобуток і використання мінеральних ресурсів до рівня США початку 1990-х років ХХ століття. Про вичерпання мінеральних ресурсів свідчить і те, що сьогодні видобувна промисловість дедалі більше орієнтується на розробку металевих родовищ з незначним вмістом металів. Раніше вважалося вигідним вторинне промивання тільки золотоносних відвалів, а тепер можна говорити про вторинні антропогенні родовища майже усіх видів сировини [105, с.173].

Незважаючи на значні запаси мінерально-сировинних ресурсів країни, в СРСР і, зокрема в Україні, енергоємна економіка поглинала щорічно значні поклади мінерально-сировинних запасів, а це приводило до безгосподарного, марнотратного ставлення до природних ресурсів. З іншого боку видобуток корисних копалин негативно впливав на навколишнє середовище. Так, при видобутку металічних руд, кам'яного вугілля, нафти, особливо при відкритих розробках відбуваються істотні зміни у всьому природному комплексі території: великі площі родючих земель займаються відвалами, які в подальшому забруднюють атмосферу чи змиваються у води, відбувається значне зниження рівня ґрунтових вод, що негативно позначається на стані сільського господарства і лісових культур [106, с.26].

Проблеми, пов'язані із негативними явищами під час видобування мінеральної сировини, які істотно змінювали стан навколишнього природного середовища, характерні і Західному регіону України.

Особливо вагомим був вплив промислових підприємств на довкілля при видобуванні та використанні мінерально-сировинних ресурсів.

У 1980-ті роки видобування вугілля в регіоні призвело до ґрунтових змін. У Волинській області, як і у Львівській, осідав ґрунт до 1,5 м [107, арк. 12]. На Закарпатті проходили ті ж самі процеси, що і на Буковині: на раніше відпрацьованих підземних вибірках спостерігалось осідання ґрунту [108, арк.6]. Негативно впливало на стан навколишнього середовища видобуток вугілля червоноградської групи шахт Львівсько-Волинського басейну, особливо критична ситуація склалась в Сокальському районі, де населені пункти і сільськогосподарські угіддя знаходились в зоні впливу підземних гірничих розробок [109, арк.139]. У Львівській області при експлуатації нафтових родовищ (Стинавське, Заводівське, Східницьке) було порушено режим зон санітарної охорони водозаборів та лікувальних територій.

На Рівненщині при використанні корисних копалин забруднювали навколишнє середовище ВО "Азот", "Рівнепромбуд", "Рівнесільбуд", Здолбунівський цементно-шиферний завод. Стікаючи, шахтні води в кількості біля 2 тис. м³ на

добу підтоплювали, заболочували і перезволожували сільськогосподарські угіддя колгоспів. Але незважаючи на таке явище, на перспективу планувалось вироблення другого пласту вугілля, що призвело б до подальшого пониження поверхні землі [110, арк.13]. Деякі підприємства Закарпаття при видобутку корисних копалин засмічували навколишнє середовище [111, арк.13].

В загальному в Західному регіоні та в Україні видобування корисних копалин супроводжувалося значним впливом на земну поверхню, особливо при відкритому способі розробки покладів: при видобуванні 1 млн. т залізної руди порушується 14-640 га земель, марганцевої руди – 76-600 га, вугілля – 2,6-43 га, нерудних матеріалів – 1,5-583 га [112, с.50]. Такі показники свідчать про відсутність впровадження нових прогресивних технологій розробки родовищ.

Непоправної шкоди довкіллю регіону завдавало видобування мінеральної сировини кар'єрним способом. Зокрема, на Любецькому гравійному кар'єрі, розробка даного виду сировини в руслі річки Стрий призвела до розмивання берегів і порушення водоносного горизонту. Державна санітарно-епідеміологічна служба категорично заборонила розробку гравію, але, незважаючи на такий стан, його розробка продовжувалась і надалі [113, арк.177-178]. А Яворівський гірсько-хімічний завод систематично при видобуванні сірки забруднював неочищеними пластами води в р. Шкло, що викликало масову загибель риби [114, арк.169]. Видобування вугільних пластів привело до осідання поверхні до 3 і більше метрів, а це негативно вплинуло на населені пункти і угіддя так як вони підтоплювались паводками і дощами [115, арк.24]. Проте на такий стан не зважали, і надалі відбувалось розширення гірських розробок, а це приводило до розширення площ деформованої поверхні землі. Аналогічні явища спостерігались у Тернопільській та Чернівецькій областях, що викликало зміни природних умов Подільських Товтр. Зокрема, кар'єрні розробки порушили структуру лісових масивів головного кряжу, розчленили єдину лісову смугу кряжу на окремі дрібні масиви, внаслідок розробки кар'єрів виникли терасові виступи висотою 16-25 метрів. Кар'єри займали площу 30-40 га і щороку ця територія зростала [116, с.153]. В той же час вони щорічно давали близько 14

млн. т вапняку, а з цієї сировини використовувалося за призначенням не більше 40% [117, с.5]. Негативно впливала на стан довкілля розробка Калуш-Галицького родовища калійних солей шахтним і кар'єрним способом, що призвело до затоплення гірничих виробіток, розвитку провалів, викиду мінералізованих вод з відстійників. З 1975 р. почали виникати провальні воронки [118, с.141-142].

Ще однією не менш важливою невирішеною проблемою, пов'язаною із впливом вироблених кар'єрів на довкілля були не рекультивовані землі. Через непродумані господарські плани кар'єрних робіт було завдано чималої шкоди навколишньому природному середовищу краю. Згідно даних, зокрема, у середині 1970-х рр. в Чернівецькій області у віданні сільськогосподарських підприємств було понад 50 закинутих і 140 діючих кар'єрів по видобутку глини, вапняку, гравію, гіпсу, дрібних кар'єрів місцевого користування. Переважна більшість з них була невпорядкована, що сприяло забрудненню ярів, річок, повітря, приводило до утворення зсувів [119, с.167]. А у Івано-Франківській області сільське господарство найбільше мало гравійних кар'єрів – понад 70, переважно розміщених в заплавах гірських річок, що негативно позначалось на їх стані. Недоліком було і те, що згідно встановленого облвиконкомом порядку невеликі кар'єри, об'ємом видобутку на рік піщано-гравійної суміші в кількості 5000 м³ на 1 км., річки могли розроблятися без відводу і погодження [120, арк.26]. А це означало неконтрольований процес, так як організації могли на власний розсуд створювати кар'єри. У Тернопільській області в 1972 р. для видобування будівельних матеріалів і торфу було відведено 2932 га, з яких 809 га відпрацьованих і 734 га належало рекультивувати. Але не дивлячись на той факт, що резерви введення нових земель в сільськогосподарський обіг в області майже повністю був вичерпаний, питанню рекультивації відпрацьованих земель не приділялось належної уваги [121, арк.6]. Видобуваючи мінерально-сировинні ресурси, сільськогосподарські підприємства не тільки не виконували планів рекультивації площ, але завдавали природі непоправних наслідків. Так, на Добриводівському кар'єрі частина площі була забруднена великою кількістю порід. На За-

руднянському глиняному кар'єрі плононосний шар ґрунту використовувався разом з глиною для виробництва цегли, на Буряківському кар'єрі дробильно-щебенистого цеху плононосний шар ґрунту скидався у відвал разом із гірською породою [122, арк.8]. І такі випадки були непоодинокими, щорічно фіксувались у звітах обласних інспекцій по охороні природи в регіоні. Але належних висновків з цього приводу, заходів державними органами по раціональному використанню мінерально-сировинних ресурсів так і не було прийнято. Такий же стан був характерний і на Рівненщині впродовж 1980-х рр. В області нараховувалось понад 3 тис. га необхідних до рекультивації відпрацьованих торфовищ, яких більше 2 тис. га належало підприємству Рівненського об'єднання по добуванню і переробці торфу. Роботи по рекультивації велись в основному за рахунок собівартості продукції, а кошти на ці заходи Міністерством місцевої промисловості УРСР і торфооб'єднанням не виділялись або виділялись в недостатній кількості, що призводило до зволікання рекультиваційних робіт [123, арк.50]. А на Буковині у 1980-х рр. нараховувалось уже 1045 га зайнятих під кар'єрами земель, а її рекультивація здійснювалась повільно через брак коштів [124, арк.79].

Наведені дані ще раз засвідчують, про не продуманість, не виваженість виваженої політики щодо видобування корисних копалин кар'єрним способом і при цьому необхідно було відразу ж проводити рекультивації земель, зводячи таким чином негативний антропогенний вплив до мінімальних масштабів та наслідків.

Разом із тим, енергоємна, велико затратна економіка країни у 1970-80-х роках загострила ще одну вкрай важливу проблему – дефіцит мінерально-сировинних ресурсів в регіоні. Найважче у цьому плані у регіоні було Львівській області, яка щорічно відчувала нестачу в кам'яній продукції, в щебені, газовому постачанні. Облвиконком кожного року просив Держплан УРСР про виділення комбінату “Львівпромбуд” додаткових лімітів у зв'язку з дефіцитом даних корисних копалин [125, арк.137].

Внаслідок надмірного видобування мінерально-сировинних ресурсів та великої матеріалоємної економіки України, застарілих технологій, вичерпаності

та зменшення покладів корисних копалин, у 1990-х рр. відбувалось подальше зниження видобування і використання природних покладів [126, с.3]. Такий стан внаслідок економічної кризи привів до загострення становища в країні та відповідного дефіциту деяких ресурсів.

Підсумовуючи, приходимо до висновку, що на початку 1990-х рр. перед Україною постала інша проблема, на відміну від 1970-80-х рр., коли спостерігалось надмірне використання природних ресурсів, то у 1990-х рр. – дефіцит мінеральної сировини. До таких крайнощів в економіці призвела непродумана політика керівних органів СРСР по відношенню до раціонального використання природних багатств та серйозне порушення балансу між економічними потребами та реальним станом навколишнього природного середовища, внаслідок непов'язаного процесу між запитами суспільства і станом довкілля.

Незважаючи на наявність значної кількості родовищ, рівень видобутку паливно-енергетичної сировини уже не задовольняв внутрішні потреби держави у 1990-х роках [127, арк.20].

Після розпаду СРСР Україна залишилась однією з найбільших у світі виробників та постачальників мінеральної сировини. У середині 1990-х рр. з України експортувався 61 вид корисних копалин (3248 родовищ), проте потреба у нафті власним видобутком задовольнялася на 8% , у газі на 22%, власним виробництвом забезпечувалось менше 25% кольорових металів і сплавів. Україні перепала від СРСР енергоємна економіка та нераціональне видобування й використання мінерально-сировинних ресурсів.

Через ресурсоємну економіку, Західний регіон України чимало втрачав під час видобування, використання, транспортування мінеральної сировини та енергетичних і паливно-мастильних ресурсів. Зокрема, в Івано-Франківській області Калушський хіміко-металургійний комбінат по видобутку калійних солей, після завершення процесу видобутку залишки руди в надрах перевищували 50 %, дуже низьким був процент вилучення корисних компонентів при технологічній переробці даної сировини [128, арк.27]. У 1970-х рр. при розробці корисних копалин повна експлуатація продуктивних горизонтів досягала лише

25-30% [129, арк.28]. Марнотратним був трест “Прикарпатжитлобуд”, який щорічно втрачав до 1200 тонн цементу. При транспортуванні від складу до об’єктів втрата цементу становила від 100 до 200 кг на кожну автомашину. В середньому на заводах і будівельних управліннях непродуктивні втрати цементу становили 15-20 % [130, арк.68-69]. Особливо в цьому відношенні “відзначився” Стебниківський калійний завод, який щорічно скидав у відвали 1,2 млн. м³ відходів виробництва. Допускалось велике перевитрачання пального і мастильних матеріалів на підприємствах автомобільного транспорту в сільському господарстві, особливо негативний стан склався в Галицькому, Косівському, Снятинському районах. На багатьох підприємствах було встановлено високі питомі норми витрат палива і електроенергії на одиницю продукції, особливо на Калуському комбінаті комунальних підприємств, Болехівському лісокомбінаті, Вигодському лісохімзаводі та багатьох інших господарствах [131, арк.37,44].

Великі втрати електроенергії в Західному регіоні України відбувались через недовантаження електроприладів, особливо силових трансформаторів. Через незадовільний стан технологічних параметрів і електроприладів багато підприємств та установ безгосподарно використовували електроенергію на освітлення приміщень [132, арк.2-3]. Отож, згідно перевірок, на багатьох підприємствах до раціонального використання мінерально-сировинних ресурсів відносились формально. Заходи по економії палива й електроенергії складались без серйозного прорахування і не здійснювався контроль за їх виконанням.

Слід відмітити, що крім промисловості, непоправної шкоди навколишньому природному середовищу завдавали колгоспи та радгоспи регіону під час видобування, використання корисних копалин. Зокрема, спостерігалось безгосподарське ставлення даних господарств до матеріальних і енергетичних ресурсів. Через незадовільне зберігання паливно-мастильних матеріалів, території нафтобаз були неогорожені, ємність негерметизована, затікали трубопроводи. Облік витрат нафтопродуктів у колгоспах і радгоспах не вівся, що створювало умови для їх розкрадання [133, арк.204]. На Закарпатті районні об’єднання

“Сільгосптехніка” значно перевитрачали під час використання мазут, моторне, пічне, тверде паливо, мастила [134, арк.6]. Це було пов’язано з тим, що облік вівся неправильно, паливно-мазутні матеріали списувались без врахування норм. Незадовільно використовувались й ресурси вторинних кольорових металів, значна їх частина в процесі зберігання і транспортування зміщувалась, що призводило до повної втрати багатьох кольорових металів при металургійній переробці. Щорічно більше 200 тис. тонн кольорових металів, які містились у металоломі і відходах зовсім не використовувались [135, арк.50]. Разом з тим, спостерігалось незадовільне виконання планів задачі лому чорних і кольорових металів, найгірший стан з цього приводу характерний Виноградівському, Мукачівському, Великоберезнянському, Воловецькому районам [136, арк.28].

Такий стан не сприяв економії паливно-мастильних ресурсів та зменшенню затрат при їх видобуванні. Це означає, що необхідно критично проаналізувати численні звіти тогочасних господарських установ, в яких щомісяця, щоквартально подавались дані щодо економії різних видів мінеральної сировини і як правило ця “економія” у поданих зведеннях щораз зростала порівняно із попередніми даними. Таким чином реальний стан на догоду тодішньому партійному керівництву приховувався, а вищезгадані дані не відповідали дійсності, навпаки безгосподарське використання мінеральної сировини продовжувало зростати, внаслідок небажання дбайливо відноситись до природних багатств регіону і в цілому країни.

Разом з тим, ряд мінерально-сировинних ресурсів при видобутку були низької якості, незважаючи на це, їх продовжували використовувати у виробництві, що призводило до перевитрат інших мінерально-сировинних ресурсів. Зокрема, у Львівській області пісок, який застосовувався для виготовлення бетону і розчину був низької якості, що збільшувало щорічні перевитрати цементу. Тільки по організаціях тресту “Львівпромбуд” вони склали більш як 5 тис. тонн в рік [137, арк.189]. Але і надалі відбувалось безгосподарське ставлення до мінеральної сировини.

Не змінився стан у Західному регіоні України і протягом 1980-х рр., і надалі в щорічних звітах підприємств поширеною була інформація про значне перевитрачання мінерально-сировинних ресурсів понад встановлені місячні ліміти, а також нераціональне їх використання [138, арк.13,27].

У цілому по СРСР щорічно втрачалось понад мільйон тонн металу, третину скла, до 15% цементу [139, с.10,12,14-15]. На Прикарпатті в процесі освоєння покладів калійних солей використовувалось всього 25%, а 75% втрачалось при їх видобуванні і переробці. Дані явища спостерігалися і при розробці вугільних покладів. Часто змішувались дві чи три марки вугілля, що призводило до нераціонального використання даного дефіцитного ресурсу, в той же час у вугільних басейнах України накопичилось біля одного млрд. м³ породної маси, щорічно на залізо-марганцево-рудних підприємствах України складувалось 0,5 млрд. м³ порід. Багато сотень покладів нерудних корисних копалин розроблялись як будівельні матеріали, іноді розробки велись безсистемно, що стало наслідком повного відпрацювання запасів, великих втрат ресурсів. Не вирішувалось питання про скорочення кількості дрібних кар'єрів, які видобували загально розповсюджені корисні копалини і займали значні площі орних земель та характеризувалися малою потужністю, низькою якістю сировини і високою собівартістю продукції. Нерідко мінерально-сировинні ресурси використовувались для другорядних цілей [140, арк.9,18,25,28]. Зокрема, у Березівському, В. Березнянському, Виноградівському, Іршавському, Рахівському районах Закарпатської області відходи при видобуванні мінерально-сировинних ресурсів лише частково використовувались, а переважна більшість забруднювала навколишнє середовище [141, арк.20]. Такі приклади були характерними на той час по всьому Західному регіоні України.

Ресурсоемна економіка країни автоматично створила ще одну важливу в екологічному відношенні проблему відходів мінеральної сировини. Дані явища були властиві і Західному регіоні України, де спостерігались промислові відходи через низьке залучення у повторне використання ресурсів, проте і в наступ-

них роках так і не були вирішені дані питання, і надалі зустрічались безгосподарність, марнотратство у використанні корисних копалин [142, арк.12].

За неповними даними з 1989 р. обсяг накопичених відходів мінеральної сировини перевищував 13 млрд. тонн, вони займали 36 тис. га земельних угідь. Щорічно на 1 км² території України припадає забруднення твердими відходами мінеральної сировини в 6,5 рази більше, ніж у США, в 3,2 рази більше, ніж у 12 країн ЄЕС разом узятих. Хоч близько 60% відходів можна було б використати у виробництві [143, с.5-6]. І це б дало можливість отримувати в рік 10-15 млн. тонн залізної руди, більше 10 млн. тонн вугілля, понад 1 млн. тонн марганцевої руди й іншої сировини [144,с.19]. Гірничодобувна галузь перетворилась у найбільшого виробника відходів. Таким чином, нераціональна і не комплексна експлуатація ряду існуючих родовищ корисних копалин привела до передчасного відпрацювання деяких видів мінеральної сировини. Але, незважаючи на значні втрати під час видобування і використання мінерально-сировинних ресурсів, накопичення промислових відходів, обсяги промисловості зростали, що вимагало збільшення видобутку корисних копалин. Так, починаючи з 1964 р., шахти країни отримували щорічні додаткові завдання по видобутку вугілля. У 9 п'ятирічці в Україні мало видобуватись більше 871 млрд. кВт. год електроенергії, більше 225 млн. тонн чавуну, більше 255 млн. тонн сталі, 20,7 млн. тонн прокату чорних металів, 27,56 млн. тонн сталевих труб, більше 78 млн. тонн нафти, близько 320,8 млн. тонн м³ газу, 1 млрд. 37 млн. тонн вугілля, 609 млн. тонн залізної руди [145, арк.47]. А це, в свою чергу, призвело до ще більшого використання та навантаження на корисні копалини, до зростання втрат при їх видобуванні. Показники по видобуванню корисних копалин за 9 п'ятирічку в УРСР були перевиконані. Зокрема, додатково було видобуто 31 млн. тонн вугілля, 476 тис. тонн нафти, 4,9 млрд. м³ газу, 2,7 млн. тонн залізної руди, 427 тис. тонн сталі, 1,6 млн. тонн прокату [146, арк.1]. Із збільшенням видобутку мінерально-сировинних ресурсів зростала кількість кар'єрів, а також і площі не рекультивованих земель [147, с.68].

Зважаючи на вище описані проблеми, пов'язані із видобуванням та використанням мінеральних ресурсів регіону, виникає запитання: якою ж тоді була позиція партійних органів стосовно охорони та використання корисних копалин і чому їхня діяльність не була ефективною і не мала позитивних наслідків?

КПРС та радянський уряд щорічно видавали ухвали, накази, розпорядження, спрямовані на економію природних ресурсів, вторинного їх залучення у промислове використання та зменшення кількості відходів мінеральної сировини. У СРСР було проголошено так звану “боротьбу” за економію в усіх сферах виробництва, переважно це стосувалось таких ресурсів, як використання газу, нафти, вугілля, паливно-мастильних матеріалів і електроенергії. Так, згідно ухвали Ради Міністрів УРСР від 23 червня 1972 р. № 292 “Про заходи по запобіганню забруднень міст, селищ, населених пунктів і водойм УРСР нафтопродуктами”, Головнафтопостачзбут УРСР мав організувати збирання відпрацьованих нафтопродуктів [148, арк.58-62]. Проте згадана ухвала так і залишилась нереалізованою, тому що не було продумано саме механізмів по її втіленню, реалізації даної постанови не бюрократичними, а економічними методами. Така ж доля чекала і інші ухвали уряду [149, арк.14,21]. Затратна економіка потребувала ще більшого споживання природних ресурсів, так як щорічно її потужність зростала. Зокрема, за період з 1969 по 1978 рр. об'єми робіт по розвідці надр збільшились на 80 % і склали 321 млн. крб. (в 1965 р. – 180 млн. крб.) [150, арк.188]. Тобто, замість того, щоб кошти були спрямовані на реконструкцію економіки, вони виділялись для ще більшого видобутку мінерально-сировинних ресурсів [151, с.3].

Владні структури своїми діями іноді сприяли не тільки погіршенню стану навколишнього природного середовища, але і при цьому не брали до уваги самопочуття населення при здійсненні економічних заходів. Прикладом цього може слугувати той факт, що на стан здоров'я населення негативно впливав чавуноливарний цех у м. Винниках, і хоча головний санітарний лікар Львова у 1976 р. заборонив експлуатацію цього цеху, але облвиконкомом було дано дозвіл на подальшу його діяльність через дефіцит цього ресурсу [152, арк.79]. Та-

ких прикладів було чимало в регіоні. Таким чином, попереду завжди ставились економічні пріоритети, незважаючи на те, що іноді вони розходились з інтересами народу, але державі необхідні були мінерально-сировинні ресурси, не дивлячись на те, якої шкоди при їх видобуванні зазнавали природа і суспільство.

Внаслідок зростання економічних потужностей у Західному регіоні України у середині 1980-х рр. продовжувала зростати безгосподарність, марнотратство мінерально-сировинних ресурсів [153, арк.51-142]. Основними причинами цього був низький технологічний рівень виробництва, застаріле обладнання, збільшення коефіцієнтів його зношення, зменшення темпів робіт реконструкції підприємств, що в свою чергу викликало зниження фондівддачі і рівня рентабельності. Про яке раціональне використання мінерально-сировинних ресурсів могла йти мова, коли на початку 1980-х рр. 40% шахт України були побудовані до 1941 р., а 21% – до революції [154, арк.23]. Таке становище спричинило те, що за 11 п'ятирічку у вугільній промисловості знизилась об'єми видобування з 197,1 млн. т до 189 млн. т, Міненерго УРСР виробило енергії на 59,7 млрд. кВт год. менше. Внаслідок зменшення запасів основних покладів видобування нафти знизилось на 1,4 млн. т, газу на 13,8 млрд. м³ [155, арк.5,7-8]. Потрібно зазначити, що переведення економіки на колію інтенсифікації вимагало подальшого розвитку мінерально-сировинної бази, широкого розмаху геологорозвідувальних робіт, особливо на нафту, газ, руди, освоєнню розвіданих запасів корисних копалин [156, с.3].

Намагаючись подолати економіко-екологічну кризу, ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР у 1986 р. видає ухвалу “Про докорінне покращення використання сировинних, паливно-енергетичних та інших мінеральних ресурсів у 1986-1990 рр. і на період до 2000 року”, де передбачалось внаслідок технічного прогресу в ресурсозбереженні знизити енергоємність, металоємність, збільшити використання вторинних ресурсів у 2000 р. до 18-20% і вивільнити за рахунок цього первинну сировину [157, арк.1-2]. Не виконувались і плани економії енергоресурсів. Так, протягом 1970-х рр. 182 підприємства допустили перевитрати міся-

чних планів електроспоживання на 2,7 млн. квт. год. електроенергії, причиною якого було те, що підприємства недостатньо проводили або взагалі не проводили роботи по вдосконаленню нормування й обліку витрат палива, електротеплової енергії, норми витрат встановлювались без належного техніко-економічного обґрунтування [158, арк.109]. Завдання на 1986-1990 рр. по економії електроенергії в Україні були виконані лише на 52,5%, а по економії палива не виконані в кожній третій області, значне його перевитрачання було допущено в Закарпатській, Тернопільській областях, не зменшувались витрати матеріальних ресурсів у промисловості і сільському господарстві. Роботи по впровадженню ресурсозберігаючих технологій проводились незадовільно, повільно розроблялась система координації взаємодії науки і виробництва, законодавства в галузі ресурсозбереження і розвитку наукоємних виробництв [159, арк.94-95]. Проаналізовані факти засвідчили, що заходи партії та уряду не досягали бажаної мети. Кожне підприємство щороку планувало зберегти відповідну кількість природних ресурсів, але фактично ці плани ними не виконувались, економилась тільки мізерна частина, що суттєво не впливала на раціональне використання мінерально-сировинних ресурсів, причиною цього була енергоємна економіка. Щоб досягти бажаної економії корисних копалин, в СРСР необхідно було провести модернізацію, реорганізацію підприємств, так як кожного року обладнання зношувалось, виходило з ладу, не відповідало сучасним вимогам експлуатації. Внаслідок чого так звана економія природних ресурсів не давала бажаного результату. Таким чином, аналіз динаміки використання природних ресурсів регіону та в цілому країни, засвідчив, що вони мали вагоме значення у розвитку її економічного потенціалу, як і будь якої країни. Сьогодні важко знайти галузь виробництва, де б не використовувалися земні поклади, навпаки розширюється сфера їх застосування. Проте, мимоволі виникає припущення, що запаси корисних копалин, недосконалість технології їх переробки створили суперечність між виробництвом і якістю навколишнього середовища. Ці неузгодження полягають, насамперед, у збільшенні масштабів і інтенсивності несприятливих для людини змін середовища і його окремих компонентів.

Небажання здійснювати суттєві реформи, спрямовані на технологічне удосконалення промислового виробництва, недоречна економія коштів на дані заходи, призвели до того, що економічний розвиток був найбільш затратним, ресурсоємним у світі. Внаслідок цього при видобуванні і використанні сировинних ресурсів втрачалось багато корисних копалин. А економія паливно-енергетичних ресурсів не була реально можливою, через зношеність, застарілість промислового обладнання. Це зумовило і зростання промислових відходів. В Західній Європі давно навчалися заробляти кошти навіть із вторинної сировини, промислових відходів, залучаючи їх у повторне використання, що дає змогу економити при видобуванні мінерально-сировинних покладів. А в СРСР навпаки, поруч із ресурсоємною економікою додавалась ще й безгосподарність у використанні мінеральної сировини та паливно-енергетичних ресурсів. Врешті решт таке ставлення призвело до поступової вичерпаності деяких видів сировинних покладів, внаслідок чого уже в 1990-х рр. в Україні знизилось видобування вугілля, нафти, газу у порівнянні із попередніми роками. Слід враховувати ще й ту обставину, що власними природними ресурсами держава не може себе забезпечити у повній мірі. Крім економічних проблем, які напругу пов'язані із станом сировинних ресурсів, додалися і екологічні через вплив промисловості на навколишнє середовище під час видобування, використання корисних копалин. Особливої шкоди земельним угіддям завдавали кар'єрні розробки, що призводило до передчасного їх виходу із сільськогосподарського використання, щорічно не виконувались плани рекультивації земель, а при розробці покладів не знімався родючий шар ґрунту, зростали відвали, які поповнювались новими промисловими відходами. Видобуток сировини відкритим способом негативно позначався на стані багатьох річок Західного регіону України, які міліли, висихали, особливо дані процеси були характерними Івано-Франківщині, Тернопільщині.

Отож, використання мінерально-сировинних ресурсів безпосередньо пов'язане з розвитком та станом економіки, вони взаємопов'язані і взаємозумовлюють одне одного та впливом на навколишнє середовище. Хижацьке викори-

стання природи прикривались хибними думками, що природні багатства невичерпні, країна має найбільшу кількість у світі мінерально-сировинних ресурсів, природа здатна самовідновлюватись. Такий погляд на взаємодію людини з природою у 1990-ті рр. загострив і до того непросте кризове становище як в економіці, так і в навколишньому середовищі. Все це вказує на ту обставину, що необхідно економічні проблеми вирішувати у поєднанні із екологічними. Тому важливість подолання ресурсного марнотратства як стратегічний напрям охорони довкілля та виходу з еколого-економічної кризи в Україні вимагає подальшого посилення ролі економіко-правових механізмів, які ефективно діють у багатьох індустріально розвинених країнах стосовно поліпшення збирання, утилізації та використання вторинних ресурсів, побутових і промислових відходів, прав та обов'язків підприємств, організацій і установ, відповідальності за порушення норм законодавчої бази ресурсозбереження тощо. На нашу думку, слід не лише підняти ефективність правового механізму стимулювання діяльності підприємств, організацій, міністерств та відомств, місцевих органів влади у сфері заготівлі та переробки вторинних матеріальних ресурсів, але й сприяти створенню відповідних промислових потужностей, впровадженню технологій, подоланню відомчих бар'єрів, вдосконаленню ціноутворення на продукцію з вторресурсів, залученню цільових інвестицій [160, с.169-170]. Необхідно було віднайти рівновагу між негативним впливом зовнішнього середовища на людину та тиском технології на зовнішнє середовище, це можна здійснити, якщо ефективність технологій визначати по відношенні до окремої людини, а не суспільства загалом. Саме реорганізацією ресурсоємної економіки, раціонального видобування та використання мінерально-сировинних ресурсів можна досягнути гармонії у поєднанні інтересів економіки та стану корисних копалин. Адже за період після 2 світової війни на Землі використано стільки корисних копалин, скільки за всю попередню історію людства. З цією метою у 1990-х роках науковці активно почали обговорювати концептуальні положення переходу України до сталого розвитку, концепції довгострокового розвитку паливно-енергетичного розвитку України та її сталого розвитку.

2.2. Сільськогосподарське виробництво та його вплив на земельні угіддя

Здавна наші предки із любов'ю та повагою ставилися до землі. І це не дивно, адже вона їх годувала, тому нею дорожили. Вони були дбайливими господарями і намагались не завдавати природі шкоди. Проте минали роки, століття і ставлення людини до земельних ресурсів змінювалося на гірше, особливо в роки радянської влади. Так, протягом 1960-70-х рр. площі сільськогосподарських угідь в Україні зменшились на 800 тис. га. Причому резерви для розширення площ продуктивних земель були надто обмеженими [161, арк. 22].

Важливою проблемою, що вплинула на стан земельного фонду Західного регіону України, було щорічне збільшення осушених та меліоративних земель, їх нераціональне використання [162, арк.206-207]. Лише у Тернопільській області станом на 1970 р. загальна площа осушених земель становила біля 40 тис. га, проте майже 300 га осушених угідь колгоспи не могли використати через недоброякісне проведення будівельних робіт [163, арк.184-186]. Не зважаючи на це у середині 1970-х рр. у районах області гостро стояла проблема меліорації та осушення земельних угідь [164, арк.17]. З метою забезпечення подальшого збільшення виробництва сільськогосподарської продукції за рахунок розширення площ мали бути побудовані зрошувальні ділянки на 3 тис. га, щорічно у бюджеті передбачались довготермінові кредити для надання їх колгоспам і радгоспам [165, арк.23-25]. В ухвалі бюро Тернопільського обкому Компартії України і виконкому обласної ради депутатів трудящих від 22 жовтня 1976 року “Про меліорацію земель на 1976-1980 роки і заходи по покращенню використання меліорованих земель в області” зазначалось, що порівняно із VIII п'ятирічкою площа зрошувальних і осушувальних земель збільшилась на 40% і становила 70 тис. га [166, арк.68,73-74].

Базуючись на ухвалі ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 23 жовтня 1984 року № 1082 “Про довготривалу програму меліорації і підвищення ефективності використання меліорованих земель”, бюро обкому Компартії України і виконком Тернопільської ради народних депутатів 27 грудня 1984 р. прийняли ухвалу, яка передбачала введення в експлуатацію у 1986-1990 рр. за рахунок дер-

жавних капіталовкладень 4 тис. га зрошувальних земель та 30 тис. га осушувальних угідь, культтехнічні роботи провести на 8 тис. га. Важливим було те, що у даному документі зверталась увага на попередження можливого негативного впливу меліорації на навколишнє середовище, збереження водоболотних масивів та інших територій, які мають важливе екологічне значення. Мінеральні добрива мали вносити тепер із розрахунку не менше 330 - 350 кг (у діючій речовині) на кожний гектар зрошувальних земель. Передбачалось довести до 2000 р. площі зрошувальних земель до 20 тис. га та осушувальних земель з двостороннім регулюванням до 225 га [167, арк.142].

Проте дані ухвали, спрямовані на покращення стану земельних ресурсів, не виконувались [168, арк.27-28,184-189].

Згідно даних щорічно зростали обсяги по збільшенню кількості зрошених та осушених земель і на Буковині [169, арк.1,28]. Здійснення меліорації негативно позначалось на стані земельних ресурсів і через низьку якість виконаних робіт [170, арк.44]. У районах більшість земель з меліоративною системою не поливались через їх несправність [171, арк.25], часто виходили з ладу підземні азбоцементні трубопроводи, був відсутній належний технічний нагляд та обслуговування дощової техніки [172, арк.5]. В середині 1970-х рр. меліорація у Львівській області досягла великих масштабів [173, арк.1,110,119]. На Івано-Франківщині лише протягом 9 п'ятирічки було осушено 36,4 тис. га земель [174, арк.6]. Згідно проекту плану на 1976-1980 рр. на Волині передбачалось провести меліоративні роботи на площі 173 тис. га [175, арк.11]. За роки 10 п'ятирічки в Рівненській області було осушено 85 тис. га земель [176, арк.1], щорічно цей показник зростав [177, арк.26,56]. Волинська область, як і Чернівецька, великими темпами провадила здійснення меліорації [178, арк.9,13]. У середині 1980-х рр. меліоративний фонд Волині складав 845,2 тис. га, чи 42 % її території, а в окремих районах 65 %. І надалі меліорація земель залишалась одним із основних резервів збільшення виробництва сільськогосподарської продукції.

За двадцять років площа перезволожених земель в Україні збільшилась на 1 млн. га. Разом із введенням нових осушених площ, понад 30% староорних ґрунтів виводиться із сільськогосподарського використання, тобто якщо щороку вводиться 135 тис. га, то 46 тис. га виводиться із числа меліоративних земель внаслідок їх деградації.

В той же час не бралась до уваги завдана шкода довкіллю від проведених робіт, адже через осушення зникають болота, міліють річки. Меліорація змінює склад рослинності, місця мешкання тварин, призводить до великих втрат лікарських та харчових рослин [179, с.88].

Поруч із цими негативними явищами, які відбувались у довкіллі регіону, не вирішувалась проблема стану меліоративних і осушених земель, якою щорічно нехтували, не приділяли необхідної уваги господарські структури краю. Наглядними прикладами такого становища виступають ряд фактів.

Так, в окремих господарствах Тернопільської області був послаблений контроль за використанням осушених земель, не проводили належного технічного догляду за ними, використовувалися під малопродуктивними пасовищами, сіножатями. Найбільше таких площ було у Теребовлянському – 1950 га, Кременецькому – 729 га, Шумському – 378 га районах. Будівельні організації “Тернопільводбуд” не виконували доведеного плану по будівництву протиерозійних, гідротехнічних споруд. Порушувались терміни введення в дію об'єктів, допускалась низька якість робіт. Завдання 1979 р. було виконано тільки на 37% [180, арк.11-12]. Ці недоліки були наслідком того, що обласне управління сільського господарства, обласне управління меліорації і водного господарства, трест “Тернопільводбуд”, управління експлуатації осушувальних систем і гірських річок, облсільгосптехніка не здійснювали належного контролю за будівництвом і використанням меліоративних земель, збереженням і експлуатацією поливної техніки. В деяких колгоспах Ківерцівського, Рожищенського, Маневицького, Володимир-Волинського, Ковельського районів Волинської області не було належного догляду за каналами, внаслідок чого осушувальна мережа заростала бур'янами, замулювалась і поступово виходила з ладу. В колгоспах Турівсько-

го, Старовитівського, Ковельського, Ратнівського районів меліоративна система систематично руйнувалася худобою. В більшості господарств витрати на утримання каналів і їх ремонт не передбачались у виробничо-фінансових планах. Щорічно значні площі осушених земель виходили з ладу через безсистемне добування на них торфу. Крім цього, у 1970 р. у Волинській області посади інженерів-меліораторів, які займалися питаннями осушених земель, були ліквідовані [181, арк.16-18]. Проте разом з цим зростала і кількість меліоративних земель, яка використовувалась малопродуктивно, особливо в Маневицькому, Ківерцівському районах [182, арк.6]. Щороку не виконувались плани проведення комплексу технічних робіт на землях, що не потребували осушення, вапнування кислих ґрунтів тощо [183, арк.80].

Таким чином безгосподарність, невиконання комплексу технічних робіт по покращенні земельних ресурсів, байдужість владних органів до даної проблематики сприяли ще більшому загостренню та деградації земельних угідь регіону.

Іншим негативним чинником антропогенного впливу на земельні ресурси стало надмірне внесення у ґрунти пестицидів [184, арк.78-92]. Відповідно до загальносоюзних завдань з хімізації сільського господарства, лише Тернопільська обласна станція захисту рослин у 1971 р. збільшила загальний обсяг робіт із хімічного захисту рослин у порівнянні з 1970 р. на 138,8 тис. га [185, арк.1-2]. У середині 1970-х рр. нараховувалося 987,3 тис. га сільськогосподарських угідь, у тому числі ріллі - 887,6 тис. га, садів 10,9 тис. га, проведена хімічна обробка ґрунту на 1352,3 тис. га, використано 334,8 т отрутохімікатів [186, арк.4,7,96,103], продовжувало зростати застосування отрутохімікатів і в наступні роки [187, арк.115], що негативно позначилося на стані земельного фонду Західного регіону України. Зокрема, в окремих господарствах їх застосовували без врахування типу ґрунту, план вапнування кислих ґрунтів виконано на 92% [188, арк.95]. Аналогічні процеси відбувались і на Тернопільщині [189, арк.95]. Зокрема, наприкінці 1970-х рр. поставки хімікатів тільки на Тернопільщині збільшились у 2,5 рази [190, арк.6], інтенсивно оброблялись посіви [191,

арк.6-7]. Була проведена робота з визначення залишкових кількостей отрутохімікатів у ґрунті, контроль здійснено в 203 господарствах, проаналізовано 243 зразки. У земельних угіддях колгоспів області виявлено зразки отрутохімікатів (0,2 - 0,8 мг/кг ґрунту хлорорганічних, 0,6-1 мг/кг ґрунту хлорофосу, 0,3-1 мг/кг ґрунту граногану) [192, арк.55]. Продовжувала зростати кількість площ в регіоні, оброблюваних хімікатами [193, арк.5-6]. Наприклад, у кожному районі Чернівецької області вносились різні їх вага, цей показник щорічно зростав, не маючи при цьому обґрунтованих підстав [194, арк.2]: у 1974 р. під посів сільськогосподарських культур було внесено 1665 тис. т хімічних речовин, у 1975 р. - 2068 тис. т [195, арк.2]. А згідно п'ятирічного плану розвитку сільського господарства Чернівецької області на 1976-1980 рр. у 1978 р. планувалось внести 2965 тис. т, 1979 – 3028 тис. т, 1980 - 3090 тис. т [196, арк.5]. Внесені хімікати не встигали освоюватись рослинами, тому залишались у великій кількості у надрах землі, забруднюючи її, крім цього, сільськогосподарські культури вбирали в себе надмірну кількість хімікатів і тому були теж забрудненими [197, арк.235].

Про екологічні наслідки застосування хімічних речовин захисту рослин, які негативно впливали на стан навколишнього природного середовища стали задумуватись лише наприкінці 1980-х рр., коли темпи виробництва і застосування хімічних речовин почали зменшуватись. Увагу почали приділяти і біологічному методу захисту рослин і ґрунтів [198, арк.13]. Проте і надалі залишалась значна кількість внесення у ґрунти пестицидів, а біологічний метод захисту ґрунтів через брак коштів не набув широкого застосування.

Таким чином вплив отрутохімікатів на природне середовище не брався владою до уваги, більше того, для збільшення врожайності щорічно виходили ухвали обласного управління сільського господарства про зростання їх кількості внесення [199, арк.66]. Якщо у середині 1970-х рр. в землю було внесено: азотних – 8238,4 тис. т, фосфатних – 7461,2 тис. т, калійних – 7346,9 тис. т, мінеральних добрив – 117200 тис. т [200, арк.4], то вже в середині 80-х рр. азотних – 65 тис. т, фосфатних – 36 тис. т, борних – 1 тис. т [201, арк.2]. Більшість

отрутохімікатів змивались у річки, чим завдавалась непоправна шкода навколишньому середовищу [202, арк.1]. При цьому науково не було обґрунтовано причину зростання їх кількості. Збільшувались навантаження отрутохімікатів і на осушених землях [203, арк.140]. У 1980-х рр. уже вносилося не менше 30 тонн на 1 га землі, по 12–13 центнерів на 1 га зрошувальних земель і по 8 – 10 центнерів на 1 га осушених [204, арк.144].

У Львівській області при використанні земельних угідь виникали проблеми: порушення планів підвищення родючості ґрунтів, зберігання й застосування отрутохімікатів [205, арк.58-60]. Поруч з цим не виконувались заходи застосування біометоду. Зокрема, на протязі 1981-1983 рр. зовсім не застосовувались біопрепарати в Городецькому, Золочівському, Пустомитівському, Старосамбірському районах [206, арк.27]. Золочівський, Старосамбірський, Стрийський, Турківський, Перемишлянський райони постійно не виконували планів по вапнуванню ґрунтів [207, арк.49].

У деяких господарствах Західного регіону України пестициди вносились за допомогою літаків, і це при тому, що тут велика кількість лісів, річок, озер, меліоративних каналів. Однак нікого це не турбувало. Крім того, цінова політика не заохочувала господарників виробляти екологічно чисту продукцію. Багато керівників і спеціалістів продовжували відстоювати думку, що високі і стійкі врожаї сільськогосподарських культур неможливо одержати без систематичного використання хімічних засобів захисту рослин. Хибність такої позиції підтверджувала практика “альтернативного сільськогосподарського виробництва”, яка була поширена за кордоном [208, с.1].

Але, відчутних змін на краще і у наступні роки у регіоні не сталося [209, арк.16], не діяв розроблений комплексний план заходів щодо застосування досягнень науки і передового досвіду у сільськогосподарське виробництво на 1981-1985 рр. і на період до 1990 р., згідно з яким мали бути впроваджені у виробництво ефективні технології використання мінеральних добрив залежно від ґрунтокліматичних умов зон, а також на осушувальних і зрошувальних землях [210, арк.48-49]. Лише частково був реалізований перспективний план хімічно-

го захисту сільсько-господарських культур від шкідників, хвороб і бур'янів, розрахований на період 1975-1990 рр. [211, арк.2]. Але в середині 1980-х рр. продовжували застосовувати хімікати у боротьбі з гризунами та колорадським жуком. Таким чином, сільськогосподарські підприємства, застосовуючи хімікати, не враховували економічної необхідності і господарської доцільності їх застосування.

Керуючись перш за все економічною доцільністю, а не природними законами розвитку, у 1970-80-ті роки органи державної влади взяли курс на прискорення темпів хімізації сільського господарства: у травні 1982 р. пленум ЦК КПРС поставив завдання збільшити постачання хімічних речовин сільському господарству у 1985 р. в кількості 26,5 млн. т, в 1990 р. - 30-32 млн. т [212, с.4]. На той час популярним було твердження, що часте їх застосування підвищує ефективну родючість і продуктивність ґрунтів, агрохімічні показники і фізичні властивості посилюють корисну мікробіологічну активність, збільшують міцність кореневого шару, покращують режим харчування рослин, збільшують ємність вбирання ґрунтів, підвищують врожайність сільськогосподарських культур, рослини утворюють більш міцну і розгалужену кореневу систему. Зростає родючість всіх типів ґрунтів, врожайність і якість отриманої продукції [213, с.18-19]. З цим твердженням можливо й можна було б погодитись, але при умові правильного їх внесення, враховуючи при цьому тип, якість ґрунту, а також використовувати світовий досвід з цього питання [214, арк.6,30]. Окрім цього, щорічно зростало виробництво і застосування хімічних засобів захисту рослин, що додатково забруднювали ґрунт. У 1987 р. їх було вироблено 72,5 тис. т, що склало 106,1% до плану.

Надзвичайно важливим є той факт, що поруч із надмірним застосуванням різноманітних хімічних речовин, не було забезпечено їх належного зберігання, що призводило до додаткового хімічного забруднення земельних угідь, а це завдавало значної шкоди довкіллю.

На Закарпатті в ряді господарств мінеральні добрива і отрутохімікати зберігались у невідремонтованих, непристосованих для цього приміщеннях, або

просто на відкритих площадках, що приводило до їх псування. В той же час завдання по будівництву складів і критих навісів для їх зберігання виконувались незадовільно. Мали місце недоліки в обліку мінеральних добрив та отрутохімікатів [215, арк.95]. Владу не тільки не хвилювали екологічні наслідки надмірного застосування хімікатів, але і здоров'я людей, які ці роботи проводили [216, арк.88]. Не поліпшився стан зберігання отрутохімікатів в регіоні і в середині 1980-х рр. На Закарпатті в багатьох господарствах складські приміщення були не відремонтовані, протікала покрівля, відсутні двері, вікна, не було визначено відповідальних осіб за стан зберігання мінеральних добрив. Особливо незадовільне зберігання цих речовин спостерігалось в Ужгородському, Мукачівському, Тячівському районах [217, арк.171]. Чисельні факти порушення зберігання отрутохімікатів мали місце на Івано-Франківщині, особливо критичний стан склався в колгоспах Снятинського, Галицького, Надвірнянського районів [218, арк.10]. Лише наприкінці 1980-х рр. почали зменшувати внесення хімічних засобів захисту рослин [219, арк.9]. Але при цьому керувались не екологічними інтересами, а через низьку купівельну спроможність господарств по закупівлі хімікатів.

Непоправної шкоди земельним угіддям Західного регіону України, сільському господарству завдає ерозія – руйнування поверхневого покриву ґрунту потоками води і вітром. Цьому негативному явищу сприяє активне утворення ярів, зумовлене діяльністю людини, вирубування лісів на схилах, зниження трав'яного та чагарникового покриву, неправильне розорювання землі, часті оранки, культивування, боронування, ущільнення, трамбування колесами та гусеницями важкої сільськогосподарської техніки.

З кожним роком стан земельних угідь Тернопільщини не покращувався, а навпаки – погіршувався [220, арк.33-34], особливо у районах області [221, с.4]. Суттєву роль у цьому процесі відігравала ерозія земель, яка давно уже стала лихом для цієї аграрної області. У середині 1980-х рр. лише у Бережанському районі загальна площа еродованих земель становила понад 23 тис. га, в тому числі понад 15 тис. га ріллі [222, с.3]. Не краще становище було на Бучаччині

[223, с.4], Підволочищині [224, с.4], Теребовлянщині [225, с.4], Чортківщині [226, с.4]. На початку 1990-х рр. загальна площа розораних земель склала 69,4%, еродованих - 38,5% сільськогосподарських угідь [227, с.250]. З метою вивчення об'єктивного стану земельного фонду у 1990 р. Тернопільська обласна проектно-вишукувальна станція хімізації сільського господарства перевірила земельні угіддя в усіх районах. Результати засвідчили, що захисту від водної ерозії потребують 351,4 тис. га, в тому числі ріллі - 327,2 тис. га [228, с.2]. Подібна ситуація із станом земельних ресурсів склалася й на Буковині. Незважаючи на те, що усі райони Чернівецької області прийняли плани протиерозійних заходів, розраховані на 1970-80-ті рр., проте вони не виконувались [229, арк.21]. Наприклад, у 1970 р. дерново-підзолисті ґрунти характеризувались як дуже кислі, мали високу гідрологічну кислотність, а вміст гумусу не перевищував 2-3%. Крім цього, ґрунти вміщували багато заліза, амонію, були малозабезпечені рухомими формами фосфору та азоту [230, арк.27,30]. Погіршення структури ґрунту, підвищення щільності, зменшення водопроникливості сприяло збільшенню стоку поверхневих вод і підсиленню ерозійних процесів. Основна маса еродованих ґрунтів знаходилась у лісостеповій зоні, зокрема, в східній її половині: в Новоселицькому, Кельменецькому районах [231, арк.37,54,71]. В той же час не виконувались плани будівництва протиерозійних валів у колгоспах і радгоспах, райоб'єднаннях "Сільгосптехніка", кращого стану вимагала й якість будівельно-монтажних та проектно-вишукувальних робіт [232, арк.157]. У Рівненській області на початку 1970-х рр. нараховувалось 560 тис. га орних угідь, але загальна кількість еродованих земель складала 117, 3 тис. га [233, арк.4]. Причиною такого стану, як виявили щорічні перевірки обласної інспекції Держкомітету Ради Міністрів УРСР по охороні природи, були неправильний обробіток ґрунту на еродованих землях, неефективне використання протиерозійної техніки господарствами Млинівського, Дубнівського, Здолбунівського, Острозького, Рівненського районів а також через незадовільне будівництво протиерозійних гідротехнічних споруд, водозатримуючих валів, терасування схилів, закріплення берегів річок [234, арк.2]. Тому не дивно, що наприкінці

1970-х рр. майже кожний 4 га землі на Івано-Франківщині піддавався вітровій чи водній ерозії. Складності додавав і той фактор, що область була недостатньо забезпечена протиерозійною технікою, відсутність якої також негативно впливала на якість відповідних робіт [235, арк.14].

Специфікою Західного регіону України було й те, що багато сільськогосподарських земель розміщувались на схилах, зокрема, на Львівщині в господарствах нараховувалось 409 тис. га таких земель, що сприяло швидким процесам водної ерозії, в той же час змитих ґрунтів нараховувалось 143 тис. га. Причинами такого стану було і те, що землю орали аж до краю берегів водоймищ, просапні культури висаджувались на схилах, не повністю закріплювались яри, нераціонально використовувалась протиерозійна техніка, а подекуди її навіть не було. В результаті цього землі були незахищеними від паводкових вод. В той же час нехтування господарствами Львівщини протиерозійних робіт та рекультивації земель призводило до погіршення ситуації в області [236, арк.13].

Проблема ерозії ґрунтів має і світовий характер. Якщо верхній родючий шар утворюється протягом 2-7 тис. років, то прискореною ерозією він руйнується за 10-30 років. Загроза ерозії зростає із збільшенням антропогенного тиску на нього. За оцінкою провідних спеціалістів США на Землі щороку в ріки, озера й моря внаслідок водної та вітрової ерозії потрапляє 23 млрд. тонн ґрунту. За останні 100 років через ерозію стали непридатними для використання 23 млрд. га або 27% земель активного сільськогосподарського використання. Щодня внаслідок цих процесів на Землі втрачається 3200 га родючих ґрунтів [237, с.157]. Таке становище було спричинене через невиконання протиерозійних заходів.

Низькими темпами проводилась рекультивація земель в Сарненському, Млинівському районах Рівненщини [238, арк.55]. Тому, проблеми, пов'язані із земельними угіддями, на початку 1990-х рр. так і не були розв'язані в першу чергу через незацікавленість та неконтрольованість з боку державних структур. У Закарпатській області, порівняно з іншими областями України, на 1 жителя припадало найменше площі орної землі. В цілому область не багата на земельні

ресурси. Проте, незважаючи на це, там відбувалось ряд процесів, що негативно впливали на стан земельних угідь, передусім, не проводились належні заходи по боротьбі з водною ерозією [239, арк.2], а через науково необґрунтовані заходи знижувався запас ґрунтових вод [240, арк.80]. В районах області не виконувались плани рекультивації земель [241, арк.6]. Протягом 1970-80-х рр. на Закарпатті так і не було виконано завдань по захисту сільськогосподарських угідь, шляхом здійснення протиерозійних робіт. Особливо незадовільне становище було у Берегівському, Рахівському, Воловецькому, Ужгородському районах [242, арк.42,64]. У Підволочиському, Буцацькому, Тернопільському районах протягом 1979 р. завдання з вапнування виконували незадовільно, внаслідок чого кислотність ґрунтів не зменшувалася [243, арк.162]. Не на належному рівні проводились й протиерозійні та культтехнічні роботи і в інших областях регіону [244, арк.43-44].

Державна влада своєю безпорадністю по відношенню до стану земельних угідь ніби заохочувала, підштовхувала господарські структури регіону до невиконання робіт, спрямованих на покращення угідь. Не велась статистика виконання комплексних протиерозійних робіт, зате щороку вівся облік про невиконання цих робіт [245, арк.11]. Окремі сільськогосподарські підприємства Бродівського, Буського, Дрогобицького, Кам'янець-Буського, Золочівського, Сокальського, Стрийського районів Львівської області практично не проводили ніяких протиерозійних заходів [246, арк.29], а господарства Турківського, Пустомитівського, Миколаївського районів взагалі їх ігнорували [247, арк.84]. Такий стан призвів до того, що наприкінці 1970-х рр. в Україні вибуло із сільськогосподарського використання 90,9 тис. га, а загальна площа угідь зменшилась лише за три роки 10 п'ятирічки на 83,4 тис. га [248, арк.206].

Необхідно зазначити, що невиправданим було залучення земельних угідь для несільськогосподарських потреб. Як правило, залучались кращі орні землі для промислового, житлового будівництва, різноманітних шосейних доріг, колій, нафтопроводів. Конкретні факти цього процесу спостерігались на Волині [249, арк.2]. А на Львівщині, незважаючи на те, що кількість відведених земель

для несільськогосподарських потреб з кожним роком поступово скорочувалась [250, арк.86], їх частка все ще була значною [251, арк.115]. Внаслідок проведення інтенсивного будівництва промислових об'єктів, залізниць, шосейних доріг, ліній електропередач, газопроводів у Пустомитівському і Яворівському районах частина земель була відрізаною від основних масивів і практично вибула з сільськогосподарського використання [252, арк.71]. На Івано-Франківщині через затягування заходів, спрямованих на покращення стану земельних ресурсів, зростала кількість непридатних для сільськогосподарського використання угідь [253, арк.6]. Якщо у 1973 р. було понад 140 тис. га площ, які піддавались водній ерозії [254, арк.9], то в 1975 р. – 144,3 тис. га [255, арк.6]. Зростання антропогенного тиску на земельні ресурси в Чернівецькій області призвело до значного їх скорочення: у 1965 р. на душу населення припадало 0,59 га сільгоспугідь, 1975 р. – 0,55 га, 1979 р. – 0,54 га, відповідно ріллі – 0,43, 0,40, 0,39 га [256, арк.1]. Відмічалось зменшення земельного фонду і на Тернопільщині [257, арк.94,102].

Яким же чином діяли органи державної влади, щоб покращити становище земельних угідь? Судячи із чисельних, щорічних розпоряджень на регіональному рівні, складається враження, що все ж таки було докладено чимало зусиль, щоб виправити становище на краще, проте це лише поверхові враження. Проте, потрібно звернути увагу не на кількість розпоряджень, директив державних структур, а на їх якісне виконання. Як засвідчила практична реалізація даних заходів - це різні речі.

Зокрема, щорічно не виконувались ухвали уряду УРСР та Тернопільської обласної ради народних депутатів, спрямовані на поліпшення якості земельного фонду [258, арк.98], а заплановані заходи також нереалізовувались в області [259, арк.123-124]. Враховуючи забрудненість земельних ресурсів внесенням мінеральних добрив, виконком Тернопільської ради народних депутатів 30 серпня 1979 р. видав розпорядження встановити відповідальність керівників сільськогосподарських органів за застосуванням хімічних засобів захисту рослин, розробити і здійснити протягом 1981-1985 рр. заходи по ефективному викорис-

танню безпечних для людини і навколишнього природного середовища біологічних засобів захисту рослин, здійснювати систематичний контроль за правильним застосуванням і підвищенням результативності використання хімічних засобів захисту рослин в сільському господарстві [260, арк.33]. Але дане розпорядження так і залишилось не втіленим у життя, через не розробленість механізмів по його виконанню.

Іноді аграрна політика влади мала суперечливий характер.

Зокрема, незважаючи на те, що меліорація на Закарпатті була збитковою і не виправданою, а багато ділянок зрошення були збудовані ще в 1950-х рр. з застарілим на той час устаткуванням, у жовтні 1981 р. виходить наказ Міністерства сільського господарства УРСР по введенню в експлуатацію протягом 1981-1985 рр. ще 2 тис. га зрошувальних земель та 35 тис. га осушених земель. В той же час кошти на реконструкцію цих земель не передбачались [261, арк.86,94].

Спеціалісти Міністерства сільського господарства УРСР намагалися відповідними наказами та розпорядженнями покращити стан земельних ресурсів [262, арк.2], але практичне втілення значно відставало від теоретичних ухвал [263, арк.59,61]. Не дивлячись на те, що протягом 1976-1980 рр. були розроблені заходи в Західному регіоні України по раціональному використанню земель і підвищенню їх родючості, проте вони були не до кінця продуманими і носили половинчатий характер [264, арк.138]. Не виконувалися плани й по рекультивациі земель [265, арк.67]. У басейні річки Дністер та її Карпатських притоках знаходилось біля 30 % сільськогосподарських угідь, які піддівались паводкам, внаслідок чого за 1971-1975 рр. сільському господарству було завдано збитків більш ніж на 125 млн. крб. [266, арк.32].

В Івано-Франківській області протягом 1970-80-х рр. намагалися поліпшити стан земельних угідь переважно адміністративними методами, які не давали позитивних зрушень [267, арк.4], а, навпаки, з кожним роком збільшувалися випадки порушення землекористування [268, арк.6].

Слід відмітити, що спеціально уповноваженні органи щорічно здійснювали контроль за дотриманням земельного законодавства в регіоні, проте діяльність

даних установ зводилась лише до фіксування чисельних різноманітних порушень в цій сфері. Згідно проаналізованих даних, реального впливу їхні приписи, зауваження та штрафи на стан покращення охорони земельних угідь не мали. І надалі земельні ресурси регіону продовжували деградувати.

Зокрема на Тернопільщині мали місце факти грубого порушення земельного законодавства, не дотримувалися умови по збереженню родючого шару ґрунту, неякісно і несвоєчасно виконували роботи по рекультивації використаних площ, засмічувались відходами орні землі [269, арк.10].

Постійно фіксувались в Західній Україні правопорушення в таких напрямках: невиконання заходів по рекультивації земель і боротьбі з водною та вітровою ерозією; несвоєчасне повернення земель, відведених у тимчасове користування; самовільне захоплення земель під будівництво державних чи приватних об'єктів, дачних ділянок. Виникла парадоксальна ситуація: чим більше землі залучалось у додаткове сільськогосподарське використання, тим більше зростали випадки безгосподарного ставлення до земельних угідь.

Не справлялись із поставленими завданнями щодо раціонального використання і охорони земельних ресурсів райони Рівненської області [270, арк.26]. У 1978 р. було виявлено 155 випадків порушень земельного законодавства та стягнуто штрафи на суму 2,4 тис. крб. [271, арк.35]. А заплановані обсяги рекультивації (300 – 400 га в рік) не забезпечували зменшення кількості відпрацьованих земель, яких станом на 1980 р. було уже більше 5 тис. га [272, арк.51]. Загалом земельні угіддя використовувались нераціонально [273, арк.2]. Як і в інших областях України, населення Рівненщини порушувало земельне законодавство [274, арк.13], а робота, спрямована на поліпшення стану земельних угідь, не відповідала сучасним вимогам [275, арк.24].

З огляду на зростаючий антропогенний тиск стосовно земельних ресурсів регіону, необхідно проаналізувати причини що призвели до такого стану.

Крім описаних вище фактів, які зводили нанівець усі заплановані владою заходи, спрямовані на поліпшення стану земельних угідь, слід додати ще й суперечливість регіональних звітів щодо їх охорони. Зокрема, щороку обласною

радою Чернівецької області подавались дані на адресу уряду УРСР, де вказувалась кількість виконаних робіт, сума вкладених коштів, спрямованих на протиерозійні роботи. Проте документи суперечили своїй суті: з одного боку, вказувалось на значні досягнення, збільшення кількості протиерозійних робіт, з другого – недоліків у проведених роботах було значно більше, ніж досягнень, що зразу ж перекреслювало усі заплановані заходи [276, арк.466]. З метою посилення контролю за протиерозійним будівництвом з 11 квітня 1975 р. було введено посаду головного інженера по технагляду за протиерозійним будівництвом, на якого були покладені функції контролю за якістю протиерозійних робіт [277, арк.40]. Але і такий захід в загальному не виправив ситуації на краще, так як інженери не могли відповідати за стан техніки, яка випускалась на низькому технологічному рівні. Протягом 1960-70-х рр. в Чернівецькій області на протиерозійні заходи по боротьбі з водною ерозією було затрачено 11,3 млн. крб. Але зроблено було надто мало, щоб покращити стан земельних угідь [278, арк.179,202].

Таким чином проаналізувавши процеси антропогенного впливу на земельні угіддя Західного регіону України, приходимо до наступних висновків. Меліорація в радянську добу проводилась екстенсивно, при цьому не враховувались місцеві особливості, внаслідок чого відбулись значні зміни у стані флори та фауни. У меліорацію держава вкладала великі кошти, але це більше шкодило суспільству та природі, ніж приносило користі. Наведені факти ще раз переконують в тому, що в Західному регіоні України, як і в цілому по СРСР, роботи по проведенні меліорації та осушенні земель велись непродумано. В той же час зростає шкідливий вплив цих процесів на довкілля швидше, ніж економічна ефективність та віддача від даних проведених заходів. Виявляється, що зрошувальні землі дають лише близько 30% продукції рослинництва, але створення водойм і зрошення великих територій призводять до підняття рівня ґрунтовних вод і зміни їх хімічного складу. Виникає засолення ґрунтів, заболочування, підвищується сейсмічність території. 50% зрошувальних земель в Україні було підтоплено, втрачалось чи перевитрачалось на кожному гектарі 700 куб. м на рік.

Перевитрата води, закладена в самій нормі поливу, перевищена на 30%. Взагалі довжина зрошувальних меліоративних водоводів України перевищувала довжину екватора Землі, а площа затоплених угідь втричі була більшою за площу такої держави, як Люксембург (2,6 тис. кв. м). Невиконання протиерозійних заходів: агротехнічних, гідротехнічних, лісомеліоративних, ґрунтозахисних, а також нехтування такими важливими ефективними засобами як оранка впоперек схилу, глибока оранка і розпушування, вапнування, лункування ґрунтів, насадження лісозахисних смуг, впровадження сівозмін, періодична консервація угідь, призвели до зростання площ еродованих земель Західного регіону України. Якби вище перераховані заходи виконувались в повних обсягах, то принаймні вдалось би не допустити, щоб цей процес набував усе більших масштабів. Позицію держави по вилученні земельних угідь для не сільськогосподарських потреб, можна пояснити тим, що в радянський період пріоритет надавався розвитку промисловості, тому держава не раз жертвувала інтересами агропромислового комплексу на користь розвитку промислових галузей і тим більше не задумувалась над екологічними наслідками даних заходів. В загальному на початок 1990-х рр. в Західній Україні стан земельних угідь залишався незадовільним. Щорічно і надалі порушувалось земельне законодавство, не виконувались плани рекультиваційних та культтехнічних робіт, а меліоративні та осушувальні роботи, об'єми яких щорічно зростали, завдали регіонові непоправної шкоди. Зростали обсяги ерозійних процесів, землі були значно забруднені отрутохімікатами, неорганізованими сміттєзвалищами, розробками кар'єрів. Таким чином, антропогенне навантаження на земельні ресурси регіону щорічно зростало, в той же час заходи по покращенні земельних угідь мали мінімальний вплив на їх стан через брак протиерозійної техніки, застарілу конструкцію меліоративного фонду та в цілому через безвідповідальність господарських установ та байдужість до невирішених питань з боку державної влади. Для покращення ситуації науковцями-аграріями у 1990-х роках було запропоновано багато ефективних заходів по збереженню родючості ґрунтів, в тому числі: смугові посіви, спеціальні засоби обробітку землі, ґрунтозахисні сівозміни, різні

водорегулюючі земляні гідротехнічні споруди. Перехід від концепцій інтенсифікації землеробства на всій території землекористування до концепції її локалізації в агроландшафтах, необхідність проектування контурної організації територій з максимальним урахуванням смугової структури природних компонентів у поєднанні з агро-гідро-меліоративними заходами, створення державної служби охорони ґрунтів. Проте запропоновані заходи в наші дні не діють і залишаються не реалізованими. Подальше затягування вирішення питань, пов'язаних із станом земельних ресурсів, тільки ще більше загострить проблему деградації земельних угідь України. Отже, в умовах сучасного реформування земельних відносин відбувається подальше поглиблення проблем, пов'язаних із погіршенням якісного стану і деградацією сільськогосподарських земель. В окремих областях Західного регіону України ці процеси набули загрозливого характеру, проте відновлення деградованих земель і повернення їх в активне господарське використання при існуючому дефіциті коштів є складним завданням. В умовах відсутності матеріально-технічних можливостей, відбувається подальша деградація ґрунтового покриву. Головна причина погіршення якості земель криється в різкому скороченні державного фінансування програм і заходів щодо відтворення і підвищення родючості ґрунтів, здійснення протиерозійних заходів. Захист земель від забруднення фактично не здійснюється. У такій критичній ситуації, яка склалась в Україні та її регіонах, можна і необхідно знайти вихід, і перш за все він вбачається в тому, що необхідно змінити світогляд щодо проблем навколишнього середовища та його охорони. Саме у зміні ставлення до оточуючого середовища одночасно може йти підготовка до порятунку від природних катастроф, які можливі через негативну антропогенну діяльність, в тому числі надмірним тиском та впливом на земельні угіддя. Не слід забувати, що земля і надалі залишається головним національним багатством українського народу. Процеси радикального реформування економіки та національно-державної розбудови України в умовах глибокої еколого-економічної кризи об'єктивно вимагають всебічної екологізації аграрної діяльності, світогляду політиків й законодавців. Завдання вдосконалення земельного законодав-

ства, регулювання земельних відносин з метою створення умов для раціонального використання й охорони земель, рівноправного розвитку всіх форм власності на землю і господарювання, збереження природного середовища, охорони прав громадян, підприємств, установ і організацій на землю покликані забезпечити Земельний кодекс України, прийнятий Верховною Радою України 13 березня 1992 р. та постанови Кабінету Міністрів України. Створити м'яку екологічнобезпечну систему мінімального втручання сільського господарства у природні процеси можна лише шляхом відродження інтересу людей до землі та високопродуктивної праці на ній, розвитку аграрної науки і підприємництва, створення економічних передумов для реальної самостійності селянина в умовах функціонування різних форм власності, демонтажу нерентабельних монопольних структур, рішучої відмови від звичних господарських стереотипів ірраціонального ставлення до землі та факторів її родючості.

2.3. Лісове господарство

Ліс та його ресурси займають визначне місце у життєдіяльності людини, мають вагомий вплив на стан та розвиток біосфери. Він є легенями планети, із зникненням лісу кардинально усе змінюється довкола, що негативно впливає на навколишнє середовище. Адже під його впливом каламутність води зменшується в середньому на 60 – 90 %, а також винос агрохімікатів. Лісові смуги шириною 10 м поглинають 45 – 55 % розчиненого у воді аміачного азоту, 73 – 93 % фосфору, 2,8 – 4,7 % нітратного азоту. Лісова смуга зменшує кількість бактерій у воді більш, ніж у 20 разів. На 1 га ялинового лісу на хвої осідає до 32 тонн пилу, соснового до 36, букового до 68 тонн. Лісові масиви знижують силу вітру, на полях, розміщених біля лісу, рівномірно розподіляється сніговий покрив, який не допускає глибокого промерзання ґрунту. Ліси попереджують ерозію, захищають водойми від замулення, затримують ріст ярів і балок у глибину. На зрошувальних землях попереджають засолення і заболочення, зменшують непродуктивне використання вологи. В містах очищають повітря від пилу і газів, на автомагістралях захищають дорогу від снігу, вітрів, заносів, пилових заносів. Отож, значення впливу лісу на оточуюче середовище є вагомим [279, с.316-331]. Людина із своїми потребами, які щорічно зростають, впродовж довгого періоду історії негативно впливала на стан і розвиток лісових ресурсів, дедалі більше зрубуючи деревини, не проводячи при цьому належних лісовідновних робіт. Такий стан на Україні, по суті, зберігався аж до початку 1990-х рр. [280, с.245, 249].

Західний регіон у порівнянні з іншими територіями України, багатий на численні лісові масиви. Зокрема, в Закарпатській області лісова площа займає половину її території. Надзвичайно важлива роль гірських лісів не тільки в забезпеченні народного господарства лісопродукцією, а в кліматотворчих процесах, в ґрунтозахисному, водорегулюючому, санітарному відношенні. На початку 1974 р. у Львівській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях нараховувалось 304 тис. га колгоспних і радгоспних лісів і чагарників. Стан ведення господарства в них був незадовільний. Проте, колгоспи і радгоспи неохоче і пові-

льно передавали ліси у держлісфонд [281, арк.222]. У Рівненській області площа колгоспних лісів, нараховувала 120,8 тис. га, які перебували у незадовільному стані [282, арк.29], продовжували деградувати [283, арк.55], через ставлення суспільства до лісових ресурсів. У середині 1980-х рр. лісовий масив Волині становив понад 700 тис. га, з них 418 тис. га – державний лісовий фонд [284, арк.3]. На Івано-Франківщині колгоспні ліси на початку 1970-х рр. становили 98,4 тис. га, радгоспні – 5,6 тис. га. У 1970-80-х рр. ліси Тернопільської області займали 12 % її території. А на Львівщині у 1975 р. площа лісів області становила 92,5 тис. га, що складало 14,6 % до загальної їх площі. Проте через надмірне антропогенне навантаження у попередні роки в насадженнях переважали молодняки – 54 % і середньовікові насадження – 33 % [285, арк.26]. Такий стан призвів до того, що у багатьох районах Карпат до катастрофічного рівня на початку 1990-х рр. зменшилась загальна лісистість [286, с.171,180,186]. Цьому лиху можна було б частково зарадити, якби була реалізована розроблена регіональна науково-технічна програма “Українські Карпати” на 1981-1990 рр., в якій було передбачено вивчення територіальної специфіки лісокористування в регіоні і визначення на цій основі раціональних об’ємів рубок, розробка ефективних способів захисту від негативного впливу антропологічного фактору на лісові екосистеми. Але ця програма так і не була втілена у життя [287, арк.1].

Проблема стану якості лісів носить глобальний світовий характер. Зокрема, майже 11 млн. га вологих тропічних лісів, надзвичайно важливих для життя біосфери, щорічно зникає. За останні 10 тис. років на земній кулі знищено 2/3 усіх лісів. За всю історію людства колосальна площа лісів - 500 млн. га перетворилася на пустелі. У Греції ліси займали 65%, а тепер лише 15%, в Англії на початку ХХ ст. було знищено 95% природного лісу, у Франції, Іспанії 80-90%. В Алжирі з 1870 по 1914 рр. площа лісів скоротилася на 1 млн. га. На острові Мадагаскар за останні 5 віків ліси зникли з 90% його території. У Росії, у густонаселених центральних, західних, південних і приуральських районах було знищено ще до 1914 р. 70 млн. га лісу. Не уникнула такої долі і Україна. Колись

45% її території вкривали ліси, а за період з 1854 по 1914 р. Площа їх зменшилася на 30,5% [288, с.186-187].

Зважаючи на лісистість регіону, щорічно зростала і кількість залучених лісів для господарського використання та потреб громадян. Це зумовило також зростання безгосподарності підприємств, за якими були закріплені чисельні лісові масиви Західного регіону України. Особливу безтурботність по відношенню до лісу проявляли лісокомбінати та лісові господарства в українській частині Карпат протягом 1950-х – початку 1980-х рр. Ще з XIX століття внаслідок інтенсивного розвитку лісового господарства були викликані значні зміни у лісах Карпат. До 1974 р. площа букових лісів зменшилась на 272 тис. га, змінилась структура лісів. На місці природних різновікових лісів створились похідні одновікові, де молодняки на середину 70-х рр. становили 43,4 % вкритої лісом площі, а залишки природних лісів склали близько 40 тис. га (0,3%) вкритої лісом площі [289, с.5]. Це засвідчує про значне антропогенне навантаження на лісові ресурси. Згідно перевірок, впродовж 1975-1992 рр. стан ведення лісового господарства і виконання лісовідновних робіт на лісокомбінатах в Західному регіоні України залишався незадовільним, що погіршувало стан та якість лісових угідь [290, арк.155-157,160-161]. Здебільшого господарські організації, за якими були закріплені лісові площі, не включали лісовідновні роботи у виробничі плани [291, арк.14].

Інша вагома проблема полягала в тому, що поруч із безгосподарською діяльністю лісокомбінатів, значно ускладнювався стан ведення лісового господарства через лісозаготівлю та проблем відходів, перерубів лісу даними підприємствами. Лісозаготівельні роботи щорічно зростали. Кожного року в СРСР набиравалось до 170 млн. м³ відходів лісу. На тлі цих подій велись щорічні вирубки лісового масиву. Реальний щорічний приріст лісу в СРСР складав 337 млн. га, а вирубувалося в рік 400 млн. га і ще 60 млн. га – понад нормою [292, с.253]. Виявляється, що за всі п'ятирічки, включаючи і військові роки, в державному лісовому фонді СРСР було заготовлено біля 17 млрд. м³ деревини [293, с.12]. Тому деревний запас СРСР з 1966 по 1983 рр. знизився на 1,4 млрд. м³ чи

на 1,9 %, а запас хвойної деревини відповідно на 0,65 %. Об'єм вибірки деревини в розрахунку на 1 га покритих лісом земель був рівний $2,3 \text{ м}^3$, що приблизно в 4 рази було більше загальносоюзного показника. Найбільш інтенсивні рубки в Карпатах проводились в лісах 2 групи. Тут з кожного гектару щорічно вибиралось в середньому $2,9-3,1 \text{ м}^3$ деревини, тобто приріст насаджень використовувався на 85- 90 %. В лісах 1 групи щорічно заготовляли біля 4,5 млн. м^3 деревини. При такому рівні ведення лісового господарства об'єми лісозаготовок до 2010 р. збільшаться приблизно на 3 %. До 2010 р. буде отримано додатково приблизно 0,7 млн. м^3 деревини, а загальний розмір лісокористування зросте до 15,9 млн. м^3 [294, с.20-22]. Слід відмітити, що основні об'єми лісозаготівель припадали на райони Карпат – 85-90 % загального об'єму лісокористування в УРСР [295, с.51]. Найбільший об'єм лісозаготівель в СРСР був досягнутий в 1974-1976 рр. [296, с.263].

Мало уваги звертали лісозаготівельні підприємства на залучення у виробництво другорядної сировини [297, с.183,189], адже для задоволення мінімальних потреб Україні потрібно щорічно 45 млн. м^3 деревини, а за рахунок власних ресурсів вона задовольняє себе на 25 %. Решту завозили з північних районів СРСР і Сибіру, а збільшувати рубки неможливо, тому що її лісові ресурси виснажені. Щорічна рубка лісу в межах середнього приросту можлива лише тоді, коли насадження рівномірно розподіляються за віковими категоріями [298, с.4-5].

Негативно вплинуло на стан лісів Карпат зростання у 1970-х рр. лісосічних відходів, які лісокомбінати могли б залучити до господарської діяльності, але натомість ставились до цього питання безвідповідально. Так, в першій половині 1970 років в Карпатських лісах лише лісосічних відходів нараховувалось щорічно більше 500 тис. т. Відходи від лісозаготовок на комбінаті “Прикарпатліс” складали приблизно 550 тисяч м^3 у рік, на лісосіках залишалось 49.4 %, тобто близько половини всіх ресурсних відходів, з них комбінат “Прикарпатліс” у 1969 році на виробничі потреби використав лише 18,9 %. Щорічно комбінат одержував близько 330 тисяч м^3 відходів деревини, і з них 43 %, тобто 112 тис.

м³ становила тирса. Як технічна сировина вона використовувалась недостатньо: лише частково відвантажувалась цегельним заводам. Натомість реальна кількість відходів деревообробки, яку можна було використати для технічної переробки, становила 136 тис. м³ [299, с.198,263-264,266]. Проте владу таке становище повністю влаштовувало і надалі не було здійснено реальних змін у структурі лісокомбінатів. Із 26 лісокомбінатів, зайнятих лісопилянням, на 17 обсяг випуску пиломатеріалів не перевищував 30 тис. м³ у рік. Виробництво пиломатеріалів на одну лісораму - 10 тис. м³, тобто у 3-4 рази менший від продуктивності лісорами. Щоб вирішити цю проблему необхідно було об'єднати дрібні лісопильні цехи і укрупнити одиничну потужність лісопильного виробництва до мінімуму 50-70 тис. м³ в рік [300, с.4,10].

Із збільшенням потужності промисловості в країні зростав попит на деревину. Якщо в 1950 р. об'єм вивезення лісу в СРСР складав 266 млн. м³, в 1970-400 млн. м³, то у 1975-540 млн. м³ деревини, в той же час її втрати складали 200-220 млн. м³, тобто біля 50% усієї заготовленої деревини втрачалось у вигляді лісосічних залишків. У Волинській області щорічно поставлялось для потреб сільського і колгоспного будівництва біля 60 тис. м³ деревини, яка перероблялась примітивним способом. А якщо б використовували відходи, то додатково можна було б виготовити 5-6 тис м³ деревних плит, що замінює 12-14 тис м³ ділової деревини. [301, с.1,18]. А щоб відходи деревини не пропадали, то їх використовували на пальне. Наприклад, у Волинській області щорічно на ці потреби йшло біля 100 тис м³ деревини [302, с.18].

Економіка та екологія прямо пов'язані і взаємодіють між собою, а через недосконалість технічних процесів у лісовій промисловості на лісосіках України щороку залишалось невикористаними понад 51% від стовбурної маси верхівок та сучків, близько 8-10% доброї, здорової деревини в пеньках. Розрахунки показали, що на Україні нараховувалось щорічно 5728-5909 тис м³ низькосортної деревини, технологічних дров та відходів різних видів [303, с.4,10]. Зокрема, на Закарпатті не по-господарському використовувались вирубані дерева, внаслідок чого на початку 1970-х рр. відходи склали понад 500 тис. м³ у вигляді

хмизу та гілля, натомість цінні відходи спалювались на деревообробних комбінатах, а тирса горами лежала біля заводів або вивозилась і висипалась у річки [304, арк.2].

Незважаючи на значні втрати у лісовій промисловості, у директивах 24 з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства на 1971-1975 рр. вказувалось збільшити випуск деревостружкових і деревоволокнистих плит у 2,8-2,9 рази, целюлози - 1,7 рази, картону - 1,8 рази, паперу не менш як у 1,3 рази [305,с.2]. А зростання виробів з деревини автоматично піднімає відсоток відходів, відповідно залучається більше лісових ресурсів.

Лісокомбінати, по суті, тільки використовували лісові багатства, не дбаючи про лісовідновні роботи [306, арк.11]. В загальному господарська діяльність лісокомбінатів окреслювалась такими негативними чинниками: залишення в лісі деревини після терміну встановленого для використання, а також на літній період неокорованої деревини, несвоєчасна і неякісна очистка окремих лісосік, особливо на ділянках вибіркового санітарних рубок, повільні темпи розробок пошкоджених насаджень, самовільні рубки, несвоєчасне проведення лісовідновних та лісовпорядкувальних робіт [307, арк.8].

Суттєвим недоліком лісокомбінатів було низьке залучення використання відходів лісу від лісопиляння і деревообробки [308, арк.43].

Негативно впливало на стан лісів Західного регіону України і створення лісокомбінатами монокультур. Цей процес особливо був характерний впродовж 1970-х рр. у Галицькому, Рожнятівському, Тлумацькому, Коломийському, Косівському лісгоспах Івано-Франківщини [309, арк.31].

Разом з тим, мали місце випадки, коли великі самовільні рубки виявлялись неплановими ревізіями, а лісгоспами не включалося це в окремі дані, приховувалося від облуправління даним підприємством. Також в лісгоспах був встановлений такий порядок, при якому реалізувалась і бралась на облік лише вивезена і реалізована деревина. В той же час в лісництвах ніхто не знав, яка кількість нереалізованої продукції лежить на лісосіках. За неї практично ніхто не ніс відповідальності [310, арк.1].

Особливо „занедбаним” у цьому плані виглядало Закарпаття, де спостерігались ряд негативних тенденцій, що позначилось на стані лісових масивів: неякісне проведення догляду за лісокультурами, невиконання планів по прорідженнях та прохідних рубках, розробка здорових насаджень замість пошкоджених (Рахівський, Ясінський, Усть-Чорнянський, В. Бичківський лісокомбінати) [311, арк.2].

Свою частку у погіршенні стану лісу Західного регіону України вносили колгоспи та радгоспи. Зокрема, у Волинській області внаслідок перевірки у 1970 р. було встановлено, що більшість радгоспів не приділяли уваги лісам і не забезпечували ведення господарства на належному рівні. Внаслідок безсистемних рубок, несвоєчасного заліснення не вкритих лісом площ, відсутності догляду за насадженнями, випасання худоби, ліси були низькопродуктивними. Переважна більшість радгоспних лісів не були лісовпорядковані, потребували проведення на десятках тисяч га поновлення та реконструкції насаджень. У 1970 р. радгоспи Волинської області, в яких налічувалось більше 2,0 тис. га лісокультурного фонду, жодного гектару лісу не виростили. А радгоспи Тернопільської області посадили 3 га лісу при плані 30 га. В більшості господарствах рубки догляду за лісом не проводились або здійснювались у незначних обсягах. Такий же стан лісів спостерігався в радгоспах Рівненської і Львівської областей. Ряд радгоспів допускали самовільні рубки лісу та рубки головного користування понад встановлений розмір. В результаті незадовільної охорони лісів, самовільними рубками було знищено в 1970 р. 5,7 тис. м³ лісу, в тому числі в радгоспах Рівненської області – 3,6 тис. м³, а у радгоспах Львівської області - 1,45 м³ деревини. Траплялись випадки, коли без відповідного дозволу проводились розкорчування лісових площ та переведення їх в інші угіддя. Місце рубок своєчасно не очищувалось і на площі 2380 га були захаращеними, в тому числі у Рівненській області – 570 га, Волинській – 720 га, в радгоспних лісах не вистарчало для охорони 320 лісників [312, арк.104-106].

Характерними для регіону були випадки несвоєчасного виділення землі і відмов від посадки лісів і лісосмуг. Охорона посадок в господарствах здійсню-

валась незадовільно. В ряді випадків допускались їх потрапи худобою і пошкодження гербіцидами, інколи на лісосмугах влаштовувались дороги та переорювались [313, арк.77]. Наприклад, у господарствах Сокирянського, Кельменецького, Хотинського районів Чернівецької області лісонасадження були зрідженими. В середині 1970-х рр. не проводились лісокультурні заходи. У Вижицькому, Глибоцькому, Путильському, Сторожинецькому районах спостерігався розрив між рубкою і посадкою лісу, заліснення лісокультурного фонду [314, арк.1]. Грубо порушувалось ведення лісового господарства: неякісне очищення, проведення рубок догляду в молодняках із запізненням, надмірна рубка при вибіркових прочищеннях чи недостатня інтенсивність вирубки на рубках догляду, неякісна окорівка пнів порід, залишення їх вище норми, пошкодження підросту і молодняку. Розробка вітровальної і буреломної деревини в зоні гірських лісокомбінатів проводилась надто повільними темпами. Щорічно у звітах відмічалась та ж сама ситуація [315, арк.76,78].

Не змінився стан ведення лісового господарства в колгоспних лісах Західного регіону України і протягом 1980-х рр. Аналогічний стан ведення лісового господарства спостерігався і в радгоспах. Продуктивність радгоспних лісів, порівнюючи з суміжними лісами держлісфонду в 2, а в молодняках - 3-4 рази нижча. Мали місце випадки, коли після рубки лісосіки самовільно розкорчовувались і використовувались не для потреб лісового господарства. Значна частина лісових насаджень потребувала проведення реконструктивних заходів. Такий стан радгоспних лісів пояснювався безвідповідальним ставленням керівництва виробничих об'єднань садівничих радгоспів, відсутністю спеціалістів лісового господарства і лісової охорони [316, арк.249-250].

І надалі в колгоспних лісах плани посадки щороку не виконувались. Догляд за лісокультурами та молодняками майже не проводився, в результаті чого лісові масиви знецінювались. Щороку спостерігалось чимало самовільних рубок та перерубів, що наносило шкоду лісовому господарству регіону. По суті, колгоспи, на які був покладений обов'язок дбати про посадку, зростання лісів, цим питанням не приділяли уваги [317, арк.5]. Зокрема, на Закарпатті план про-

ведення освітлення й очистки лісу колгоспами було виконано лише на 51%, прорідження – 35%, прохідних рубок – 28%, а загалом у колгоспних і радгоспних лісах самовільно було зрубано 7,1 тис. м³ деревини [318, арк.7].

На середину 1980-х рр. радгоспи Рівненської області, за якими були закріплені значні площі лісів, так і не зайнялися питаннями посадки лісу, непокрита площа складала 10 тис. га [319, арк.12]. Такий стан був наслідком інтенсивної, невиправданої вирубки деревини, мінімальна кількість посаженого лісу просто не встигала відновлюватись внаслідок шалених темпів лісових рубок. І надалі рубки догляду за лісом проводились не належним чином або зовсім не здійснювались [320, арк.27-28].

Через недбале ставлення до лісу продуктивність колгоспних і радгоспних лісів була в 2 рази нижчою від аналогічних державних, а площа чагарників у колгоспних і радгоспних лісах досягла 25,4 тис. га, 8,3 тис. га – площі не вкриті лісом [321, арк.119].

На Івано-Франківщині щорічно відбувались аналогічні чисельні порушення ведення лісових робіт [322, арк.107]. Ліси області протягом 1970-80-х рр. характеризувались як розбалансовані, технічно пошкоджені, захаращені. В аналогічному стані перебували колгоспні і радгоспні ліси і на Тернопільщині [323, арк.1,4]. Щорічно спостерігались самовільні рубки і розкрадання лісу в лісогосподарствах. І це незважаючи на той факт, що колгоспні ліси в Тернопільському районі відносились до зеленої зони Тернополя, де експлуатаційні рубки були категорично заборонені. Особливо незадовільний стан ведення лісового господарства на той час склався в колгоспах Збаразького, Заліщицького, Кременецького, Тернопільського районів, в штатах яких райсільгоспуправлінь була відсутня посада агролісомеліоратора. [324, арк.1]. Такий стан призвів до того, що колгоспні ліси характеризувались незначними запасами деревини і тому не могли задовольнити в ній потреби господарств [325, арк.21]. Особливо у занедбаному стані перебували ліси, посаджені на яружно-балкових землях колгоспів та приміські ліси, які були захаращеними. Некращий стан був в цілому по країні, так у 1987 р. переруби розрахункових лісосік у хвойних лісах СРСР склали 13,5

млн. м³, в 1988 р. – 22,7 млн. м³, в 1989 р. – 17,4 млн. м³, при чому 40 % деревини гнило на вирубках. Як наслідок, лісу придатного для будівельних робіт на середину 1990 рр., в Україні залишилось тільки 6,5 % [326, с.63-64].

До незадовільного стану лісових ресурсів додавалося і значне їх використання. У 1972 р. передбачалось колгоспам України виділити на виробничі потреби 4039,1 тис. м³ лісоматеріалів, що на 101,7 тис. м³ більше, ніж у 1971 р. [327, арк.2,42,48,81].

Багато колгоспів були не укомплектовані спеціалістами, зустрічались непоодинокі випадки, коли лісова охорона використовувалась не за призначенням [328, арк.21]. Тому як наслідок на початку 1980-х рр. знову ж як у минулому десятиріччі були зафіксовано значні порушення ведення господарства в колгоспних лісах Західного регіону України [329, арк.14].

Як свідчать дані, колгоспи, радгоспи в Західному регіоні України не були зацікавлені у збереженні та відтворенні лісових угідь. Великою помилкою було відведення ряду лісових масивів у відання колгоспів і радгоспів. Згідно проаналізованих фактів, ці господарства не мали навиків по їх охороні, а займались лише їхньою експлуатацією.

Таким чином дані господарські установи тільки займались використанням лісу, а не його охороною, тому ліс, був залишений сам на сам із своїми проблемами.

Суспільство більше споживало лісових багатств, ніж компенсувало завдані втрати флорі і фауні. Так, протягом 1970-80-х рр. в Україні спостерігалось зниження обсягів посадки лісу в 1,7 разів. У той же час найбільші рубки, що перевищували 1 млн. м³ на рік, велись у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській та Житомирській областях. Найвищим рівнем інтенсивності лісозаготівель характеризувалися Чернівецька, Вінницька, Тернопільська області [330, с.21].

Можна стверджувати, що масштаби втрати деревини при лісозаготівлях могли б бути меншими, при умові виконання щорічних планів лісовідновлення та ведення лісгосподарства в Західному регіоні України. Але, згідно даних, у

регіоні не виконувались плани догляду за лісом, продовжувалось порушення лісового комплексу. В середині 1970-х рр. план лісовідновлення у Тернопільській області був виконаний на 37 % , а план рубок догляду за лісом на 11%. Самовільні рубки лише у 1976 р. склали 1,3 тис. га, Львівській – 1,5 тис. га, Рівненській – 1,4 тис. га. У Волинській області захаращені колгоспні ліси становили 2,2 тис. га, у Рівненській - 1,1 тис. га [331, арк.10-11]. В колгоспних і радгоспних лісах Закарпатської області самовільні рубки склали 2519 м³, в Івано-Франківській – 1534 м³, Львівській – 1209 м³ [332, арк.146].

Справа ще більше погіршувалась тим, що на незадовільному рівні вирішувалось питання створення лісосмуг в країні, хоч щороку районні органи влади звітували про збільшення лісонасаджень, проте ці роботи проводились неякісно. Так, у 9 п'ятиріччі було передбачено створити 101,2 тис. га захисних лісосмуг, а фактично було посаджено 94,3 тис. га. Крім цього, площа полезахисних лісових смуг всіх видів зменшилась на 37 тис. га або на 40 % , насаджень на ярах, балках, водоймах – 74 тис. га або 35%. Такий стан був наслідком непорядкованого обліку лісорозведень. Зокрема, в УРСР створенням полезахисних смуг займалися господарства 6 міністерств, але звітували центральному статуправлінню лише міністерства лісового господарства та лісової і деревообробної промисловості УРСР [333, арк.104-106].

План основних лісогосподарських і лісокультурних заходів в Західному регіоні України протягом 1970-х рр. постійно не виконувався [334, арк.31,60-61]. Такий незадовільний стан пояснювався рядом причин: з боку деяких господарств допускалась формальність у проведенні обстеження і ведення догляду за лісом; матеріали обстеження лісових масивів були відсутніми [335, арк.277], через недостатню розвиненість переробки деревини, утилізації відходів, неправильне призначення насаджень в рубку, приписи догляду за молодняками, низький рівень механізації лісогосподарських робіт. Великої шкоди лісокультурам завдавало тракторне трелювання лісу, внаслідок чого пошкоджувалась значна частина лісового фонду.

Крім цього плани лісовідновних робіт в регіоні встановлювались надто заниженими, зовсім не планувалася реконструкція малоцінних молодняків, суцільні лісосіки своєчасно не заліснювались, заростали чагарниками та малоцінними породами. Рубки догляду в молодняках не проводились, а рубки головного користування велись безсистемно [336, арк.64]. Була відсутня і належна охорона захисних лісонасаджень, що сприяло низькій продуктивності колгоспних лісів, не виконувались плани посадки лісу, не було налагоджено облік виконаних робіт [337, арк.15].

Давалися взнаки і природні катаклізми [338, арк.1], які досить часто дошкуляли Західному регіоні України. Зокрема, у незадовільному стані перебували ліси Волинської області, характерним для якої було всихання дерев внаслідок поверхневого затоплення, а також через захворюваність лісу кореневою губкою [339, арк.2,6]. А на Львівщині у 1975 р. буреломами було повалено 43 тис. м³ лісу та 14,5 тис. дерев у парках і скверах [340, арк.22,70]. На Сколівщині ліс у середині 1980-х рр. займав 99276 га, або 61,2 % загальної площі району. Це досить великий процент (у цілому по Україні він становив 13,7 %), але безсистемне розорювання схилів, рубки лісів, трелювання деревини, велика кількість опадів, повені призвели до активного розвитку процесу ерозії ґрунтів [341, арк.60,69]. Великої шкоди лісовому господарству завдавали – вітровали [342, арк.29]. Щороку реєструвались і випадки загорання лісу, спричинені здебільшого з вини населення.

Судячи з незадовільного стану лісового господарства, виникає питання: на що ж тоді була спрямована діяльність державних структур Західного регіону України?

На перший погляд державні органи намагались спрямовувати зусилля на відродження лісових ресурсів, щорічно лісові господарства звітували про закладки лісосік, лісу, проте ці роботи проводились повільними темпами, спостерігались самовільні рубки [343, арк.147]. Міністерство лісового господарства УРСР, опираючись на статистичні дані, які засвідчували про щорічне збільшення лісовідновних робіт, у 1970 р. заявило, що гірські ліси Карпат не втра-

тять своїх водоохоронних і ґрунтозахисних функцій, і що підстав для переведення всіх лісів, наприклад, Львівської області до 1 групи немає [344, арк.91]. Ця непродумана ухвала ще більше сприяла загрозі екосистемі Карпат.

Негативні тенденції у діяльності владних органів спостерігались і на регіональному рівні. Зокрема, для покращення ведення лісового господарства виконком Закарпатської обласної Ради депутатів 26 січня 1972 р. прийняв рішення №21, згідно якого господарства, які не виконували плану посадки і реконструкції лісу і допускали загибель лісокультур, позбавлялись права рубки лісу головного користування, лісорубні квитки мали видаватись тільки за згодою управління сільського господарства райвиконкомом [345, арк.2]. Проте, як показали наступні роки, це не поліщило ведення лісового господарства, так як розпорядження щорічно порушувалось і не виконувалось [346, арк.78-80,85], що посилило негативні наслідки антропогенного впливу на лісові ресурси. Крім цього, лісовим масивам Закарпаття значно дошкуляли пожежі [347, арк.7]. Для покращення стану ведення лісового господарства в області у 1976 р. було введено посаду інженерів - лісовиків [348, арк.54,76]. Проте, як показали наступні роки, ситуація у лісовому господарстві не змінилась на краще [349, арк.53,57], так як реального впливу вони не мали, необхідно було вносити зміни в економічну систему управління лісовим господарством Західного регіону України.

Господарства в своїх лісах були неспроможні забезпечувати комплексне використання заготівельної деревини та їх відходів, не були оснащені відповідними технічними засобами для проведення лісогосподарських і лісозаготівельних робіт.

В м. Івано-Франківську облвиконком 13 червня 1977 р. видав розпорядження №272-р "Про посилення відповідальності за шкоду заподіяну лісовому господарству" [350, арк.32], але всі дії зводились лише до підвищення розмірів штрафів, тому цей захід з боку державної влади не приніс у подальшому позитивних зрушень, бо не мав ефективної дії та впливу на господарські структури.

У переважній більшості владні органи регіону відзначались байдужістю у ставленні до лісових ресурсів. Щороку виявлялися потрави лісових культур че-

рез випасання худоби, самовільні відкриття кам'яних кар'єрів у лісництвах, що завдавало непоправної шкоди лісовим угіддям [351, арк.9]. З відома місцевого керівництва Тернопільської області, зокрема Чортківського, Бережанського, Лановецького районів знищувались захисні лісонасадження [352, арк.5]. Проте можновладців такий стан речей не цікавив, вся справа відносин людина – ліс була побудована на споживчих інтересах та визиску людиною природи [353, арк.5].

Не виконувалася в регіоні ухвала Президії Верховної Ради СРСР від 16 серпня 1980 р. “Про адміністративну відповідальність за порушення лісового законодавства” та постанова уряду УРСР від 25 травня 1982 р. “Про відповідальність за порушення лісового законодавства” [354, с.171,180,186].

Лише у наказі Міністерства лісового господарства від 24 липня 1992 р. № 100 “Питання державного управління лісовим господарством України” була реалізована пропозиція, яка неодноразово піднімалась протягом 1970-1980 рр. про створення в Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях управління лісового господарства для здійснення ним функцій державного управління в галузі охорони захисту, використання і відтворення лісів [355, с.316-331]. Рішення, хоч і запізніле, але вагоме.

На жаль, управлінські структури до кінця не усвідомлювали роль лісів у життєдіяльності людини, інакше проводили б зовсім іншу політику по відношенню до лісових багатств Західного регіону України [356, с.21].

Щоб глибше з'ясувати питання неефективної діяльності владних структур щодо охорони лісових ресурсів регіону, необхідно виявити причини, що призвели до невиконання різноманітних розпоряджень влади і разом з тим сприяли у подальшій деградації стані лісів краю.

Необхідно наголосити, що незважаючи на щорічні збільшення рубок догляду за лісом, сама система їх здійснення потребувала удосконалення, значна кількість дільниць мала площу всього по декілька десятків гектарів [357, арк.12]. Потрібно зважити на те, що статистичні дані за радянську добу носили іноді неправдивий характер, на догоду вищестоящих чиновників у звітних ін-

формаціях робились приписи, які не відповідали реальній ситуації, тобто бажане видавалось за дійсне і такі стан речей був характерним для усіх п'ятирічних планів розвитку народногосподарського комплексу СРСР і УРСР. Тому іноді документи одного і того ж року суперечили один одному.

Але основною причиною занедбаності лісового фонду Західного регіону України була не зацікавленість влади у його поліпшенні, так як не було конкретної допомоги з боку обласних управлінь сільського господарства в регіоні. Не було створено відповідного органу, який би направляв та контролював ведення лісового господарства [358, арк.111].

Отож, підприємства та організації не справлялись з планами відновлення лісових ресурсів, незважаючи на чисельні щорічні природоохоронні постанови партії та уряду [359, арк.9]. Як показала практика, утворилася велика прірва між даними постановами та методами їх виконання, через те що не було розроблено механізмів для їхнього втілення, причому необхідно було враховувати і регіональну специфіку, а не застосовувати загальні положення лісового кодексу. Такий стан негативно в цілому вплинув на лісові ресурси України. Безгосподарність державних установ по відношенню до лісу спостерігалась і протягом подальших років, а штрафні санкції, які здійснювались щорічно, не мали позитивних результатів [360, арк.9-26].

Не завжди добросовісно відносились до своїх обов'язків лісництва [361, арк.42]. Питаннями лісовідновлення, створення лісових насаджень здебільшого переймалися районні організації УТОП, щороку закладаючи чималі лісові масиви, але їх зусиль було недостатньо, щоб виправити ситуацію на краще, коли суспільство байдуже відносилось до цих проблем і як наслідок щорічне не виконання планів лісовідновних робіт [362, арк.6,12], однак офіційних висновків з боку керівників регіональної влади, які б зрушили справу на краще, так і не було зроблено.

Деградації лісів сприяло також те, що лісовідновлення проводились не своєчасно і без врахування наукових рекомендацій, планові завдання по рубках догляду за лісом колгоспами і радгоспами не виконувались.

Таким чином, наведені приклади підтверджують думку про те, що негативне антропогенне навантаження на лісові ресурси привело до негативних змін у всій екосистемі Західного регіону України. Внаслідок непродуманої господарської діяльності людини, а саме через надмірні рубки, вітровали, інтенсивне використання лісових угідь під випаси була порушена існуюча в природі лісу рівновага. Під дією цих чинників змінився ґрунтовий покрив, що привело до утворення кам'янистих розсипів, до змиву ґрунтів, втрати їх первісної родючості. Докорінно змінився і гідрологічний режим схилів, що приводить до обміління річок, а під час паводків до сельових потоків.

У результаті надмірних лісосічних рубок, безсистемного та наземного спуску деревини значно порушується поверхня ґрунту, з 69-90% площі лісосіки повністю зноситься лісова підстилка. Це погіршує гідрологічну властивість гірських схилів, посилює змив ґрунту і призводить до сельових явищ. Утворення селів спричиняє безсистемне випасання худоби на гірських схилах, яке дуже часто призводить до деградації лісових площ у непридатні в господарському відношенні угіддя [363, с.58,128-129]. Такі явища особливо характерні для української частини Карпат.

Діяльність лісокомбінатів, лісопідприємств, колгоспів та радгоспів, за якими були закріплені значні лісові площі Західного регіону України, мала негативне спрямування, внаслідок чого уже на початку 1990-х років ліси краю перебували під загрозою винищення, особливо дані процеси властиві українським Карпатам. Внаслідок неправильного проведення лісорозробок і застосування тракторного трелювання деревини, було порушено ґрунтовий і рослинний покрив, а також кисневий баланс краю, посилились процеси ерозії ґрунтів, замулювання річок і озер. Ресурсоємна економіка спричинила проблему лісосічних відходів, а через байдужість владних органів та господарських структур регіону до вирішення даних проблем, щороку спостерігались переруби лісу, невиконання планів лісовідновлення, самовільні рубки, несанкціонований випас худоби в лісах, халатне ставлення до своїх обов'язків ряду лісників, пожежі, невпо-

рядкованість обліку лісів, масове всихання ділянок через різноманітних шкідників та хвороби лісу.

Загострювало і поглиблювало невирішеність проблем стану лісів регіону і повільні темпи створення лісосмуг та небажання господарських структур передавати закріплені за ними лісові масиви у відання держлісфонду. У свою чергу навколишнє природне середовище за недалекоглядні вчинки суспільства почало йому дошкуляти: щорічно в регіоні спостерігаються різноманітні сельові потоки, підтоплення населених територій, повені, особливо дані процеси характерні Івано-Франківщині та Закарпаттю, через скорочення лісистості територій.

Необхідно усвідомити і той факт, що проблеми, пов'язані із покращенням стану лісів, необхідно вирішувати не тільки на регіональному чи загальнодержавному рівнях, а в рамках міжнародного співробітництва, якого так не вистачало саме у 1970-80-х роках, у більшій мірі через те, що радянське суспільство було закритим для міжнародних контактів, а якщо і був обмін закордонними делегаціями, то він відбувався під суворим контролем силових структур країни та партійного керівництва.

Протистояти потужному техногенному пресингу на природу може лише єдина екологічна система, в якій активну організуючу роль виконують ліси, полезахисні, пришляхові та інші види насаджень. Відсутність реального господаря лісових багатств України може призвести до їх подальшої деградації. Для реабілітації міцності екосистеми України зусиль лише окремих господарств недостатньо. Створити і захистити таку систему можна лише на державному рівні за умови збереження жорсткого державного контролю за процесами використання, охорони та відтворення цих природних багатств. Таким чином, поєднуючи регіональні програми відтворення лісового фонду із світовими, спільними зусиллями можливо покращити екологічний стан, зокрема, і раціональне використання та охорони лісових угідь.

Необхідно змінити сам підхід до лісокористування, зробити його не виснажливим. Проте, нереальною виглядає ця думка, коли з боку держави не буде спрямованих капіталовкладень, призначених саме для покращення стану ве-

дення лісового господарства та його реорганізації, винайдення дійових заходів, які б сприяли процесові створення реального власника, господаря лісу. Поруч із цим необхідно провести зміни в економічній системі країни, наблизивши її до таких стандартів, які б якомога менше завдавали шкоди навколишньому природному середовищу. У свою чергу, за виконанням вищезгаданих заходів владні органи повинні встановити належний, а не формальний контроль, який був характерний радянській добі.

Лісові екосистеми необхідно розглядати як головний компонент біосфери, який відіграє ключову роль у формуванні сприятливого для людей навколишнього середовища, стабілізації та відновленню його природної рівноваги. У цьому зв'язку вкрай важливим є створення ефективних правових засад та документів виконавчої влади щодо налагодження оптимальної взаємодії природних і виробничих комплексів, збереження усього багатоманіття флори та фауни України.

2.4. Використання водних ресурсів

Вода є головною складовою частиною всіх живих організмів, основним механізмом здійснення взаємозв'язків усіх процесів у екосистемах та клімаутворюючим фактором, акумулятором сонячної енергії і “кухнею” погоди для всієї планети. Крім цього близько 80 % земної поверхні припадає на цей вид ресурсу, який відіграє важливу роль і у житті людини, адже без води вона може прожити тільки 7 діб.

Суспільство довгий час не задумувалось над тим, як антропогенним впливом воно може спричиняти шкоду водним ресурсам. Особливо цей негативний вплив проявився у післявоєнний період, коли в СРСР відбудовувалась промисловість і сільське господарство, коли працювали великі промислові підприємства, забруднюючи навколишнє середовище, в тому числі і водні ресурси, скидаючи велику кількість неочищених стоки у водойми, а також потребуючи великої кількості води для промислового розвитку. Із ростом міст збільшилась кількість урбанізованого населення, яке з кожним роком потребувало все більшої кількості води для побутових потреб. Вода була потрібною і для сільського господарства, великих тваринницьких комплексів, для поливу великої кількості осушених земель. Усі ці дії схвалювались комуністичною партією і урядом, які намагались на основі науково-технічного прогресу швидко добитись успіхів в економіці, щоб таким чином догнати і перегнати країни Заходу у промисловому, військовому, соціальному відношенні. Їх не турбувало, що економіка в СРСР побудована на екстенсивному використанні природних ресурсів, в тому числі і водних. На протязі довгого часу існувала хибна думка, що водні ресурси можуть самовідновлюватись, а неочищені стічні води, які скидалися у водойми, не завдавали їм великої шкоди. Внаслідок такого відношення уже на початку 1970-х рр. в Україні усі водойми були техногенно забрудненими. Особливе навантаження на водні ресурси припадало на промисловість [364, с.15].

Звичайно, зменшити, змінити негативний антропогенний тиск на водні ресурси могла тільки державна влада, а господарські структури Західного регіону України також повинні були б переглянути своє відношення стосовно даної

проблеми. Тому цілком природно постає запитання: якими ж були дії та позиція владних кіл у 1970-80-х роках стосовно охорони водного басейну Західного регіону та України в цілому?

Для поліпшення використання водних ресурсів Рада Міністрів УРСР від 28 лютого 1972 р. видала ухвалу “Про поліпшення проектування, будівництва і прискорення введення в дію об’єктів комунального господарства” У цій постанові давалась вказівка Держплану УРСР до 1977 р. з урахуванням схеми комплексного використання водних ресурсів, розробити техніко-економічне обґрунтування і схеми перспективного розвитку водопостачання і каналізації для обласних центрів і міст з населенням понад 300 тис. чол. [365, арк.31]. Але ця постанова так і не була на практиці втілена у життя, через нерозробленість механізмів по її реалізації.

26 лютого 1974 р. Державний плановий комітет Ради Міністрів СРСР видає ухвалу №21 “Про завдання по охороні природи і раціональному використанню природних ресурсів по міністерствах і відомствах СРСР і союзних республіках на 1974 р.”, відповідно до якої кожна державна структура УРСР мала збільшити скидання очищених стоків [366, арк.8]. Але і це рішення, як і попередні, залишилось невиконаним [367, арк.82]. На початку 1970-х рр. Мінводгоспом УРСР з участю Мінздоров’я УРСР і Головного управління рибного господарства внутрішніх вод УРСР були розроблені і представлені в Раду Міністрів УРСР заходи по призупиненні скидання у водойми неочищених стічних вод [368, арк.90,104]. Проте вони так і не були виконаними до кінця [369, арк.16,18]. У відповідності з ухвалою Ради Міністрів УРСР від 8 вересня 1977 р. № 469 і наказу Міністерства меліорації і водного господарства УРСР № 596 від 20 грудня 1977 р. при Волинському облводгосподарстві було створено відділ водних ресурсів і малих річок. Деякі роботи щодо покращення стану водних ресурсів були здійснені на початку 1980-х рр., проте у зв’язку з обмеженістю капіталовкладень, більшість заходів не виконувалась [370, арк.12,14].

Іноді дії господарських установ регіону, щодо раціонального використання і охорони водних ресурсів не відповідали реальному їх стані. Зокрема, Закар-

патський обком КПУ у листуванні з урядом УРСР від 18 вересня 1978 р. № 374 зазначав, що значно скорочені випадки скидання підприємствами, організаціями неочищених стічних вод у річки, що насправді не відповідало дійсності [371, арк.236].

Таким чином, ефективність проведених державними органами заходів протягом 1970-80-х рр. у Західному регіоні України була невеликою, практично не було досягнуто відновлення водності і нормального санітарного стану рік. Основною причиною була відсутність у стабільності джерел фінансування. Держплан СРСР не виділяв на приведення в порядок малих рік капітальних вкладів по галузі “Водне господарство”, як це передбачалось постановою Ради Міністрів СРСР ще від 8 жовтня 1980 р. № 868. Отже, згідно аналізу даних державних документів, усі добрі починання владних структур були якщо повністю недовиконаними, то з іншого боку взагалі нереалізованими.

З огляду на такий стан необхідно розглянути та проаналізувати причини, чому ж склався незадовільний стан по реалізації розпоряджень владних органів на практиці, що сприяло цьому негативному процесові.

Незважаючи на той факт, що в УРСР було введено єдину систему планування і використання водних ресурсів, встановлення укрупнених норм водоспоживання по найбільш водоемних галузях народного господарства, проте контроль за споживанням води був поставлений в республіці незадовільно, були відсутні водомірні засоби, не було введено системи економічного стимулювання в економічному споживанні води, не розроблено норм витрати води на одиницю продукції. Усе це сприяло безгосподарному використанню водних ресурсів [372, арк.236]. Такий стан охорони водних ресурсів негативно позначився на стані рік України [373, арк.127]. Мало давали віддачі і насадження вздовж берегів річок лісокультур, так як вони приживались лише на 50 – 60 % через те, що прибережні землі у весняний період затоплювались [374, арк.148-149].

Суспільні потреби щодо використання води з року в рік у регіоні зростали, в першу чергу через те, що промисловість ще мало використовувала води для повторного застосування, багато втрат було при її експортуванні. Проте заходи

раціонального використання води не розроблялись, тому становище водних ресурсів у середині 1980-х рр. у порівнянні з 1970-ми рр. значно ускладнилось [375, арк.28-30]. Природоохоронні ж заходи по раціональному використанню водних ресурсів в Західному регіоні України значно відставали від росту споживчих потреб суспільства, промисловості [376, арк.10]. Підприємства керувались споживчими інтересами, що поступово привело до порушення природної рівноваги в регіоні [377, арк.13-14].

Крім цього, на багатьох підприємствах був відсутній облік води для промислових і господарсько-побутових потреб, не було водомірної апаратури, незадовільно експлуатувались очисні споруди [378, арк.8]. Робота по охороні водних ресурсів не проводилась. Про це свідчить і той факт, що в лабораторіях багатьох спиртозаводів регіону не було налагоджено роботи по проведенню аналізів стічних вод для визначення ефективної роботи очисних споруд [379, арк.80]. На фермах і тваринницьких комплексах не вівся облік водоспоживання, бо не були встановлені водомірні прилади. Були випадки відхилення від проектів будівництва очисних споруд, так як проектні організації не вели контролю за їх втіленням [380, арк.150]. В той же час Держпланом УРСР і Міністерством меліорації і водного господарства у 1970-х рр. навіть не було заплановано капіталовкладення на регулювання малих річок. Не виділяли коштів на ці роботи підприємства, колгоспи і радгоспи, на території яких протікали річки, так що практично не було нічого зроблено для поліпшення охорони і використання малих річок [381, арк.8].

В той же час проблема урбанізації міст, щорічне зростання потужності промислових підприємств, народного господарства безпосередньо вплинули на зростання рівня водоспоживання, основний тягар якого припадав на річки країни.

Зокрема, в республіці у 1970 р. загальне водоспоживання становило 17 млрд. м³, скид спрацьованих вод – 16,7 млрд. м³, в тому числі 4,4 млрд. м³ забруднених, з них очищалося на різних спорудах 3,7 млрд. м³. Із загальної кількості стічних вод, що надходили на очисні споруди, тільки 65 % мали за-

довільну очистку [382, арк.242]. Вже у 1971 р. загальне споживання води всіма галузями народного господарства республіки склало 29,3 млрд. м³ [383, арк.5], а в 1972 р. – вже 32,3 млрд. м³, безповоротні втрати – 13,7 млрд. м³ чи 42,4 % від загального водоспоживання [384, арк.9,10,27]. І це, не дивлячись на те, що весною 1972 р. було встановлено обмеження водоспоживання [385, арк.15].

В Західному регіоні також зростає рівень споживання водних ресурсів. Так, у Рівненській області на початку 1970-х рр. було 7 великих і 143 малих річок. В той же час воду тут споживали 911 підприємств і організацій, 37 міністерств і відомств [386, арк.4,15]. З кожним роком водоспоживання області збільшувалось, відповідно зростало техногенне навантаження на водні ресурси [387, арк.24]. Ці процеси на водні ресурси на середину 1970-х рр. продовжували набирати обертів [388, арк.27,76]. В той же час на одного жителя Рівненщини припадало 1640 м³ води/рік (при 12-15 тис. м³ по СРСР) [389, арк.4,42]. У 1972 р. у Волинській області повне водоспоживання склало 104,19 млн. м³/рік, порівняно з 1971 р. воно зросло на 5,4 млн. м³ / рік, а безповоротне на 1,0 млн. м³ / рік за рахунок введення в експлуатацію нових підприємств [390, арк.3]. Такий же стан був характерний і в подальші роки [391, арк.100]. Аналогічно в Івано-Франківській області загальне водоспоживання за 1971 р. склало 158534 тис. м³ [392, арк.15]. З кожним роком у відповідності до збільшення кількості та потужності підприємств, населення міст, зростало техногенне навантаження на водні ресурси. Особливо великими темпами це спостерігалось у середині 1970-х рр. [393, арк.10], що викликало зростання водосховищ та ставків [394, арк.8].

Поруч із зростаючим рівнем водоспоживання спостерігалось в регіоні і безгосподарське використання води [395, арк.32-33]. Зокрема, за 10 років (1972 - 1982) на Закарпатті тільки на потреби промисловості і комунального господарства її споживання виросло на 24,6 млн. м³, причому за цей період водоспоживання на господарсько-побутові потреби зросло на 8,4 млн. м³, на промислові – 16,2 млн. м³. В сою чергу неперервний ріст водоспоживання і обмежені запаси водних ресурсів можуть привести у майбутньому на Закарпатті до того, що при відсутності за регулюванням поверхневого стоку, річки не зможуть за-

довольняти потреби промислово-комунальних об'єктів, не говорячи про зрошення. В той же час економія в заборі свіжої води на технологічні цілі в галузі народного господарства станом на 1 січня 1982 р. на Закарпатті дорівнювала нулю. У першій половині 1980-х рр. народне господарство Закарпатської області продовжувало нарощувати обсяги збільшення споживання води. В Тернопільській області також щорічно зростало водоспоживання [396, арк.12-13].

Переважна більшість промислових підприємств регіону не мала відомчих науково обґрунтованих норм водоспоживання на одиницю виробничої продукції, що привело до значних перевитрат на технічні потреби, вода була потрібна у більшості містах і для задоволення госпбутових потреб населення.

Продовжували зростати темпи водозабору в Західному регіоні України і в середині 1980-х років [397, арк.15]. Особливо важке становище із забезпеченням водою населення і комунально-побутових споживачів було в середині 1970-х рр. у Львові. В більшості районів міста вода подавалася за графіком 2-3 години на добу. У зв'язку з будівництвом нових житлових масивів потреба у воді щорічно збільшувалася, це в свою чергу призводило до подальшого дефіциту води [398, арк.7,12]. Наприклад, щоб розв'язати проблему водозабезпечення Львова, місцева влада вирішила ввести потужність водопроводу за рахунок підземних джерел заплави р. Стрий, будівництво якого було розпочате у 1974 р. [399, арк.34].

Зростання рівнів споживання водних ресурсів підприємствами і господарствами, спричинило збільшення обсягів забрудненості водних об'єктів. Незважаючи на цей факт антропогенний тиск на водні ресурси України продовжував зростати [400, арк.16-17,30], особливо "відзначалось" у цьому плані комунальне господарство [401, арк.189-190]. В зв'язку з цим, у водойми України скидалось понад 700 млн. м³ на рік недостатньо очищених стічних вод, які не відповідали діючим нормативам очистки. Особливий тиск в регіоні на водні ресурси здійснювали промисловість, сільське, комунальне господарство [402, арк.14-16,43].

На середину 1970-х рр. в Україні помітно збільшилось забруднення води нафтопродуктами [403, арк.18,90]. Зокрема, у Рівненській області в р. Устя постійно скидалися нафтопродукти та інші забруднюючі речовини онкологічним диспансером, каналізацією Рівного, котельнею льонокомбінату та іншими установами. Кожна краплина масла чи бензину покривала плівкою в річці площу в декілька квадратних метрів [404, арк.9,14]. Спостерігалось забруднення водних ресурсів у Волинській області на початку 1990-х рр. Багато підприємств ВО “Волинь”, “Будматеріали”, “Укрзахіддугілля”, “Волиньліс”, “Волиньпромбуд” місцевої промисловості не мали необхідних систем водопостачання. Всього по області знаходилось в повторному обороті в промисловому виробництві води лише 60 % від загальних витрат – 190,3 млн. м³. У 1990 р. в результаті не ефективної роботи очисних споруд у відкриті водойми області було скинуто недостатньо очищених стічних вод 32,2 млн. м³ і неочищених шахтних вод 620 тис. м³ [405, арк.12] уже досягали критичних розмірів. У відкриті водойми на цей час було скинуто недостатньо очищених стічних вод 6 млн. 427 тис. м³ і неочищених шахтних вод 679 тис. м³ [406, арк.14]. Аналогічний стан склався і в Івано-Франківській області. Щорічно промисловість скидала 74934 тис. м³ стічних вод, 22245 тис. м³ забруднених вод поступало в річки без очищення. Наприкінці 1970-х рр. у р. Дністер продовжували скидати неочищені стічні води підприємства і комунальні господарства [407, арк.26,29,35]. Набираючи обертів, промисловість Львівщини вимагала одночасно все більшого зростаючого використання води, при цьому велике навантаження припадало і на підземні джерела [408, арк.31]. В той же час з 300 тис. м³ стоків, що скидалися підприємствами Львова у 1973 р., очищалося тільки 140 тис. м³.

Можна піддати сумніву інформацію, що за 1973-1975 рр. кількість забруднених вод без очистки зменшилась на 36 млн. м³ на добу, а за 1975 р. потужність очисних споруд збільшилась на 2365 м³ на добу, адже головні водні артерії Львівської області, ріки Західний Буг і Дністер з їх притоками продовжували піддаватись інтенсивному забрудненню промисловими і господарсько-побутовими стоками підприємств і міст області [409, арк.8]. Посилилось антро-

погенне навантаження на підземні джерела р. Стрий, яка до того не вважалася чистою через забрудненість промисловими та комунально-господарськими підприємствами. У межах Львівської області р. Вишня, Шкло піддавались систематичному забрудненню неочищеними стічними водами міст Рудки, Судової Вишні, Мостиська, Мостиська-2, Яворова і Яворівського гірничо-хімічного заводу. Згідно даних лабораторного спостереження за 1973-1976 рр. забруднення вод р. Вишні і Шкло перевищувало затверджені нормативи по органічному забрудненню в 2 рази, бактеріальному - у 100 разів [410, арк.170]. Критична ситуація протягом 1970-х рр. склалася у Трускавці у зв'язку із загрозою забруднення озера питної води [411, арк.74]. Особливо у занедбаному стані перебувало комунальне господарство міст Камянець-Бузьк, Радохів, Броди, Самбір, Ходорів, Городок [412, арк.20], перевантаженими залишалися й каналізаційні очисні споруди в районах області [413, арк.21,44]. Тому не дивно, що у середині 1970-х рр. стан водних ресурсів в області характеризувався як незадовільний [414, арк.12,14-15], через нераціональне використання води та забрудненість водних джерел [415, арк.13], річки перебували в антисанітарному стані [416, арк.23-24,26]. Зокрема, воду р. Полтви через скидання неочищених стічних вод зі Львова було заборонено споживати через високу забрудненість [417, арк.90], яка в подальшому перетворилася у каналізаційні стоки. На Закарпатті в порівнянні з Львівською, Волинською, Рівненською областями було менше промислових та комунальних підприємств, але це не означало, що антропогенне навантаження на водні ресурси було меншим [418, арк.15,38]. Підприємства щодоби викидали у відкриті водойми біля 37 тис. м³ забруднених стічних вод. Свій "вклад" у забруднення області вносили і підприємства сільського та комунального господарства, скидаючи щодоби близько 132 тис. м³ неочищених стічних вод. Лісохімкомбінати продукти сухої перегонки деревини, фенолів скидали у р. Уж, Латорицю, Тису за 10-18 км нижче випуску стічних вод. Таке становище привело до того, що тільки за роки дев'ятої п'ятирічки об'єм стічних вод збільшився на 16,3 млн. м³ і склав у 1975 р. 53,3 млн. м³ [419, арк.41,43,54,73]. При повторному аналізі цих рік, здійсненого у 1977 р., ситуа-

ція не змінилася [420, арк.82-83]. Так, у 1979 р. санітарною службою було зареєстровано 157 об'єктів, які скидали у водойми Закарпаття біля 60 млн. м³ в рік, з них без очистки до 39 млн. м³ в рік. Значного забруднення водоймам завдавали неочищені господарсько-побутові стічні води. Це пояснюється відсутністю або неналежною роботою каналізаційних мереж [421, арк.58]. Найбільше забруднених стоків і надалі продовжували скидати у водойми Ужгородський водоканал, Рахівська картонна фабрика, Свалявський і Великобичківський лісокомбінати, Берегівський консервний завод, Тячівський та міжгірський комбінати комунальних підприємств [422, арк.4]. Як і в інших областях Західного регіону, на Буковині теж щорічно зростало антропогенне навантаження на водні ресурси [423, арк.31]. Найбільше забруднювала водні джерела промисловість [424, арк.14]. Особливо критична ситуація по охороні водних ресурсів склалася в районах області [425, арк.207-209]. В Тернопільській області протікало 1300 рік загальною довжиною 5876 км, з них забрудненими було 20 млн. м³, а 9 млн. м³ в рік скидалось без будь-якого очищення. Незважаючи на гостру нестачу питної води, 30 % її використовувалось підприємствами міста Тернополя для технічних цілей, а будівництво водопроводу технічної води так і не було розпочате. А у Чортківському районі, незважаючи на те, що м. Чортків був забезпечений водою лише на 55%, велика її кількість використовувалась на потреби промислових підприємств. Подібний стан був притаманний усьому Західному регіону України.

Негативно впливали на водні ресурси регіону і цукрові заводи та тваринницькі ферми. На цукро заводах так і не було розроблено аварійних схем скидання забруднених вод без поступлення їх у поверхневі води. У 1978 р. було зафіксовано 3 випадки замору риби від стоків тваринницьких комплексів. Крім цього природоохоронні заходи по збереженні водності р. Льва, озер Тухове, Нижнє значно відставали від запланованих [426, арк.40]. Крім цього існували недоліки по очистці стічних вод; не було закінчено будівництво станції очистки; не введена безстічна схема в цехах виробництва добрив.

Особливо негативно впливала на водні ресурси Рівненська АЕС [427, арк.12]. У 1988 р. виникла критична ситуація на р. Стир через те, що вміст азоту в ній перевищував норму у 5 раз внаслідок змиву гноївки з території тваринницьких ферм та літніх таборів, знесення із змитим ґрунтом хімічних продуктів, що використовувались на добриво в колгоспах і радгоспах. 40 % забруднень водою області було пов'язано із-за незадовільного зберігання отрутохімікатів та розмів ґрунту. Великої шкоди водним ресурсам завдавали цукрові заводи Львівщини [428, арк.176].

Деякі колгоспи, радгоспи, лісохімкомбінати, райоб'єднання "Сільгосптехніка" розміщували автопаркове господарство, склади пального, мастил та отрутохімікатів, тваринницькі ферми на берегах річок [429, арк.98-101]. Особливо складна ситуація по охороні і використанні водних ресурсів склалась у районах області [430, арк.58]. У Свалявському районі 17 підприємств, колгоспів, установ забруднювали річки стічними водами, що викликало тривогу у зв'язку із зменшенням запасів води.

На цукрових заводах та спиртзаводах Західного регіону України витрати води на одиницю переробленої сировини і виробленої продукції у багатьох випадках перевищували норму, не було налагоджено систематичного контролю за використанням води у виробництві. Перевитрати води на одиницю продукції на окремих підприємствах пояснювали недосконалою роботою зворотного водоспоживання і недостатнім контролем з боку керівників і інженерно-технічних працівників за використанням води. І це в той час, коли область за водозабезпеченістю перебувала на 15 місці в республіці [431, с.200].

Уже на початку 1980-рр. місцева влада змушена була констатувати той факт, що річки басейнів Західного Бугу, Дністра, Дунаю мають велике техногенне навантаження, що призводило до ще більшого забруднення рік порівняно з 1970-ми рр. Так, в басейні річки Західний Буг вміст азоту порівняно з 1980 р. збільшився до 14-20 разів ГДК, цьому сприяли неочищені стоки міст Львова, Каменця-Бурського, Соколя, Червонограда. У басейні річки Дунай збільшилось забруднення рік Тиса, Чорна Тиса, Латориця, Турья, Тересва нафтопродуктами

і фенолами. Випадки перевищення ГДК на нафтопродукти склали 87 % відібраних проб. У верхів'ї річки Дністер спостерігався підвищений вміст азоту і фенолів більше від ГДК на 80 %. Забруднення притоків р. Дністер фенолами, азотом, органічними речовинами в 50 – 100 % відібраних проб були більше норми ГДК [432, арк.3,6-7]. Були знайдені отрутохімікати у воді річок Дністер, Збруч, Золота Липа, Коропець, Стрипа, Іква. В період найбільш активної роботи підприємств харчової промисловості, вміст стоків у воді рік різко виростав і складав в р. Нічлаві – 38 %, Збручі – 70-100 %, Гнилій – 100 %, Дністрі 10-12 %. Сильно забруднені річки в Тернопільській області складали 20 %, а ті, що не відповідали нормам рибогосподарського значення більше 60 % загальної довжини. [433, арк.8,20].

Проблему пов'язану із використанням водних ресурсів, загострювало таке не вирішене питання як використання води для осушувальних систем, так як не було систематизованого цілодобового спостереження за рівнем і використанням води, не враховувались стоки водостоків [434, арк.26,61,95]. Негативний вплив на стан більшості озер викликало осушення земель, адже більшість з них з'єднані протоками і каналами з осушувальними системами, що викликає зниження рівня озер та їх замулення. Але дослідження впливу осушувальних заходів на річковий стік, як і на озера, не проводились в зв'язку з тим, що наприклад, Волинське управління експлуатації малих річок не мало для цього автотранспорту [435, арк.28]. Причому, на жодній річці не було створено водомірних постів [436, арк.10,33], зростало й водоспоживання [437, арк.29].

Негативно впливали на стан річок меліоратори: виправляючи ріки, вони перетворювали їх у канали з голими берегами, болота і дерева знищувалися екскаваторами. Внаслідок такої роботи меліораторів на території Львівщини перестали існувати береги рік Незнахівки, Золочівки, Гнилої Липи, Золотої Липи, Солонії, Боберки, Ікви, Зубра та багатьох інших [438, арк.46].

До забрудненості водних ресурсів Західного регіону України додавався ще і їхній вкрай несприятливий санітарний стан. Так, в Рівненській області більшість озер заросли кущами та були засміченими. В прибережних зонах значні

площі озер були заболочені, а деякі з них замулені торфом. Паспортизація рік не давала достатньої інформації щодо їхнього стану. На більшості малих річок були відсутніми дані про хімічний стан і температуру води, схеми заходів в охоронних масивах рік і водойм. Основна причина надмірного замулення рік полягала в збільшенні поверхневого змиву ґрунту внаслідок розчищення прилеглих схилів від кущів і ведення сівозмін просапних культур в охоронних прибережних зонах, меліоративних систем і площ поліпшення земель. Щоб покращити стан водних ресурсів, необхідно було переглянути розміщення орних земель на слабких ґрунтах і площах із значними ухілами [439, арк.27,76]. Внаслідок таких процесів водні ресурси характеризувалися високою бактеріальною забрудненістю, поступленням у водні об'єкти значної кількості біогенних елементів – азоту і фосфору із стічними водами від сільськогосподарських угідь, міндобрив і аміачної води, стічні води від тваринницьких комплексів. В той же час за роки десятої п'ятирічки Рівненська область недоосвоїла біля 5 млн. крб. капіталовкладень, що виділялись на охорону природи. Таке становище вело до постійного забруднення малих річок та озер, більша частина яких характеризувалася як помірно забруднені. Найбільш непридатними для використання були ділянки річок Устя, Стубелка, Случ. Волинська область – одна з небагатьох областей України вважається багатою на річки, особливо на озера, в її межах протікає 130 рік довжиною понад 10 км, загальною протяжністю 3264 км, 223 озера загальною площею 14722 га, 256 діючих ставків загальною площею 2164 га [440, арк.10,17]. Проте санітарний стан більшості водних об'єктів області був незадовільним, майже всі річки були зарослі рослинністю, заболочені. На Івано-Франківщині у найгіршому санітарному стані знаходились річки Бистриця Солотвинська та Ворона, вода яких була непридатною для будь-якого виду використання [441, арк.27]. Основною причиною такого стану було неповне використання коштів на будівництво водоохоронних споруд. Негативно на стан водних ресурсів впливав і той факт, що на річках Луга, Нережа, Стир і надалі систематично розорювали землі до урізу води. Крім того, на річках велись великі розробки піщано-гравійних, гальчиних відкладів з русел рік прируслових площ,

що приводило до пониження дна рік і рівня ґрунтових вод, зменшення дебіту діючих свердловин на воду і криниць для водоспоживання населення, розрушення берегозахисних споруд і опор автодорожніх мостів [442, арк.4,17]. Річки в Тернопільській області, зокрема, Нічлава, Тайна, Стрипа (нижче м. Бучача) [443, арк.40] перетворились у стічні канави [444, с.3]. Некращий стан був у районах області. Причиною цього було те, що наприклад, у Монастирському районі з усіх заводів району тільки один був обладнаний водолічильним пристроєм [445, с.3], в той же час рішення райради про охорону навколишнього середовища не виконувались [446, с.3]. Не кращий стан був у Борівському районі, де р. Серет протікає лише через 5 селищ, але цього достатньо, щоб вона була забруднена побутовими відходами сіл Більче, Шерменівка, Олексинці [447, с.3]. Через забрудненість побутовими відходами сіл Новоставці, Медведівці, Пишківці, Ріпинці, Вільховець, Яблунівка в Бучацькому районі в критичному стані перебувала р. Вільшовець [448, с.7].

Не здійснювався належний догляд і за використанням підземних джерел. В 1974 р у Рівненській області експлуатувалось 1689 свердловин, але санітарно-технічний стан і режим їх експлуатації в сільській місцевості не відповідав державним стандартам Водокористування по області із підземних джерел становило за рік 71654 тис. м³/рік. На багатьох артезіанських свердловинах не створено зони санітарної охорони, насосні станції на багатьох свердловинах були побудовані не по проекту, знаходились в антисанітарному стані. На свердловинах були відсутні водоміри і рівнеміри динамічного горизонту води [449, с.2]. Крім цього, з року в рік зростав техногенний тиск на підземні води: водозабори заводів збільшували потужність, а міські розширювались у зв'язку з ростом населення міст. Значна кількість підприємств і господарств порушували закон, який забороняв введення в дію нових підприємств без застосування очищення стічних вод [450, с.7]. На Львівщині нараховувалось понад 700 водоносних свердловин, але не всі були взяті на облік Майже 40 свердловин були самовильними, а 92 не використовувались і підлягали ліквідації. Розливаючись під тиском, вони викликали ерозійні процеси, що приводило до виснаження підзе-

мних горизонтів. Через несправність водозливних баків і кранів у багатьох будинках міст Львова, Дрогобича, Стрия, Самборова, Червонограда, Золочева і інших міст і селищ велика кількість води постійно витікала в каналізацію [451, арк.21]. То про яке бережливе ставлення, раціональне використання та охорону водних ресурсів від забруднень можна було вести мову, коли суспільство так свідомо нехтувало і зловживало дарами природи.

Зважаючи на критичний стан водних ресурсів регіону, виникає запитання, якою ж тоді була робота очисних споруд та плани по введенню їх у дію, адже саме на очисні споруди покладалась велика надія, що вони принаймні зменшать частку неочищених стоків промисловості. Виявляється, що для поліпшення стану водних ресурсів у 1970-х рр. в Україні було введено ряд очисних споруд, які зменшили скидання забруднених стічних вод на 517 тис. м³ на добу і витрати свіжої води на підприємствах на 416 тис. м³ на добу. Незадовільно проводилося будівництво очисних споруд на підприємствах Мінм'ясопрому УРСР (план виконано на 89 %), Мінхарчопрому УРСР (92 %) і Міненерго (88%) [452, арк.243-244]. Проте в дійсності введення очисних споруд значно відставали від запланованих [453, арк.246]. Вони значно відставали від темпів будівництва промислових об'єктів, часто виходили з ладу, були перевантаженими, тому очистка стічних вод проводилась неякісно. А для того, щоб зупинити забруднення водних джерел, необхідно було побудувати ще у 1973 р. об'єкти по очистці стічних вод потужністю 9140 тис. м³ на добу [454, арк.98]. Але на жаль цього не було зроблено. Кожна 4 діюча водоочисна споруда в Україні у 1980-х рр. працювала неефективно і як наслідок – без належної очистки щорічно скидалось у природні водойми близько 13,3 млн. м³ стічних вод, що вело до забруднення рік і озер [455, арк.13-14]. А на Волині будівництво очисних споруд велось повільно, будівельні організації виконували ці роботи тільки на 35-50 % [456, арк.42]. В свою чергу господарства Західного регіону України систематично не виконували планів будівництва каналізаційних споруд Головлівпромбуд, трести “Львівспецкомунбуд”, “Дрогобичпромбуд”, “Роздолхімбуд”. Незадовільно велись роботи на будівництві очисних споруд у міс-

тах Городку, Самборі, Старому Самборі, Славську, де виділені кошти щорічно не освоювались навіть на половину. Діючі очисні споруди в містах області працювали неефективно, допускалися перебої в роботі біологічної очистки. А Львівська дільниця водної інспекції, обласна інспекція Держкомприроди УРСР не здійснювали строгого контролю за станом каналізаційних очисних споруд [457, арк.29,31]. Негативно на стан водних ресурсів впливало будівництво Стрийського водосховища, розпочате у 1979 р. ємністю 175 млн. м³ води [958, арк.12,26]. Забрудненню водних ресурсів підприємствами та комунальними господарствами Львова можна було б уникнути, для цього потрібно було б збільшити потужність очисних споруд з 140 до 490 тис. м³ стоків на добу. Проте цього не було зроблено, більше того, через обмеження капітальних вкладів на комунальне будівництво, здійснити це просто було неможливим [959, арк.208-209]. У Львівській області будівництво очисних споруд на підприємствах здійснювалось незадовільно, план будівельно-монтажних робіт у 1973 р. був виконаний на 89,6 %. Внаслідок відсутності необхідної вимогливості і контролю за будівництвом очисних споруд тривалий час були відсутні матеріали та труби для будівництва [460, арк.4,6], через це неефективно працювали очисні споруди [461, арк.85]. Незважаючи на той факт, що за роки 9 п'ятирічки потужність очисних споруд у Львівській області збільшилось на 82,5 тис м³ на добу, продовжувалось будівництво 48 об'єктів очисних споруд. Проте це в загальному не вплинуло на поліпшення ситуації навколо водних ресурсів [462, арк.66,68]. Зважаючи на брак коштів для побудови очисних споруд на підприємствах та розширення й оновлення каналізаційних мереж у комунальному господарстві, на середину 1980-х рр. водні ресурси області продовжували перебувати у критичному стані. Аналогічні процеси також були властиві і Тернопільщині, зокрема на середину 1970-х рр. в області із 300 водосемних підприємств очисні споруди мали лише 2 підприємства [463, арк.39]. Такий же стан спостерігався на підприємствах облмолпрому, облхарчпрому, облпрому, облмістпрому, облздраву, пивоб'єднання, "Сільгосптехніки"[464, арк.40]. До них долучалися тваринницькі ферми і відгодівельні пункти колгоспів, радгоспів Зборівсь-

кого, Підволочиського, Густинського, Бучацького, Теребовлянського районів [465, арк.11,16]. Це зумовило ще більшу забрудненість водних джерел Тернопільщини впродовж 1970-80-х рр. Тому як наслідок, у річках Стрипі, Золотій Липі, Сереті, Нічлаві, Коропці після скинутих стоків у Бучачі, Бережанах, Підволочиську, Чорткові, вміст органічних речовин перевищував ГДК в кілька разів [466, с.2]. В той же час ремонт та очистка очисних споруд проводились незадовільно [467, арк.13,16]. Як наслідок, разом з неочищеними скидами у водойми в 1988 р. вилито 6 тис. т сульфатів, стільки ж хлоридів, велику кількість амонійного азоту і фосфату [468, с.4]. Значна більшість очисних споруд в Західному регіоні України була не забезпечена кваліфікованим обслуговуючим персоналом. Облкомунуправління і його органи на місцях недостатньо здійснювали лабораторний контроль за якістю стічних вод, що у значній мірі знижувало ефективність очистки та призводило до хімічного забруднення водойм, а іноді і до виходу з ладу очисних споруд [469, арк.71,73,78]. Зокрема, загальноміські очисні споруди в Ужгороді, Мукачеві будувались повільно, через що інтенсивно забруднювались водойми [470, арк.45]. Неефективно працювало більшість очисних споруд на маслосирзаводах Тернопільщини [471, арк.24]. В жодному місті Рівненської області не було систем очистки дощових вод [472, арк.34-35,52]. Із загальної кількості очисних споруд на Закарпатті 193, потужністю 124,9 тис. м³ / добу, ефективно працювало 133 потужністю 86 тис. м³ / добу, а 60 очисних споруд потужністю 24 тис. м³ / добу працювали неефективно, внаслідок чого 32 % від загальної кількості поступаючи на них стічних вод очищувались недостатньо. В загальному по Україні протягом 1972-1982 рр. обсяг стічних вод збільшився на 76,1 млн. м³ і обраховувався в обсязі 120,6 млн. м³, з яких 8 млн. м³ скидалося у водойми без будь-якої очистки, а 6,3 млн. м³ недостатньо очищені. Жодне з підприємств місцевої промисловості не було забезпечене не тільки очисними, але навіть примітивними спорудами попередньої очистки. Отож, з одного боку робота по будівництву очисних споруд в Західному регіоні України велась, але з другого затягувалась на довгі роки, а введені очисні споруди весь час відставали від промислових потужностей, крім того

вони вводились у незначній кількості і тому зразу ж перевантажувались стічними водами, а це приводило до неефективної їх роботи і очистки і виходу з ладу. Велика частина очисних споруд працювала неефективно через перевантаження їх потужностей чи через невідповідність набору комплексу очисних споруд складу стічних вод, а також внаслідок поганої їх експлуатації [473, арк.6]. Таким чином і надалі зростали темпи забрудненості водних ресурсів Західного регіону України [474, арк.13]. Що зумовило одну із найскладніших соціально-екологічних ситуацій в Західному регіоні України [475, арк.10]. Наведені факти ще раз засвідчують про те, що не було розроблено ефективної, дієвої програми, яка б передбачала покращення стану водних ресурсів Західного регіону України. Це було зумовлено браком капіталовкладень на охорону водних ресурсів. З року в рік недоосвоювались кошти на будівництво очисних споруд. Тому внаслідок їх перевантаження та недосконалих методів очистки ефективність роботи залишалась низькою. Багато побудованих і введених в дію очисних споруд знаходились в несправному стані або ж не працювали. До невирішених питань, пов'язаних із забрудненням річок, озер, додалися регіональні проблеми щодо стану завантаженості та забруднення підземних джерел, а також функціонування водоносних свердловин. Із розпадом СРСР усі проблеми охорони і раціонального використання водних ресурсів автоматично перейшли у вирішення державних органів України. Отож, проаналізувавши причини, які сприяли у посиленні негативного антропогенного впливу на водні ресурси регіону приходимо до висновку, що даному процесові можна було б завадити при умові повного виконання на практиці природоохоронних постанов, розпоряджень органів влади. Крім цього не було чіткої відповідальності та міри покарання посадових осіб за невиконання природоохоронного законодавства. Командно-адміністративній системі не вдалося вирішити питання раціонального використання водних ресурсів та зменшити техногенний тиск на водний басейн шляхом удосконалення виробничих потужностей та своєчасного введення очисних споруд, через щорічне зволікання із запровадженням водоохоронних заходів, недоосвоєністю державних капіталовкладень. Органи держа-

вної влади не реагували належним чином на порушення господарськими структурами регіону охорони водних ресурсів та їхнього раціонального використання. Тому адміністрації підприємств, бачачи, що не має на них вагомих важелів впливу і надалі на власний розсуд використовували та забруднювали водні ресурси регіону, при цьому, щоб вести державу в оману, подавались часто неправдиві звіти, які не відповідали реальному станові, а відповідні органи у свою чергу рідко перепроверяли подані дані. Складності додавали і ті факти, що водні ресурси нелімітовано використовувались, не вирішувались питання реконструкції та оновлення каналізаційних споруд комунальних господарств та підприємств. Негативно впливала міжвідомчість здійснюваної роботи: значна частина виконавців не знали про аналогічну роботу інших відомств, установ, тому дублювали їх. У відомчих лабораторіях дослідження води або не проводились, або велись на низькому рівні, проте їх результати нікого не турбували. Часто видавались вказівки владних органів, які іноді суперечили одна одній. Державні установи по охороні водойм в основному виконували роль пожежника: коли гинула риба, чи з'являлась масляна пляма на поверхні ріки або було чути запах фенолів у воді, аж тоді виїжджали на місце, починали розбиратись і шукати винних. Правда, здійснювались планові поїздки, рейдові перевірки і різні санкції, проте ті, хто це робив, самі часто скептично до цього відносились. Для поліпшення стану водних ресурсів Західного регіону України необхідна, перш за все, державна підтримка, завдяки якій потрібно і надалі проводити реконструкцію, ремонт, модернізацію устаткування, водопровідних і каналізаційних мереж, водоочисних споруд, впроваджувати раціональні норми водоспоживання, засоби обліку і контролю за споживанням води; впроваджувати водоощадливі технології, які б сприяли зменшенню водоемкості виробництв у промисловості, аграрному секторі, комунальному господарстві; здійснювати на водозаборах рік заходи, спрямовані на усунення природно-антропогенних чинників, шкідливої дії води (ерозія, затоплення, руйнування берегів рік); здійснювати заходи, щодо зменшення негативних наслідків під час пропуску паводкових вод; провести інвентаризацію джерел водопостачання, в тому числі свердловин

з метою раціонального використання питної води у населених пунктах; посилювати контроль за дотримання природоохоронного законодавства в частині дозвільної системи спеціального водокористування. Усе вищевикладене засвідчує, що подальше зволікання у здійсненні радикальних змін у комплексі водогосподарських проблем може призвести у подальшому до втрати реальних перспектив економічного розвитку, значного загострення соціальної напруженості, деградації населення і природи України. Поліпшенню використання та охорони водних ресурсів України в сучасних умовах сприятиме розробка і виконання Державної програми раціонального водокористування, прийняття відповідних законодавчих актів, які повинні бути підкріплені рішучими заходами фінансово-економічного й податкового реформування. Поліпшенню системи обліку та контролю використання води, її економічному витрачання, впровадженню прогресивних технологій сприяло б подальше вдосконалення принципу платності водокористування не лише у промисловості, але й у сільському та комунальному господарствах.

2.5. Забруднення повітряного басейну

Повітря – один з найважливіших елементів підтримки усіх живих організмів на землі, в тому числі і людини. Західний регіон України у порівнянні із південним чи східним регіонами УРСР був менш антропогенно забруднений, зокрема, це стосується і повітряного басейну регіону, але ці викиди в той же час у декілька разів, а то і в сотні переважали гранично допустимі норми забруднення атмосфери. Так, в Івано-Франківській області інспекцією по охороні природи в 1971 р. були проведені аналізи разових проб у районі Бурштинської ДРЕС, Калуського хіміко-металургійного комбінату та в м.Івано-Франківську, результати засвідчили перевищення гранично допустимих норм в декілька разів [476, арк.29]. Ситуація не покращилась і в подальші роки [477, арк.26], а лише ускладнилась [478, арк.16-17]. Особливо забруднював чисельними викидами стан атмосферного повітря Калуський хіміко-металургійний комбінат [479, арк.27]. У 1975 р. на Івано-Франківщині кількість газових викидів складала 1680 т на добу, більша частина яких припадала на підприємства хімічної промисловості та енергетику [480, арк.21]. Не вирішення питань щодо охорони атмосферного повітря призвело до зростання викидів забруднюючих речовин [481, арк.7]. На початку 1980-х рр. в області нараховувалось 393 одиниць організованих викидів в атмосферу, із яких 146 не були забезпечені пилогазоочисними спорудами [482, арк.28]. З року в рік промислові підприємства збільшували забруднення повітря окисами азоту, вуглеводу, сірчанним ангідридом, хлором, хлористим вододом, цементним і гіпсовим пилом і деякими іншими пиловими і газовими викидами через збільшення потужностей підприємства [483, арк.23]. Разом з тим на підприємствах не проводились серйозні роботи по охороні атмосферного повітря. [484, арк.19-20].

У Тернопільській області на початок 1970 р. забруднювали атмосферне повітря котельні дрібних промислових підприємств і підприємств харчової промисловості: маслозаводи, спиртзаводи, хлібзаводи, харчокомбінати [485, арк.11]. Уже у 1974 р. ситуація ускладнилась [486, арк.7,9], особливо на ВО “Ватра”, де вентиляційні витяжні системи не були обладнані очисними та пи-

ловловлюючими пристроями, внаслідок чого в зовнішнє середовище викидалися пари міді, нікелю, сірчаної і соляної кислот, марганцю, хромового ангідриду стиролу, дибутил фталату, луги, а на заводі штучної шкіри - пари соляної кислоти, етилового спирту, окису вуглецю і різного пилю, що утворювався в процесі виробництва. Комбайновий завод викидав в атмосферу окис вуглецю та пари металів і кислот [487, арк.15-16].

На Закарпатті в 1970-х рр. санепідемстанція провела дослідження стану атмосферного повітря в Рахівському, Хустському, Іршавському і Свалявському районах. Виявлено, що підприємства цих районів, які спалювали не менше 5 т палива на добу, не мали очисних споруд. Основними джерелами забруднення, поруч із промисловими в області, залишались і лісохімкомбінати [488, арк.129]. Навколо таких підприємств як Перечинський, Свалявський, Велико-Бичківський лісохімкомбінати, Рухівська картонна фабрика, промислова зона Ужгорода спостерігались значні забруднення атмосферного повітря. Внаслідок проведених заходів у 1980 році хімічноотруйних речовин в повітрі стало менше, але багато їх було ще у промислових зонах міст Ужгорода, Мукачева, Сваляви, Перечина, Великих Бичків, де в повітрі знаходилось багато летючих фенолів, а в районі ртутного комбінату – ртуть [489, арк.32]. Продовжували викиди в атмосферне повітря Перечинський, В. Бичківський, Свалявський лісокомбінати [490, арк.55]. Не дивлячись на такий критичний стан, істотного зниження викидів в атмосферу на лісохімічних підприємствах області протягом 1980-1985 рр. не передбачалось [491, арк.58]. Критична ситуація склалась у м. Мукачеві, де повітря забруднювалось асфальтобітумними заводами, внаслідок чого викидалось у повітря бензопирин, багатоядерні ароматичні вуглеводи, багато пилюки [492, арк.136]. На середину 1980-х рр. у Закарпатті понад 60 підприємств були джерелом шкідливих викидів в атмосферу [493, арк.5].

Не краща ситуація по охороні повітряного простору від забруднень стаціонарних джерел склалась і у Волинській області. Особливо напруженою вона була у шахтарському місті Нововолинськ – котельні, промислові підприємства, рудоремонтний завод, шахти не мали пилогазоуловлювачів [494, арк.101]. Най-

більшими забрудниками були заводи залізобетонних виробів, хлібзаводи, цегельні заводи, міські котельні, Ківерцівський деревообробний комбінат, харчокомбінати, Горохівський, Іваничевський, Гнідовський цукрозаводи [495, арк.102]. З часом така ситуація ще більше загострила проблеми охорони повітря [496, арк.39]. Найбільш запиленими містами у Західному регіоні України були Рівне і Чернівці, де концентрація сірчаного газу значно перевершувала середньодобові ГДК на $0,03-1,1 \text{ мг/м}^3$, а у м Рівному вона продовжувала зростати [497, арк.32-34]. У Рівненській області на середину 1970-х рр. найбільше продовжували забруднювати атмосферне повітря ВО “Азот”, Здолбунівський цементно-шиферний комбінат. Дане підприємство не впроваджувало заходи по зменшенню виробництва цементу, як це було передбачено листом Держплану УРСР і Мінпромбудматеріалів, також продовжувало використовувати тверде паливо, а не газ. Незважаючи на це, відбувалось подальше зростання кількості підприємств, які здійснювали викиди в атмосферу [498, арк.1]. Наприкінці 1970-х рр. у Рівненській області вловлювалось 82,8% всіх шкідливих викидів в атмосферу, але 115 тис. т в рік все ж таки викидалося в атмосферу, з них тверді відходи складали 39 тис. т, газоподібні і рідкі – 76 тис. т. В цей же період кількість шкідливих речовин, що викидались в атмосферу, зменшилась на 40 тис. т в рік, але це було пов’язано із тимчасовим зменшенням потужності підприємств [499, арк.55].

Що стосується Львівської області, то особливо несприятливим був стан атмосферного повітря у м. Миколаєві який за темпами забруднення наближався до промислових міст південної України [500, арк.187].

Свій “вклад” в забруднення довкілля вносили котельні, їхній технологічний стан та експлуатація завжди були актуальними для регіону. У містах Ужгороді, Мукачеві, Хусті, Берегово і Виноградово спостерігались значні забруднення повітря дрібними котельнями, які працювали без газоочисних споруд. В той же час у 1970 р. було зірвано газифікацію ряду котелень, що значно забруднювали повітря міст області [501, арк.16-18]. На Львівщині протягом 1976 р. було ліквідовано 6 дрібних і небезпечних котелень, за планом у 1977 р. перед-

бачалась ліквідація ще 5 котелень та 200 печей в містах Львові, Дрогобичі, Стрию [502, арк.99]. Але їх закриття не вирішували питання покращення стану атмосфери, так як часто через економічну необхідність їхня діяльність знову відновлювалась, не завжди виконувався і план ліквідації котелень. Незважаючи на той факт, що у Тернопільській області з другої половини 1970-х рр., як і на Львівщині, йшла робота по переведенню з твердого на рідке і газоподібне паливо котелень і що на середину 1970-х рр. ці роботи буди завершені на 8 цукрових і 123 спиртових заводах [503, арк.69], не було проведено їх модернізації через брак коштів, а переведення котелень з твердого палива на газ викликало чимало труднощів у його реалізації через технологічну невідповідність до такого заходу, тому реалізація даного плану затягувалась на невизначені терміни. Незважаючи на те, що у 1971 р. в Тернопільській області було побудовано і реконструйовано 9 пилогазоочисних споруд [504, арк.38], однак цей захід не змінив ситуацію до кращого, бо станом на 1973 р. на 160 підприємствах області малі котельні і надалі працювали на твердому паливі і не мали даних установок. Усі котельні і вентиляційні установки промислових і комунальних підприємств області щодоби викидали в атмосферу 325,5 млн. м³ газів, парів, пилів [505, арк.21].

Якщо порівнювати показники забруднення повітря по Україні, то загальна кількість шкідливих речовин від стаціонарних джерел у 1979 р. у порівнянні з 1978 р. в цілому по республіці знизилася до 56,1% проти 58,2% внаслідок введення в дію у 1977 р. пилогазоочисного обладнання [506, арк.218]. Але цей показник був нестабільним, у зв'язку із зростанням економічних показників, ці дані щорічно змінювались, маючи циклічний, хвилеподібний характер.

Погіршення стану атмосферного повітря внаслідок значних викидів від стаціонарних джерел, пов'язаний напряму із роботою пилогазоочисних пристроїв та очисних споруд, стан яких був критичним.

Зокрема, завдання по будівництву у 1968-1971 рр. газоочисних споруд в Україні були не повністю виконані [507, арк.231]. У Рівненській області на середину 1970-х років, [508, арк.9,13], основні стаціонарні джерела забруднення

повітряного простору залишались без очисних споруд [509, арк.14,16-17]. На початку 1980-х рр. понад 10 % пилогазоочисних установок в області працювали неефективно або були несправними. В той же час в Львівській області існували ряд невирішених проблем, пов'язаних із затягуванням введення у дію очисних споруд [510, арк.89]. Незважаючи на те, що у даній області за 9 п'ятирічку було введено 153 споруди по очистці викидів в атмосферу, будувалося ще 29 пилоочисних споруд [511, арк.91]. Однак такий стан не покращив ситуацію, тому що введені споруди через деякий час виходили з ладу внаслідок низької якості виконаних робіт. Ще гіршим цей показник був по Україні [512, арк.61]. В той же час підприємства збільшували виробництво продукції, що призводило до зростання викидів в атмосферне повітря [513, арк.8]. Зокрема, в Тернопільській області було значно менше очисних установок у порівнянні з кількістю підприємств. Дані споруди були лише на 53 великих підприємствах, а на дрібних їх не було зовсім. [514, арк.1]. А в Івано-Франківській області капітальні вкладення на будівництво пилогазоочисних споруд на 1976 рік виділялося тільки Калуському ВО "Хлорвініл", які проте він повністю не освоїв [515, арк.21]. Ускладнювала ситуацію і та обставина, що у 1976 році на даному підприємстві а також Бурштинській ГРЕС, Надвірнянському нафтопереробному заводі, Івано-Франківському цементно-шиферному комбінаті спеціальних служб по експлуатації та ремонту очисних споруд не було [516, арк.17]. Така ж ситуація із очищувальними приладами була і на Волині. Тут у 1980 р. збільшилась кількість промислових підприємств, які забруднювали атмосферу до 85 %, а пилогазоочисними пристроями вони були забезпечені лише на 65 % [517, арк.47], яке й так працювало неефективно, а на ряді підприємств потребували заміни чи ремонту, деякі підприємства взагалі їх не мали [518, арк.52].

Таким чином введення очисних споруд завжди відставало від зростаючих темпів промислових викидів. А ті пристрої, які працювали, внаслідок великого навантаження, постійно виходили з ладу.

Крім вищенаведених фактів чимала доза забруднень припадала і на автотранспорт регіону, у більшості випадків спричинена його технічною несправністю.

З кожним роком кількість транспорту у містах України збільшувалась, відповідно і зростала кількість забруднень. Так, в 1970 р. в СРСР планом передбачалося збільшити випуск автомобілів порівняно з 1965 р. більше, ніж в 2 рази. В той же час із всіх обстежених органами Міністерства здоров'я автобусів в містах УРСР від 12 до 50% незадовільно впливали на стан атмосфери [519, арк.1,11,15]. Не краща ситуація відносно забруднення автотранспортом атмосфери була в Західному регіоні України. Зокрема, у Рівненській області у 1972-1973рр. викидні гази технічно несправних двигунів містили в 3-4 рази більше шкідливих речовин, ніж добре відрегульованих [520, арк.9,13].

Незадовільна експлуатація автотранспорту та його негативний вплив на стан повітря вимагає розглянути питання, пов'язане із діяльністю контрольно-діагностичних пунктів на автопідприємствах, які несли безпосередню відповідальність за технічний стан автомобілів. Це призвело уже в 1981 р. в окремих районах Рівненщини до зростання забрудненості атмосфери відпрацьованими газами автотранспорту. Незважаючи на такий стан, зволікалося виконання завдань по будівництву контрольно-регулювальних пунктів діагностики облсільгосптехнікою, трестом "Поліссяводбуд", облспоживспілкою [521, арк.13].

Виявляється, що в Івано-Франківській області в середині 1970-х рр. контрольно-діагностичні пункти були відсутні практично на всіх автопідприємствах [522, арк.21]. Лише у 1978 р. було введено 2 пости діагностично-технічного стану автотранспорту [523, арк.36], але їх було занадто мало, щоб реально впливати на стан справ [524, арк.28]. В середині 1980-х рр. в області працювало 5 контрольно-регулювальних пунктів та 7 діагностичних. [525, арк.89]. Проте контрольно-регулювальних пунктів в Західному регіоні України не вистачало, щоб вони могли суттєво покращити ситуацію, а тимчасова заборона використання автотранспорту теж не вносила суттєвих змін, після терміну заборони цей же транспорт продовжував експлуатуватись. Такий стан викликав чимало про-

блем, пов'язаних із функціонуванням автотранспорту. Зокрема, у 1977 р. в м. Івано-Франківську вміст вуглекислого газу, окису азоту й інших шкідливих речовин у декілька разів перевищували ГДК [526, арк.17]. Незважаючи на цю обставину, наприкінці 1970-х рр. різко збільшилась кількість автотранспорту, а вузькі вулиці міста мали низьку пропускну здатність. В той же час на всіх автопідприємствах через відсутність приборів-динаметрів не було організовано діагностичного контролю дизельних автомобілів. А у Волинській області на початку 1980-х рр. працювало 12 контрольно-діагностичних пунктів, яким вдалось знизити ступінь забруднення атмосферного повітря лише на 4% [527, арк.47]. Проте даний показник не був стабільним, так як в області з кожним роком збільшувалась кількість автотранспорту. Тому уже у 1983 р. ступінь забруднення повітря в зоні інтенсивного руху автотранспорту була більшою від ГДК в 1,5 рази [528, арк.1]. У Луцьку водії не мали талонів токсичності, у м. Володимир-Волинську 40% автомашини перевищували ГДК, у м. Нововолинську – 65% [529, арк.12-13]. Не змінилась ситуація в області і наприкінці 1980-х років.[530, арк.8,13,16].

На кінець 1970-х рр. не на всіх автопідприємствах Львівщини були створені контрольно-регулювальні пункти для перевірки справності паливної системи автомобільних двигунів і визначенню токсичності відпрацьованих газів. Існуючі пункти були забезпечені малоефективною контрольно-вимірювальною апаратурою [531, арк.125], хоча львівське відділення автонавантажувачів виробляло їх біля 20 тисяч одиниць, що складало понад 80% загальносоюзного випуску [532, арк.163]. Автоколони області залишались осторонь від здійснення заходів по охороні повітря [533, арк.21;8]. В той же час швидкими темпами зростав пасажирський автотранспорт у Львівській області. Так, за роки 9 п'ятирічки лише автобусний парк збільшився на 1249 одиниць, в 10 п'ятирічці виробництво автобусів планувалось розширити з 13 до 18 тисяч на рік [534, арк.110].

В Закарпатській області у 1970-х рр. не було вирішено питання будівництва об'їзних доріг, розвантаження основних магістралей від транспорту. У

зв'язку з цим спостерігалось посилення забруднення атмосферного повітря в центрах міст Ужгорода, Мукачева, Сваляви, Берегова, Хуста, Виноградова, Тячева, Рахова окисом вуглеводу і сірчаним газом [535, арк.18]. На кінець 1970-х рр. стан забруднення повітря транспортом в області не змінився, збільшилась і запиленість міст [536, арк.129]. Незважаючи на щорічні заміри кількості шкідливих речовин, які викидались нестационарними джерелами в повітря [337, арк.28], їх кількість щорічно зростала [538, арк.28], але це суттєво не покращувало стану справ через байдужість до цього питання автогосподарств [539, арк.29,129]. У 1980-х рр. тричі на рік проводились перевірки автогосподарств, але в 90% випадків вміст окисів вуглеводу у відпрацьованих газах був більшим від нормативів державного стандарту. Спостерігалось постійне підвищення в повітрі концентрацій пилу і окису вуглеводу, в першу чергу в населених пунктах з інтенсивним рухом автотранспорту [540, арк.1]. Лише за перший квартал 1983 р. було виявлено 51 автомашину з підвищеною димністю і 56 одиниць з підвищеним вмістом окису вуглецю. Із 10 великих автогосподарств Закарпаття тільки 4 створили контрольно-регулювальні і діагностичні пости для перевірки окису вуглеводу у відпрацьованих газах. Не було контрольно-регулювальних пунктів і в автогосподарствах "Сільгосптехніка", "Сільгоспхімія", "Закарпатліс", де було виявлено несправність двигунів від 47% - до 55% , а вміст окису вуглеводу в окремих із них переважав в 3-4 рази допустиму норму [541, арк.55]. На початку 1980-х років в області нараховувалось 1203 автопідприємства з 25 тисячами одиниць транспортних засобів і 1536 автогосподарств із 100 і більше автомобілів. Але на таку масу припадало лише 3 регулювальних пункти і 6 діагностичних ліній, не було жодного динометра [542, арк.5], а кількість транспорту невпинно зростала [543, арк.131].

У Тернопільській області на початку 1970-х рр. спостерігалась значна загазованість районних центрів, основною причиною чого була відсутність об'їзних доріг у містах Бучачі, Кременці, Тереховлі [544, арк.38]. У 1972 р. був проведений аналіз забруднення повітря вихлопними газами автомашин у Тернополі [545, арк.27]. Однак, в автопідприємствах області не приділялось уваги питан-

ню охорони повітряного басейну. Інколи машини з несправними двигунами з'являлись на трасі, залишаючи за собою чорну смугу викидів [546, арк.21]. На середину 1970-х рр. на Тернопільщині був відсутній належний нагляд за технічним станом регулювання двигунів. Систематичний контроль за вмістом шкідливих компонентів у вихлопних газах автомашин в кожному підприємстві не проводились через відсутність контрольно-вимірювальних приладів [547, арк.4]. У м. Чорткові не було побудовано об'їзної дороги, тут загазованість повітря у 1977 р. була в декілька разів більшою від ГДК [548, арк.36]. Не покращувалась ситуація щодо зменшення викидів автомобілями і в інших районах Тернопільської області наприкінці 1980-х років, зокрема у Козівському [549, с.2], Терехівському [550, с.3], Чортківському [551, с.3], Гусятинському [552, с.4]. При Тернопільському центрі стандартизації планувалося відкрити лабораторію для перевірки якості пального на нафтобазі, на заправках та автотранспортних підприємствах [553, с.3]. Уже в 1990 р. в у Тернополі нараховувалось 23 контрольно-регулювальні пункти, обладнані газоаналізаторами (прилади, на яких проводились заміри на вміст окису вуглецю) [554, с.4]. Але в загальному заходи по оздоровленню повітряного басейну від викидів автотранспорту здійснювались повільно.

Для зменшення викидів від автотранспорту, щорічно здійснювались, в регіоні, операції "Чисте повітря". Так, внаслідок проведеної у травні-червні 1983 р. внаслідок проведеного заходу на Закарпатті було виявлено 500 одиниць автотранспорту з підвищеним вмістом окису вуглеводу [555, арк.55]. В 1987 р. у Волинській області під час операції "Чисте повітря" 15 рейдових бригад здійснили 107 перевірок, виявлено 1181 автомобіль з перевищенням ГДК, заборонялася експлуатація 565 транспортних засобів. Такі ж заходи проводились і в інших областях регіону. Але незначні штрафи та тимчасова заборона по експлуатації автомобілів не могли якісно покращити стан атмосферного повітря. Проте, малоефективними були згадані операції [556, арк.17-18], хоч щорічно зростала кількість заборонених до експлуатації автомобілів [557, арк.14-15], але це були тимчасові заходи [558, арк.13]. Таким чином, в регіоні щорічно здійснювались

перевірки технічної справності автомобілів під час операції “Чисте повітря,” але, незважаючи на те, що з кожним роком зростала кількість перевіреного транспорту, але дані заходи в загальному не покращували ситуації, так як ці перевірки були вибірковими, кількість транспорту щорічно зростала, а технічно несправний транспорт лише тимчасово заборонявся до експлуатації.

Незважаючи на ці факти центральна і регіональна влади займались лише видавничою діяльністю різноманітних ухвал, розпоряджень природоохоронного спрямування, тим самим створюючи ілюзію у суспільстві “ефективної” роботи владних органів, спрямованої на покращення стану охорони атмосферного повітря від забруднень. Так, в ухвалі ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР від 28 квітня 1972 р. № 191 “Про заходи по захисту повітряного басейну від викидів промислових підприємств на 1972-1975 рр.” відмічалось, що за останні п’ять років в Україні збудовано 2790 газопилоочисних споруд загальною вартістю 121 млн. крб. КПРС та уряд СРСР на початку 1970 рр. видає постанову, у якій заборонялось вводити в експлуатацію об’єкти, якщо не було закінчене будівництво очисних споруд. Проте і ця ухвала міністерствами СРСР та УРСР не виконувалась [559, с.3].

З метою покращення стану навколо автотранспорту, Міністерство УРСР у серпні 1971 р. видало наказ № 362, затвердило основні організаційно-технічні заходи на 1971-1975 рр. по захисту повітряного басейну від шкідливих викидів продуктів згорання автомобільного палива. Проте ця постанова також не виконувалась [560, арк.27]. Ніяких змін не внесла і ухвала Ради Міністрів УРСР №326 від 20 червня 1977 р. “Про заходи по захисту повітряного басейну від забруднення викидами промислових підприємств і автотранспорту”, якою вводились нові капіталовкладення на охорону повітряного басейну, які щорічно недоосвоювались [561, арк.7]. Аналогічно продублював цю ж ухвалу від 26 травня 1978 р. Держкомприроди УРСР. Надалі повільно здійснювались роботи по організації широкого виробництва автомобілів з малотоксичними двигунами [562, арк.63]. За прогнозами спеціалістів очікувалось подальше збільшення загальної маси шкідливих речовин [563, арк.82].

Державний комітет УРСР по матеріально-технічному постачанню в ухвалі №20/41 від 11 листопада 1987 р. “Про заходи по забезпеченню переведу автомобільного автотранспорту на газоподібне паливо” зобов’язувався переобладнати автомобілі на газоподібне паливо, створити пересувні пункти по ремонту, технічне обслуговування газобалонних автомашин взяти під свій постійний контроль [564, арк.23]. Але внаслідок того, що влада не розробила дієвих механізмів по його втіленні, то стан навколо газобалонних машин так і не змінився і надалі перевага віддавалась автомашинам з використанням бензину чи солярки.

Некращим чином виконувались владні вказівки і по регіоні. Закарпаття – один з перших регіонів України, де вивчався стан атмосферного повітря спеціалістами Ужгородського санбакінституту ще в 1950-х рр., а на виробничих підприємствах досліджувався з 1954 р. [565, арк.77]. Проте і тут існували проблеми, які не давали змоги якісно, періодично займатись охороною повітря [566, арк.80]. Так, Закарпатською обласною радою народних депутатів, де було дано директиву знизити загазованість повітря окисом вуглеводу в житлових зонах міст і районних центрах області до допустимого рівня [567, арк.100]. Проте стан повітря не покращувався, негативно впливаючи на навколишнє природне середовище і здоров’я людини [568, арк.8;18]. На Закарпатті у 1970-80-х рр. проводились вибіркові рейди по всіх районах області тих підприємств, які найбільше забруднювали атмосферу, продовжувалась паспортизація об’єктів [569, арк.18].

Місцева влада Волині доповідала, що хоча відбуваються значні зниження викидів від стаціонарних джерел у повітря [570, арк.59], але не в значних кількостях [571, арк.47]. Волинська обласна рада у звіті Держплану УРСР від 29 червня 1983 р. змушена була визнати, що повільно вирішувалось питання укрупнення дрібних автопідприємств, незадовільний був стан дорожнього полотна [572, арк.141,143].

Для поліпшення екологічної ситуації місцевою владою на Тернопільщині були вжиті конкретні заходи, зокрема, ліквідовано старе ливарне виробництво на заводі “Світлоприлад”, разом з природоохоронними органами технологічні

служби “Ватри” і комбайнового заводу розробили перспективні плани впровадження безвідходних і маловідходних технологій. Поряд з цим всі підприємства області в основному виконували комплексний план охорони природи і раціонального використання ресурсів. Після Києва у Тернополі було впроваджено зведений план нормативів гранично допустимих викидів в атмосферу і заходів щодо їх дотримання [573, с.3]. Але в загальному покращення стану атмосферного повітря відбулося лише в обласному центрі, а у районах ситуація залишалась складною, зокрема в Тереховлянському [574, с.3] та Чортківському [575, с.3]. Проте, у рішенні Тернопільського облвиконкому № 464 від 31 липня 1970 р. “Про незадовільне виконання рішень уряду УРСР по поліпшенню будівництва очисних і знешкоджуючих споруд на промислових підприємствах, установах, господарствах Тернопільської області” стосовно водного і повітряного басейнів відмічалось, що в 1970 р. із 2043 тис. крб., передбачених на будівництво основних 10 пускових об’єктів очисних споруд, в першому півріччі освоєно 45 % річного плану, в той час, коли більш як 50 % об’єктів підлягають вводу в експлуатацію в третьому кварталі 1970 р. Це було наслідком того, що замовники і підрядчики не забезпечили будівництва очисних споруд потрібною кількістю робітників, матеріально-технічними ресурсами та устаткуванням [576, арк.46]. На підприємствах не було спеціальних служб, які б здійснювали контроль за роботою пилогазоочисних установок [577, арк.6]. З метою зменшення забруднення повітря автомобілями місцева влада прийняла рішення про будівництво об’їзних доріг навколо міст Тернополя, Кременця, Збаража, Борщова. Автовокзали 7 райцентрів були винесені за межі міст [578, арк.1,3]. У звітах місцевої влади Тернопільщини у 1980-х рр. хоча і відзначались показники зменшення забруднення повітря автотранспортом, проте вони були дещо завищеними і не відповідали реальному стану справ [579, арк.88].

Особливо несприятливою була ситуація повітряного басейну в Миколаївському районі Львівської області [580, с.3]. Зважаючи на такий стан, Миколаївський районний комітет КПУ просив прийняти рішення про заборону проведення реорганізації в тресті “Роздолхімбуд”. Це прохання було задоволене

Львівським обкомом КПУ та Мінбудом УРСР, а 27 листопада 1990 р. було ліквідовано дане підприємство [581, арк.53]. Але таких прикладів, коли влада йшла назустріч, жертвуючи економічними інтересами заради природоохоронних цілей, було мало, це, як правило, був виняток.

Центральна влада не сприяла покращенню ситуації навколо стану повітряного басейну, а іноді своїми діями призводила до його погіршення [582, арк.106]. Зокрема, в Львівській області не виконувались ухвала Ради Міністрів УРСР від 25 серпня 1976 року № 148 “Про заходи по ліквідації загазованості м. Борислава і забезпечення безпеки населення міста”, тому що Міністерство нафтової промисловості і ВО “Укрнафта” не приділяли належної уваги проблемам ліквідації загазованості міста [583, арк.70]. Незважаючи на ряд заходів, проведених у середині та наприкінці 1970-х рр. на Львівщині, спрямованих на покращення стану повітря, вони носили поодинокий характер [584, арк.155], що серйозно не змінило ситуації, так як їхні дії були недостатніми і надалі працювали старі котельні та печі [585, арк.21].

Ускладнила ситуацію навколо покращення охорони атмосферного повітря у Львівській області ухвала Ради Міністрів УРСР від 23 березня 1976 р. № 152 р “Про заходи по подальшому розвитку централізованого теплопостачання міст республіки”, в якій йшлося про заборону переведення опалювальних печей з твердого палива на газ. Адже використання твердого палива було значно дешевшим, ніж природного газу, незважаючи на те, що це призводило до забруднення атмосферного повітря. Крім цього, ця постанова створила у Львівській області додаткові труднощі, пов’язані не тільки з охороною атмосферного повітря, але і з побутовими проблемами для населення [586, арк.21].

Незважаючи на те, що у серпні 1978 р. Рівненський облвиконком прийняв рішення “Про заходи по зменшенню забруднення повітря викидами автомобільного транспорту з доведенням завдань виробничим об’єднанням про організацію постів технічної діагностики тяглових якостей автомобілів” [587, арк.53], однак це рішення не виконувалось [588, арк.55].

Облвиконком Івано-Франківської області у рішенні № 294 від 12 серпня 1974 р. “Про хід виконання рішень облвиконкому про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів області” відмічав, що в області ще слабо організована робота по контролю за використанням намічених заходів щодо зменшення шкідливих викидів в оточуюче середовище [589, арк.22]. Івано-Франківська обласна рада народних депутатів також видала постанову №7-1913/13-8 від 27 червня 1983 р. “Про заходи по зниженню забруднення повітря викидами автомобільного транспорту”, але вона, як і попередні подібні ухвали, теж не виконувалась.

Необхідно врахувати той факт, що охорона повітряного басейну – проблема не однієї держави, вона має світовий характер. Так, у світі станом на 1980 р. з продуктами згоряння викидалось майже 100 млн. тонн твердих речовин, біля 150 млн. тонн сірчаного ангідриду, 300 млн. тонн окису вуглецю, понад 50 млн. тонн окису азоту. Через загазованість і забрудненість атмосферного повітря великі міста отримували на 15-30 % менше сонячної радіації, на 10 % більше дощу, граду, снігу, туманів. За останні сто років у світі знищено 240 млрд. тонн кисню, а замість нього надійшло 360 млрд. тонн вуглекислоти. Прогноз економічних втрат від забруднення атмосфери в світі на 1990 р. показав, що збереження викидів на рівні 1975 р. збільшили збитки у 3 рази. Якщо ж не будуть здійснюватись заходи по охороні атмосфери від забруднень, то збитки зростуть у сім разів [590, с.3].

Отже, на протязі 1970-80-х рр. антропогенне навантаження на повітряний басейн Західного регіону України було досить великим і у кожній області перевищувало в декілька разів граничнодопустимі концентрації. Ряд зусиль, спрямованих на покращення стану атмосфери, давали малий ефект для серйозних змін.

Такий стан справ засвідчував про те, що УРСР, по суті, була колонією у складі СРСР, саме центральні міністерства планували економічний розвиток країни, в тому числі і природоохоронні заходи, і на власний розсуд могли, не радячись із відповідними структурами в УРСР, здійснювати природоохоронну

політику, яка була малоефективною чи зовсім неефективною, а ті заходи які здійснювались, були не до кінця продуманими, тому не могли у повній мірі вплинути на покращення соціально-екологічної ситуації, яка склалась на той час в УРСР.

Таким чином, заходи, які намагалась втілити командно-адміністративна система щодо зменшення забруднення повітря від стаціонарних та нестаціонарних джерел себе не оправдали: в країні, яку охопила еколого-економічна криза, на всіх рівнях влади не були зацікавлені у зменшенні викидів від автотранспорту та підприємств, країна була технічно відсталою у порівнянні із країнами Європи, не були розроблені дієві форми впливу, заходи по боротьбі за чистоту повітря, які повинні були стосуватись усіх, і проводитись вони мали спільно з усіма господарськими установами, а не епізодично. Отож проблема охорони повітряного простору від стаціонарних і не стаціонарних джерел в країні так і не була вирішена, внаслідок чого з кожним роком вона поглиблювалась і загострювалась.

Слід зазначити, що дійсно, постанови владних органів були актуальними, проте слід розібратися у проблемах і з'ясувати причини, чому стан повітряного басейну регіону, незважаючи на щорічне видання владою різноманітних постанов, розпоряджень продовжував залишатись незмінним та незадовільним. Тому необхідно проаналізувати причини, що сприяли невиконанню владних директив, спрямованих на покращення ситуації навколо повітряного басейну регіону.

Однією із основних причин є те, що в Західному регіоні України, складової частини СРСР, до кінця 1960-х рр. питаннями охорони атмосферного повітря жодна державна установа не переймалася. Статистичних матеріалів обліку викидів промислових підприємств в атмосферне повітря не велося, не було зведених даних і по забрудненню атмосфери транспортом, впливу шуму на забруднення повітря, вібрації та магнітних полів. Центральні державні установи, міністерства, їх підрозділи, філіали на місцях усувались від вирішення цих питань [591, с.10].

Некращим було становище і в Західному регіоні України, ухвали центральних органів влади не виконувались до кінця, а іноді просто ігнорувались державними структурами на місцях [592, арк.233-234], тому що не було персональної відповідальності і дієвої системи покарання людей, що перебували при владі. Від нехтування командно-адміністративної системи заходами, спрямованими на покращення стану природоохорони, СРСР втрачав більше коштів, ніж виділяв капіталовкладення на природоохоронні цілі. Зокрема, загальні втрати, спричинені народному господарству в результаті забруднення повітряного і водного басейнів викидами промислових підприємств, становили орієнтовно 14 млрд. крб. в рік, в тому числі за рахунок повітряного басейну – 8 млрд. крб. і водойм – 6 млрд. крб.[593, арк.179]. Але навіть ті заходи, які намагались втілити у життя в СРСР, були не до кінця продуманими. Так, згідно доповідної записки “Про заходи по захисту повітряного басейну республіки від викидів промислових підприємств на 1972-1975 рр.”, Держплан УРСР від 27 жовтня 1971 р. звітував, що народногосподарськими планами СРСР (річними і п’ятирічними) відповідні розділи по захисту атмосфери від забруднення не затверджувалися. В формах Держплану СРСР до річного плану визначався показник капітальних вкладень на будівництво установок по уловленню шкідливих викидів в атмосферу, проте цей показник не затверджувався і був розрахунковим. Хоч в річних народногосподарських планах по республіці витрати планувалися, але ефективність цього розділу плану була недостатня через те, що не враховувалося союзне господарство у республіці і відсутньою про них була статистична звітність [594, арк.116]. Пропозиції Держплану УРСР теж не завжди враховувала центральна влада [595, арк.116]. Як засвідчила практика, суто законодавчою діяльністю КПРС та уряду СРСР, спрямованих на покращення охорони атмосферного повітря, не можливо було змінити ситуації на краще, так як ці директиви носили половинчатий характер, не були до кінця продуманими, а механізм їх втілення взагалі не був розроблений. Тому справа по покращенню захисту повітряного басейну у 1970-80-х рр. так і не була вирішена [596, арк.8]. У доповідній записці уряду УРСР “Про заходи по захисту повітряного басейну республі-

ки від викидів промислових підприємств на 1972-1975 рр.”, Держплан УРСР у 1975 р. доповідав, що статистична звітність про будівництво газоочисних споруд відсутня, [597, арк.26,69,72,84] хоч прийнята по цьому питанню постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР ще від 8 серпня 1968 р. № 396 [598, арк.85].

Тому щорічно кількість підприємств, які забруднювали атмосферу зростала [599, арк.27]. У Західному регіоні України протягом 1980-х рр. заходи, спрямовані на покращення стану охорони атмосферного повітря, були явно недостатніми для поліпшення ситуації [600, арк.26]. Зокрема, 213 об'єктів стаціонарних джерел забруднення атмосферного повітря знаходилися під постійним контролем Закарпатської секції охорони повітря, яка за порушення експлуатації очисних споруд накладала штрафи [601, арк.3], але такі заходи були неієвні, тому що дана секція не мала спеціальних повноважень, наданих місцевою державною владою, тому її діяльність не була суттєво вагомою, яка б привела до серйозних змін в стані атмосферного повітря [602, арк.15].

Закарпатська секція УТОП по охороні повітря через нестачу фінансування лише вибірково здійснювала рейди по підприємствах області [603, арк.13], через що цілісної інформації про стан атмосферного повітря в краї не було. У 1978 р. Волинською організацією УТОП було перевірено 16 підприємств по дотриманню ними норм по охороні повітряного басейну, встановлено 11 очисних пристроїв [604, арк.27]. Але одних зусиль організації виявилось замало, щоб реально впливати на поліпшення повітряного басейну в області. У 1989 році на Волині було здійснено 169 рейдів і перевірено 141 підприємство [605, арк.17-18]. На деяких господарствах області не обґрунтовано затримувалось впровадження повітряно-охоронних заходів [606, арк.8]. У 1990 році було перевірено вже 807 підприємств з питань виконання повітряно-охоронного законодавства, за виявленні порушення притягнуто до відповідальності 476 інженерно-технічних працівників [607, арк.14-15], які не могли вплинути на покращення стану охорони атмосфери від забруднення, бо у цьому не була зацікавлена уся економічна інфраструктура разом з державною владою [608, арк.13].

Проблемами охорони атмосферного повітря в Тернопільській області також здебільшого займалася лише секція по охороні атмосферного повітря УТОП [609, арк.2-3]. Лабораторний контроль та облік за ним вели районні міські і обласні санітарно-епідеміологічні станції. Гідрометеослужба цими питаннями не займалася [610, арк.17]. Ще у середині 1970-х рр. в області для покращення ситуації по охороні атмосферного повітря від забруднень було створено 19 постів громадського контролю [611, арк.62], які намагались власними діями покращити стан атмосферного повітря [612, арк.36], але у своїй діяльності вони дублювали аналогічну роботу УТОП [613, арк.15], до того ж їхня діяльність мала обмежений характер, вони не мали реального впливу на розвиток економіки краю, тому займались тільки фіксуванням правопорушень.

Загальний стан щодо охорони повітря від забруднень не покращився і на середину 1980-х рр. Особливо критична ситуація була у районних містах Тернопільської області [614, арк.18]. Причина такої кризової ситуації полягала в тому, що місцева влада і директори підприємств не були зацікавлені в ефективному функціонуванні пилогазоочисних споруд, а держава виділяла мало коштів на природоохоронні заходи [615, арк.20]. Внаслідок непродуманої і непослідовної природоохоронної політики на кінець 1980-початок 90-х рр. кризовий стан навколо охорони повітряного басейну охопив усі області Західної України. До 1985 р. в Тернополі не було інспекції по охороні атмосферного повітря. І це при тому, що промисловість і автогосподарства Тернопільщини складали лише 4,8% загальної кількості підприємств республіки. У середині 1980-х рр. шкідливі викиди в атмосферу в місті сягнули 49 тис. т, що було значно більше, ніж у Чернівцях [616, с.3]. Секція УТОП по охороні атмосферного повітря в Рівненській області теж здійснювала лише вибіркову перевірку підприємств [617, арк.48]. Крім цього незадовільно виконувались заходи по охороні повітря на підприємствах хімічної промисловості [618, арк.23;51]. У 1979 р. в області мало місце часткове отруєння хвойного лісу від викидів сірчаноокислотного виробництва ВО "Азот", що негативно впливало на стан здоров'я людей. Така критична ситуація пояснювалася ще й тим, що згідно представлених промисловими підп-

риємствами інформацій, освоєння виділених коштів на охорону повітря склали лише 46,8 % (455 тис. крб. із 983 тис. крб.) [619, арк.40,42,44].

Незважаючи на той факт, що державні органи СРСР і надалі продовжували займатися лише видавничою справою ухвал, проте і надалі від них не було дієвого ефекту [620, арк.7] в зв'язку з тим, що міністерства та відомства у справі охорони довкілля діяли за залишковим принципом [621, арк.7]. Виходило, що держава у справі природоохорони, зокрема, атмосферного повітря проводила непослідовну політику: з одного боку виділяла кошти на покращення стану повітряного басейну, а ті міністерства, які мали втілювати в життя постанови уряду, на власний розсуд знижували об'єми капіталовкладень на охорону атмосферного повітря [622, арк.126,135,230]. Якщо проаналізувати реальну ситуацію у республіці навколо проблеми забруднення атмосферного повітря, то багато що із поданих державних звітів не відповідало дійсності. Наприклад, 28% даних пристроїв на шахтах Мінвуглепрому УРСР працювали неефективно, Мінхімпром УРСР ні одного заходу у справі охорони повітряного басейну не виконав, а в цілому по республіці план освоєння будівництва повітряно-охоронних об'єктів у 1979 р був виконаний на 71,2% , по введенню пилогазоочисних споруд на 77 % [623, арк.2]. Незважаючи на той факт, що у 1970-80-х рр. почали переводити міста з півного опалення на центральне [624, арк.22], проте темпи цих робіт були дуже повільними та незначними, щоб докорінно вплинути на стан атмосферного повітря в Західному регіоні України. На Закарпатті, як і в інших областях регіону почали створювати лабораторії з дослідження повітря [625, арк.15]. Але практичної користі від виконаної роботи було дуже мало. Головним чином це пов'язано з тим, що захист повітряного басейну не торкнувся по-справжньому керівників автогосподарств, Державтоінспекції. Тому, як наслідок, згідно замірів в 65% міських і міжміських автобусів, таксі окремі компоненти мікроклімату були значно більшими від ГДК [626, арк.80].

Таким чином антропогенне навантаження на повітряний басейн регіону було пов'язане із чисельними викидами від стаціонарних і нестаціонарних джерел, незадовільним станом функціонування пилогазоочисних споруд, неефек-

тивною діяльністю контрольних-діагностичних пунктів та малоефективності від проведених операцій “Чисте повітря” в регіоні. Це призвело до кризового становища навколо повітряного басейну в Західному регіоні. Для покращення стану атмосфери в Західному регіоні України необхідно здійснити ряд заходів, зокрема, замінювати старе, неефективне пилогазоочисне обладнання, здійснювати переведення котелень з твердого і рідкого палива на газ, будувати невеликі економні котельні, провести нормування викидів забруднюючих речовин в атмосферу для малих підприємств з видачею їм необхідної природоохоронної документації (дозволів, лімітів); ввести для автотранспорту єдиний екологічний талон; вирішити питання по виготовленню нейтралізаторів вихлопних газів для двигунів внутрішнього згорання на одному із підприємств; розробити та ввести в дію Державний стандарт на вміст шкідливих речовин у відпрацьованих газах дизельних двигунів легкових автомобілів. Проте реалізація цих заходів на пряму залежить від державної політики, необхідні значні вливання коштів, що в умовах сучасної економічної кризи по суті неможливі, але тоді ці заходи розтягнуться на багато десятиліть, тому слід залучати і іноземний капітал, інвестиції. Низький рівень технологічних процесів, застаріла техніка, відсутність пилогазоочисного устаткування, відповідних кадрів та цілий ряд інших соціально-економічних причин призвели до зміни та значного погіршення стану атмосфери, яка в сукупності з іншими природними факторами є середовищем проживання людини та інших живих організмів. В силу транскордонних переносів значних мас повітря, шкідливі наслідки національної еколого небезпечної діяльності не обмежуються районами розташування її джерел, а все більше набирають глобального характеру, спонукають до впровадження досягнень світової науки і технологій зменшення забруднень атмосферного повітря. Непередбачуваність кінцевих наслідків забруднень повітря зумовлює необхідність неодмінної ліквідації їх першопричин. Це означає що, охорона атмосферного повітря, як і всього довкілля, на сучасному етапі державотворення вимагає комплексних підходів, політичних і соціально-економічних заходів, перш за все у тих галузях, функціонування яких безпосередньо пов'язано із забрудненням природи.

2.6. Вплив довкілля на життєдіяльність людини

Поруч із негативними процесами, які відбуваються у сфері забруднення повітря, водних, земельних, лісових ресурсів техногенна діяльність має свою специфіку, яка крім цих компонентів пов'язана з іншими, не менш важливими соціально-екологічними чинниками, які негативно позначаються як на стані природи, так і негативно впливають перш за все на самопочуття людини. Кризовий стан економіки, забрудненість довкілля негативно впливають на здоров'я суспільства. Так, наприкінці 1980-х рр. через загальний викид в атмосферу забруднюючих речовин – 105 млн. тонн в рік, на кожну людину в СРСР їх припадало більше 350 кг [627, арк.51]. Шкідливі речовини відпрацьованих газів автомашин мають негативний вплив на самопочуття населення, що приводить до загострення хронічних захворювань дихальної системи, онкологічних хвороб, затримують ріст і розвиток дитячого організму. Окиси вуглеводнів у крові людини викликають головний біль, знижується працездатність, погіршується увага, а при концентрації його вмісту більше 1 % виникають атеросклероз, ураження центральної нервової системи, захворювання легень, інфаркт міокарда [628, арк.56].

Іншим негативним чинником, що погіршує здоров'я людини, є надмірне застосування нітратів при врожаї, які потім поступають у продукти харчування, так, 70-80 % нітратів поступають в організм людини з овочами, 15-20% – з питною водою, 5-10 % – з фруктами, ягодами, молочно-м'ясними продуктами [629, арк.63]. Проте, незважаючи на таку загрозу для людини кількість вживаних пестицидів, в СРСР впродовж 1970-80-х рр. продовжувалось нарощування внесення кількості пестицидів у землю. Про їх наслідки населення не знало, так як така інформація була у більшості випадків закритою для суспільства. Влада приховувала справжні екологічні процеси, які могли негативно позначитись на стані здоров'я населення і це, безперечно, є злочином перед власним народом.

Так, у Волинській області застосування отрутохімікатів щороку зростало, їх припадало 3,7 кг на одну людину. В картоплі Івачевського району було зафіксовано 18,8 % отрутохімікатів, в Горохівському – 13,3% , морква Івачевського

району містила 56,3% отрутохімікатів, у Горохівському – відповідно 40% , у Луцькому – 37%, Любесівському – 33%. Необхідно враховувати і той факт, що від медиків здоров'я залежить тільки на 8%, а на 20% від стану природного навколишнього середовища, яке через забрудненість викликає нові хвороби: алергічні, токсичні, променеві. [630, арк.63]. Такий же стан спостерігався і в сільській місцевості, де широко застосовували пестициди, через що діти страждали на порушення нервової та ендокринної системи, органів дихання, травлення.

Проблема впливу навколишнього середовища на стан здоров'я людини має не тільки регіональний, але і світовий характер. Так, 2 млрд. жителів Землі вживають забруднену воду, яка є причиною 80 % всіх захворювань. Щороку у світі отруюються пестицидами 2 млн. чоловік, 50 тисяч з них помирає. Це без даних по СРСР, які були засекречені для оприлюднення. Такий стан склався тому, що цінова політика не заохочувала господарників виробляти екологічно чисту продукцію. Багато керівників і спеціалістів СРСР відстоювали думку, що високі і стійкі врожаї сільськогосподарських культур неможливо одержати без систематичного використання хімічних засобів захисту рослин. Хибність такої думки довів світовий досвід, який перейшов на систему біологічного землеробства [631, арк.67].

Немаловажну значимість має застосування та вплив пестицидів і різноманітних отрутохімікатів на самопочуття населення регіону. Зокрема, на Тернопіллі в 1970-х рр. однією із проблем було забруднення отрутохімікатами і особливо препаратами ДДТ сільськогосподарської продукції. Якщо в 1971 р. загальний процент забруднення харчових продуктів препаратами ДДТ становив 2,4 %, то у 1972 – 3 %. Вони були знайдені в продуктах тваринництва – молоці, молочних продуктах, м'ясопродуктах. Якщо у 1971 р. загальний процент забрудненості становив 3,2 %, то у 1972 р. – 4,6 %. У 1974 р. було виявлено препарати ДДТ в маслі Вишневецького, Кременецького, Шумського маслозаводів, в молоці колгоспів Збараського і Чортківського районів. Ці препарати ДДТ були виявлені і в жіночому грудному молоці у Заліщицькому, Тербовлянському, Гусятинському районах. Хоч у 1972 р. було заборонено використовувати ДДТ,

але вони і надалі продовжували застосовуватись колгоспами Гусятинського, Монастирського, Збараського, Чортківського, Буцацького районів [632, арк.21]. Через порушення правил зберігання отрутохімікатів та їхньої непридатності препарати ДДТ, гексахлорану, поліхлорпінену були виявлені в річках Горинь, Іква, Золота Липа, Дністер, Коропець, мало місце також отруєння дітей одного із сіл Бережанського району, а у 1974 р. в ряді сіл Тереховлянського і Буцацького районів були виявлені препарати ДДТ і гексохлорану в питній воді, у Шумському районі, як показали дослідження, лікарські рослини також були забруднені отрутохімікатами [633, арк.22]. Зазначені недоліки були наслідком того, що в окремих господарствах на посадах агрономів по захисту рослин працювали малокваліфіковані спеціалісти з середньою освітою, а у Збараському, Зборівському, Підволочиському, Козівському районах ці посади були скорочені і обов'язки агрономів по захисту рослин виконували головні агрономи колгоспів [634, арк.23]. Отже, через недалекоглядну, непродуману політику влади її наслідки позначились на стані здоров'я населення і такі випадки були непоодинокими. Так, ще у 1969 р. були зафіксовані смертельні випадки отруєння отрутохімікатами в Зборівському, Гусятинському, Збараському районах. [635, арк.111].

Для Закарпатської області була актуальною висока концентрація отрутохімікатів у продуктах харчування у Рахівському, Виноградівському, Берегівському, Свалявському, Тячівському, Ужгородському районах [636, арк.128].

Діяльність промислових підприємств і недосконалість діючих систем очищення призводять до утворення техногенних аномалій важких металів, нітрів, нітратів, органічних шкідливих сполук, як правило, розташованих поблизу населених пунктів [637, арк.78].

Аварія 26 квітня 1986 р. на Чорнобильській атомній електростанції за масштабами нанесеної шкоди належить до найбільших техногенних катастроф в історії людства. Викиди значного обсягу радіоактивних речовин у довкілля згубно вплинули на екологію величезного регіону планети, уклад життя і здоров'я людей. Після аварії, як відомо, офіційна влада наклала заборону на будь-яку

інформацію стосовно її наслідків, в тому числі й медичних. Було засекречено дані про захворюваність, результати лікування, ступінь радіоактивного опромінення персоналу, який брав участь у ліквідації аварії на ЧАЕС, дані про рівні радіаційного забруднення окремих населених пунктів, про показники фізичної працездатності й втрату професійних навичок експлуатаційним персоналом тощо. Серед головних медичних наслідків слід відзначити загальне погіршення здоров'я, ураження щитовидної залози, особливо у дітей, захворювання крові та кровотворної системи, вегето-судинні дистонії та імунодефіцитні прояви, що навіть одержали назву "Чорнобильський СНІД" [638, арк.88-119].

Чорнобильська катастрофа значною мірою загострила соціально-екологічну ситуацію в Західного регіоні України. Так, у Дубовецькому, Рокитнівському, Заречнянському, Володимирецькому районах Рівненської області було зафіксовано підвищені рівні вмісту радіоцезію в організмі дорослих і дітей, загальна кількість яких складала у 1986 р. 25-27 тисяч чоловік. Діти, які хворіли на щитовидну залозу, склали 47,7 %, на функціональні зміни в системі крові – 28,6 %, на захворювання органів травлення – 25,2 % [639, арк.29,81-82]. Тому, екологічні проблеми Рівненщини уже в 1990-х роках переважно були пов'язані із радіоактивним ураженням більшості населених пунктів внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, що призвело до високого коефіцієнту переходу радіонуклідів з ґрунту в рослини і в свою чергу інтенсивно накопичує радіонукліди, небезпечні для життя і здоров'я, у життєвоважливих органах.

У 1986 р. масові інфекційні захворювання спостерігались у Закарпатській, Львівській областях, в той же час Міністерство охорони здоров'я СРСР заявляло, що не може виділити додаткові фонди на медичні ліки через відсутність резерву [640, арк.26,67].

Негативний вплив на довкілля визначало антропогенне перевантаження території. Так, Україна складала 2,7% усієї території СРСР, але на ній зосереджувалось 25 % промислового і аграрного потенціалу країни, що призводило до збільшення захворюваності на злоякісні новоутворення та виразку шлунку. У м. Чернівцях у зв'язку з токсичним ураженням солями важких металів захворіло

більше 130 дітей. [641, арк.3-4]. Як видно з наведених прикладів, в СРСР не належним чином дбали про здоров'я людей та майбутніх поколінь і не задумувались про антропогенне навантаження на природу, яка в свою чергу, негативно впливала на самопочуття суспільства.

Не менш важливою регіональною проблемою залишалася утилізація відходів та боротьба з самовільними сміттєзвалищами. Зокрема, у Волинській області щорічно утворюється чисельна кількість відходів, переважно від гальванічного і красильного виробництв, характерною рисою краю стали відходи лаків, емалі, заліза, цинку, нафтопродуктів, які є потенційною загрозою довкілля. Щорічно підприємствами не утилізується, а вивозиться на міські звалища більше 1,5 тис. тонн різних токсичних речовин. У сільській місцевості проблемою залишається антисанітарне утримання отрутохімікатів, які іноді вже непридатні до застосування. Так, в Локачинському районі у 1986 р. їх нараховувалось 8,5 т, Любешівському – 6,4 т, Іванічевському – 6 т [642, арк.2]. Проте місцева влада так і не знайшла дієвих засобів вирішення проблеми утилізації відходів. Поруч з цим щорічно зростала кількість несанкціонованих сміттєзвалищ. Так, лише в м. Луцьку у 1990 р. їх налічувалось більше десяти, все частіше можна було бачити сміття не тільки у підворітнях, а й на центральних вулицях міста [643, арк.3]. Щоб вирішити проблему із сміттям, необхідно було побудувати сміттєпереробний завод, як це давно уже практикували країни Західної Європи.

Одним із невирішених питань Тернопільщини залишалась організація полігонів твердих побутових відходів. Із 35 організованих сміттєзвалищ жодне не було паспортизоване, створилась реальна загроза їх негативного впливу на якість питної води, якою забезпечувалось близько 70 % мешканців м. Тернополя [644, арк.6].

На Закарпатті актуальним залишалось питання наявності промислових і хімічних відходів, у 54 складських приміщеннях зберігались непридатні, заборонені до використання 2196 т отрутохімікатів [645, арк.23]. На Івано-Франківщині так і не була вирішена проблема, пов'язана із розміщенням, утилі-

зацією та переробкою відходів промисловості, яких нараховувалось 1012,6 тис. тонн. [646, арк.117-118].

Отож, сільські та міські ради Західного регіону України не забезпечили належних умов для утилізації сміття, в результаті люди створювали сміттєзвалища де попало, а штрафи за ці порушення виявились неефективними, бо за кожним не випльнуєш. Сількомкомунгоспи не слідкували за наведенням порядку на смітниках.

У 1990-х рр. ситуація ще гірше загострилась. Так, тернопільське телебачення „TV-4” провело 26 квітня 2003р. теледебати про екологічне становище в області та в регіоні, згідно інформації вказаного джерела, комунальники в районних центрах не отримують вчасно грошей, тому ефективно не працюють, не серйозно ставляться до вирішення даної проблеми. Адміністративні комісії в населених пунктах, по суті, не працюють, бо голови сільських рад не хочуть псувати стосунки із людьми, знаючи, що це може негативно вплинути на їхній рейтинг на наступних виборах. А виконкоми регіону взагалі самоусунулись від вирішення даного питання.

Проте, необхідно пам'ятати, що зростання стихійних сміттєзвалищ опосередковано впливає на стан водних, земельних ресурсів, а також на самопочуття населення, адже вони є не тільки пристановищем для щурів та бродячих собак, але й сприяють у розповсюдженні таких хвороб як лептоспіроз, холера, черевний тиф. В той же час в державі не має сміттєпереробних заводів, уже 13 років, від коли Україна стала незалежною державою, про це ведеться лише мова. Тому, для успішного розв'язання даного питання необхідно засновувати підприємства по утилізації відходів, а також створити умови, куди вивозити сміття.

Важливим питанням впродовж 1980-х рр. на Волині та Рівненщині була проблема пов'язана із нарощуванням потужностей Рівненської АЕС, із збільшенням водозабезпеченості АЕС, що могло призвести до втрати і підтоплення тисяч гектарів родючих земель, а також створювалась загроза для існування музею-заповідника “Козацькі могили”. Окрім цього, після 25-30 років роботи АЕС вичерпують свій ліміт і підлягають захороненню відходи станції, що, в

свою чергу, створює загрозу інфікування населення радіонуклідами [647, арк.4]. Але і на початку 1990-х років проблеми, пов'язані із роботою Рівненської АЕС так і не були повністю вирішені, вона продовжувала негативно впливати на довкілля.

Не менш важливою проблемою є якість води. Багатьма вченими доведений її шкідливий вплив на самопочуття суспільства. З природних якостей води на стан здоров'я людей впливає її твердість, що визначається вмістом у ній солей магнію і кальцію. М'яка вода має небагато цих речовин, і вони виконують захисну функцію щодо серцево-судинної системи. Водночас у ній міститься багато кадмію, який несприятливо впливає на серце і судини. Рівень серцево-судинних захворювань залежить також від вмісту в питній воді хлоридів. Збільшення їх кількості може викликати розвиток гіпертонічної хвороби. Отже, як підвищена, так і знижена мінералізація питної води несприятливо позначається на здоров'ї людини. Існує пряма залежність між рівнем твердості питної води і частотою захворювання на виразкову хворобу шлунка, гастрит [648, с.235]. Не обминула дана проблема і Західний регіон України.

Зокрема найбільшу небезпеку для здоров'я населення Закарпаття викликала забрудненість питної води [649, арк.130]. Вода в багатьох випадках не відповідала нормам Державного стандарту і стала причиною захворювань гострими кишковими захворюваннями у Тячівському, Воловецькому, Перечинському районах. Питна вода в Мукачівському районі була забруднена на 63,7%, у В. Березнянському – 66%, Міжгірському – 57,7%, Воловецькому – 55,3%, Ужгородському – 55,7% [650, арк.126].

На Закарпатті на початку 1990 рр. так і залишалось невирішеним питання забезпеченості населення централізованим питним водопостачанням та водовідведенням. В області тільки міста забезпечені централізованим водопостачанням та водовідведенням, чого не скажеш про стан сільського населення, який загрожує виникненню інфекційних та кишкових захворювань. 30% каналізацій перебувало в аварійному стані, майже половина існуючих очисних споруд потребувала реконструкції і введення сучасних технологій очищення

стічних вод. В Україні через забруднення води з 1975 року відбувається щорічне зростання захворюваності на гепатит А на 1,9%. [651, арк.22]. Проблемою залишався екологічний стан у водоохоронних зонах і прибережних смугах, на потоках і річках, лісовому комплексі через невідповідність правил рубок і їх способів в гірських умовах Карпат [652, арк.23].

На Тернопільщині незважаючи на те, що природа дає тут чисту воду, проте по якості вона є найгіршою в Україні, через зношеність систем, які будувались 25-40 років тому, а на їх заміну навіть не передбачено виділення коштів. Найкритичніший стан по якості води склався в Борщівському, Чортківському, Кременецькому районах, в яких водні ресурси на 30%-40% бактеріально забруднені, в любий час може статись біда. А вода без попередньої очистки непридатна навіть для технічного споживання. Через невирішеність питання зберігання та ліквідації непридатних отрутохімікатів і пестицидів, у Заліщицькому районі вони потрапляють у криниці. В області у зв'язку із таким становищем воду рекомендовано кип'ятити перед вживанням. Дані процеси характерні усьому Західному регіонові України.

В той же час здорова людина щоденно споживає близько 3-х літрів води. За статистикою всесвітньої організації охорони здоров'я 13% смертей пов'язані із станом водних ресурсів.

Тотальна меліорація земель, на Рівненщині, призвела до збільшення швидкості скиду підземних вод у відкриті водостоки, виносу солей, переосушення родючого шару ґрунту і взагалі змінила інженерно-геологічні його властивості. Проведення широкомасштабних робіт ще в значній мірі ускладнило досить несприятливий геохімічний режим території, а також агроекологічний фонд для реалізації забруднених радіонуклідами ґрунтів [653, арк.79]. В той же час промисловість Рівненщини зросла порівняно з 1972 р на 11%, сільське господарство на 4%, комунальне - 7% , відповідно ними було використано 15,659 млн. м³ води. Крім цього поливалось 200 га зрошених земель. Причому подальше будівництво осушних систем без будівництва водосховищ на регулюючих річках могло б привести до повної втрати можливих запасів води до використання в

літньо-осінній період. Описані процеси спостерігались і в інших областях регіону.

Важливою проблемою залишалось на Рівненщині підтоплення населених пунктів ґрунтовими водами, яке відбувається в основному в період паводків та повеней. На Тернопільщині скорочуються підземні запаси води, низька лісистість не сприяє переведенню поверхневих стоків просочування у землю. Для покращення екологічного стану необхідно здійснити реконструкцію і технічне переоснащення діючих об'єктів і потужностей. Але за даної ситуації такі заходи здійснити неможливо через брак фінансів. В той же час стан довкілля в регіоні продовжував негативно позначатись на рівні життя населення.

Шкідливо впливає на стан здоров'я населення і виробничий шум. З його дією пов'язують захворювання серця, підвищення тиску крові, порушення травлення, виразку шлунку, психічні захворювання. Шум знижує працездатність людини на 10-15 % і скорочує життя на 10 років. В той же час підвищення рівня шуму в 1982 р. у Закарпатській області спостерігалось на 40 % підприємств. На Львівщині впродовж 1970-80-х рр. так і не вирішили проблему промислового шуму в містах Львові, Сокалі, Дрогобичі, Жидачеві, Стрию, Яворові, хоч були прийняті положення про перенесення промислових підприємств за межі міст, проте, як показала практика, ніхто не поспішав виконувати ці постанови, щоб не завдавати економічних збитків [654, арк.22].

Через те, що лісопідприємства, за якими були закріплені значні площі лісів, дбали не про їх відновлення, а лише використовували, стан лісових ресурсів погіршився, що негативно вплинуло на функціонування біосфери. Непродумані вирубки лісів призвели до зменшення лісистості та збільшенні ваги молодих насаджень, а це загострило дефіцит деревини. У 1990-ті рр. до цього додалась ще одна важлива проблема, внаслідок того, що не було господаря лісів, за які відповідали колишні лісопідприємства, вони масово винищувались у регіоні.

Безпосередньо стан довкілля впливає і на демографічні процеси та на збільшення зростання різноманітних хвороб серед населення. Так, для Волинської

області наприкінці 1980-х рр. був характерний ріст хвороб, пов'язаних з катарактами верхніх дихальних шляхів, бронхітами, серцево-судинними, нервово-психологічними, онкологічними захворюваннями. Це безпосередньо вплинуло на демографічні процеси, зокрема, у 1988 р. знизилась дитяча народжуваність на 2,8% та збільшилась смертність на 2,7%, природній приріст населення знизився на 11,8 % [655, арк.67]. Це пояснювалось хворобами системи кровообігу, отруєння, а причинами дитячої смертності були вроджені аномалії, від яких померло 52,8 % всіх дітей до одного року.

Забрудненість навколишнього природного середовища призвела до того, що протягом 1975-1981 рр. в Україні загальна захворюваність щорічно збільшувалась на 1,3- 1,6 млн. випадків. Якщо у 1970 р. в Україні на 1000 жителів помирало – 9, то у 1979 р. – вже 11 чоловік. Середня тривалість життя скоротилась за цей час у чоловіків з 66,4 р. до 64,9 р., у жінок з 74,5 р. до 73,9 р., 6-10% народжених дітей матимуть різні види аномальних відхилень у розвитку, найближчим часом, за прогнозами вчених, в Україні з'являться біля 5 млн. дітей із спадковими дефектами [656, арк.6,8].

Подібна ситуація була і в Тернопільській області. Стан здоров'я людей погіршувався, коефіцієнт народжуваності у 1998 р. знизився до 10,5 на 1000 жителів, що на 3,6 % нижче, ніж у 1997 р. (10,9 %) та на 24 % ніж у 1992 р. (13,8 %). Коефіцієнт смертності у 1997 р. становив 14,9 %, а у 1998 р. – 13,6%. Як не прикро констатувати, починаючи з 1992 р число померлих перевищувало число народжених. У 1999 р. коефіцієнт народжуваності знизився до 9,7 % на 1000 жителів, що на 7,8 % нижче, ніж у 1998 р. (10,5 %) та на 29,7 %, ніж у 1992 р. (13,8 %). А коефіцієнт смертності зріс до 14,3% – на 5,1 % більше, ніж у 1998 р. (13,6 %). Особливо збільшилось у порівнянні з 1998 р. число захворювань серед підлітків. На 10 тис. населення у 1999 р. виявлено 32,28 захворювань системи кровообігу, 27,33 – захворювань органів дихання, 11,53 – хвороб ендокринної системи [657, арк.6].

Масове застосування антибіотиків у медицині, тваринництві, харчовій промисловості викликало появу алергічних захворювань та різноманітних ін-

фекцій. Як показали дослідження того часу, в 1,5-2,5 % молока у Мукачівському, Свалявському районах Закарпатської області було виявлено антибіотики [658, арк.129-130]. Впродовж 1980-х рр. не спостерігалось покращення стану довкілля в області, що негативно відбилось на стані здоров'я населення наприкінці 1990 рр. та привело до погіршення демографічної ситуації. У 1999 р. народжуваність склала 10,8% на 1 тис. населення і була нижчою у порівнянні з 1998 р. (11,8 %), в той же час рівень смертності на тисячу населення зріс від 10,7 % у 1998 р. до 11,1 % у 1999 р. [659, арк.22]. Подібна картина спостерігалась і у Івано-Франківській області. Так, у Тисменицькому районі були вище середніх обласних показників загальної захворюваності, хвороб органів дихання, бронхіальної астми. В Коломийському районі зафіксовані високі показники захворюваності дітей хворобами крові та кровотворних органів, анеміями, органів дихання. В Калуському районі, крім цих хвороб, великі показники захворюваності дерматитами, ускладненнями вагітності, пологів, у дітей – вроджені аномалії. Народжуваність продовжувала зменшуватись. Якщо у 1997 р. на тисячу жителів припадало 11,6% новонароджених, то у 1998 р.–10,8%, у 1999 р.–10,0 %, поруч з цим смертність населення залишалася на високому рівні: на 100 тис. населення у 1997 р. всього померло 1239,7чол, у 1998р.–1120,0 чол., у 1999 р. – 1180,08 чол. [660, арк.111-112].Через перевантаженість та неефективність роботи пилогазовловлюючих пристроїв, починаючи з 1990 р., в Рівненській області зростала захворюваність на туберкульоз, перевищуючи середній рівень по Україні. Поширеність хвороб у 1999 р. у порівнянні з 1998 р. зросла на 13,4 % в тринадцяти районах області, особливо критичний стан в Демидівському, Корецькому, Заріччянському, Костопільському, Рівненському районах. Поширеність хвороб органів дихання переважала середньообласний рівень в Млинівському, Дубровицькому районах, хвороби системи кровообігу – в 9 районах області. Також зросла кількість захворювань, пов'язаних з ендокринною системою, органів травлення, кістково-м'язовою системою [661, арк.66]. В той же час у 1999 р. кількість померлих перевищувала кількість новонароджених в 11 районах області [662, арк.69].Тривав процес зниження народжуваності населення у

1990-х роках і на Львівщині. Якщо цей показник на 1000 чол. населення у 1994 р. становив 11,8 %, у 1997 р. – 10,2%, то у 1998 р. – тільки 10,0 %, проте показник смертності у порівнянні з 1997 р. дещо зменшився [663, арк.7]. Екологічні умови, що склалися в Чернівецькій області у 1990-х роках, негативно впливали на демографічну, санітарно-епідеміологічну ситуацію, стан здоров'я населення. Зростала розповсюдженість захворювань системи кровообігу, органів дихання, ендокринної системи, розладу харчування, порушення обігу речовин. Розповсюдженість хвороб крові, кровотворних органів та окремих порушень із залученням імунного механізму, найвищою була в 1997 р. Рівень загальної захворюваності почав зростати у 1999 р. Зменшилась народжуваність серед населення: якщо у 1995 р. вона складала 12,5 %, то у 1999 р. – 10,4 %. Кількість померлих перевищувала кількість новонароджених: якщо у 1995 р. цей показник складав 12,7 %, то у 1999 р. – 12,6 %, дитяча смертність у 1995 р. складала 15,9 %, а у 1999 р. – 11,4 % [664, арк.58-59].

Іншою, немаловажною проблемою залишається стан екологічної освіти в регіоні. У школах, незважаючи на розробленість чисельних екологічних програм, видання екологічних підручників, не приділяється належної уваги питанням екології та природоохорони, не має такого предмету, який би розглядав у комплексі соціально-екологічні процеси. Через погане фінансування неефективно працюють екологічні громадські організації, не видається періодична преса, присвячена екологічним питанням, по суті, охороною довкілля переймаються лише державні управління екологічної безпеки в регіоні, проте їхніх зусиль замало для покращення навколишнього середовища, коли екологічно неграмотне населення пасивно спостерігає за даними процесами, а владні органи теж не проявляють інтересу та ініціативи по вирішенні даного питання.

Таким чином, Західний регіон України внаслідок непродуманої і згубної для довкілля антропогенної діяльності потрапив у соціально-екологічну кризу. Підсумовуючи, можна акцентувати увагу на тому, що Західний регіон України не може власними зусиллями вирішити регіональні екологічні проблеми. Економічні можливості держави не забезпечували у 1970-поч 90-х роках у повному

обсязі фінансування заходів спрямованих на вирішення та подолання екологічних негараздів регіону. Рівень економічного розвитку України наприкінці ХХ століття був ще явно недостатній для того, щоб нейтралізувати ріст шкідливого антропогенного впливу суспільства на природу і людину, як результат існування гострих соціально-екологічних регіональних проблем, які так і не знаходять поки що свого вирішення. Для того щоб стабілізувати екологічну ситуацію в краї та практично реалізовувати основні засади державної екологічної політики, необхідна фінансова підтримка з боку центральних органів влади. Екологічні проблеми слід вирішувати разом з економічними, адже до сьогоднішнього дня побутує думка, що спочатку необхідно підняти рівень економіки, а після цього братись за вирішення охорони довкілля і це, незважаючи на той факт, що екологія проголошена одним із пріоритетів розвитку держави. Не дивлячись на численні екологічні програми, які уже напрацьовані в Україні, необхідно віднайти державні резерви, щоб за їх допомогою змінити екологічний стан, вийти з тієї кризи, яка відбувається у країні. А це можливо за умови, коли проблемами екології буде перейматися не тільки влада у регіонах, але до цього не будуть байдужими і громадяни України.

РОЗДІЛ ІІІ

Проблеми збереження природно-ландшафтного різноманіття та охорони природи

3.1 Діяльність органів державної влади та господарських структур щодо охорони навколишнього природного середовища

Судячи з чималої кількості ухвал як на вищому, так і на місцевому державному рівнях, влада в СРСР у 1970-80-х рр. намагалася дбати про охорону довкілля та привести у відповідність розвиток економіки, керуючись екологічними вимогами. Але таке враження є лише поверхневим. На таку думку нашої роботи аналіз ухвал, наказів, стає зрозумілим, що вони носили лише декларативний характер.

Незважаючи на те, що в СРСР щорічно збільшували кошти на охорону навколишнього середовища, цей захід не впливав позитивно на її становище, так як владою не було розроблено реальних механізмів по втіленню у життя ухвал, розпоряджень, які стосувались питань охорони довкілля, про що засвідчують чисельні документи та зауваження щодо невиконання намічених заходів. Хоч у 1968 р. було прийнято Основи земельного законодавства СРСР, у 1970 р. – Основи водного законодавства СРСР, у 1975 р. – Основи СРСР про надра, у 1977 р. – Основи лісового господарства СРСР, у 1970 р. – Земельний, у 1972 р. – Водний і Лісовий Кодекси УРСР, у 1976 р. – Кодекс про надра УРСР, але вони, по суті, не діяли, про що підкреслювали і органи державної влади [665, арк.58-59]. Подібні недоліки у сфері охорони природи зазначались у ухвалі четвертої сесії Верховної Ради УРСР у 1972 р. „Про заходи подальшого поліпшення охорони природи і раціонального використання природних ресурсів”, ухвалі ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про посилення охорони і поліпшення використання природних ресурсів”, аналогічній ухвалі ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 8 травня 1973 р. [666, с.23-24].

Іноді дії державної влади суперечили прийнятим нею законопроектам щодо природоохорони. Так, Західний науковий центр Академії наук УРСР у доповідній записці від 2 вересня 1974 р. “Про охорону природи Карпат, відтворення

і раціональне використання їх природних ресурсів” пропонував створити при Закарпатському, Івано-Франківському, Чернівецькому облвиконкомах спеціальні органи по охороні земельного фонду, регуляції та охороні водних потреб, створити регіональну постійну комісію УРСР по охороні природи Карпат та прилеглих територій, утворити в рамках РЕВ постійну міждержавну комісію по збереженню природи Карпат [667, арк.213-214,227]. У відповідь на це звернення Держплан УРСР відхилив пропозицію створення регіональної постійної комісії по збереженні природи Карпат, оскільки згідно постанови Ради Міністрів УРСР від 16 січня 1974 р. № 22 була утворена міжвідомча науково – технічна Рада з комплексних проблем охорони природного середовища і раціонального використання природних ресурсів при Держкомітеті Ради Міністрів УРСР по охороні природи [668, арк.230]. А діяльність цієї комісії була малоефективною. Натомість Держкомітет Ради Міністрів УРСР по охороні природи пропонував створити ще одну, подібну міжвідомчу комісію з представників Держплану, АН УРСР, Мінфіну, головпостач, Держкомітету Ради Міністрів по охороні природи, Мінсільгоспу, Мінлісгоспу та інших міністерств і відомств, доручивши їм розробку конкретних заходів природоохоронного спрямування [669, арк.234]. Таким чином, впродовж 1970-80-х рр. через бюрократичний підхід нічого путнього по збереженні природи Карпат так і не було зроблено.

Важливою причиною невиконання законів, постанов центральних органів влади було те, що не було створено єдиного органу, який би займався питаннями природоохорони, а натомість цими питаннями займалися різні міністерства і відомства: Мінхімаш – охороною повітряного басейну, Мінводгосп – водних ресурсів, Держгіртехнагляд – надр, Мінгеології – підземних вод, Мінсільгосп – охороною землі, ґрунту, заповідників, Держлісгосп – лісів. Всього в СРСР питаннями охорони довкілля займалось 14 установ та їх підрозділів [670, с.273]. Але ця організація контролю була неефективною: зосередження в руках відомств не поєднаних функцій управління природними ресурсами і функцією експлуатації цих об’єктів не відповідало вимогам і практиці природокористування, суперечило нормативним актам СРСР. Створені спеціалізовані державні органи

по охороні довкілля вирішували обмежені завдання, не являючи собою єдиної зв'язаної системи, були організовані на різних принципах роботи, їх компетенція мала різноступеневу повноту, а права були неоправдано обмеженими. Крім цього тодішнє законодавство СРСР не передбачало достатньо дієвих правових наслідків при нераціональній експлуатації різноманітних природних об'єктів. А щодо пропозицій по створенню єдиного державного комітету по охороні природи, то вона не раз на протязі 1970-80-х рр. піднімалась науковцями АН УРСР та окремими посадовими особами, зокрема радником при Раді Міністрів УРСР С. Андріановим, але державні структури такі звернення не враховували.

Незважаючи на той факт, що ще у березні 1971 р. Президія Верховної Ради СРСР видала ухвалу “Про основні права і обов’язки міських і районних Рад депутатів і трудящих”, згідно якого місцева влада мала право здійснювати контроль за раціональним використанням мінерально-сировинних, лісових, водних і енергетичних ресурсів, але, по суті, цей документ не був дійовим, так як місцева влада на пряму залежала від центральної, яка формувала бюджет, і, залежачи саме від нього, змушена була виконувати вказівки “зверху”, які, як правило, не співпадали з діяльністю влади у регіоні.

Трагедією для України було те, що за радянських часів вона повністю втратила можливість впливати на формування природоохоронного законодавства, екологічне право, які формувались за межами України, а центральні структури СРСР не враховували інтересів України, і провадили стосовно неї природоексплуатаційну політику, не дбаючи про стан довкілля та наслідки такої політики для України. При цьому нормативно-правова природоохоронна база була недієвою, тому що головні засади екологічного права в СРСР визначались скоріше не законами, а “державною доцільністю”. А тому склалась така ситуація, що поряд з юридично закріпленими нормативами щодо навколишнього середовища діяли ухвали та розпорядження ЦК КПРС, які, по суті, мали силу закону [671, с.325]. Іноді ухвали суперечили одна одній, чим вносили ще більшу плутанину і недосконалість у природоохоронне законодавство.

Дещо активізується природоохоронна діяльність центральних державних структур в першій половині 1980-х рр. З 1 січня 1980 р. в СРСР почав діяти державний стандарт, який визначав правила встановлення гранично-допустимих викидів. У 1981 р. був прийнятий закон про охорону атмосферного повітря, а також створена комісія Радою Міністрів СРСР по охороні природи і раціональному використанні природних ресурсів, яка почала контролювати хід виконання рішень партії і уряду по охороні природи та координувати діяльність Міністерств і Відомств СРСР і Ради Міністрів союзних республік у цій сфері [672, с.8,11]. Але як показала практика, і надалі не виконувались важливі заходи природоохорони, незважаючи на те, що впродовж 1976-1980 рр. на природоохоронні заходи було витрачено понад 1,5 млрд. крб. капіталовкладень. Стан довкілля погіршувався, тому що підприємства не були зацікавлені у зменшенні забруднень, керувались тільки економічними вимогами, а екологія в їхній діяльності стояла відособлено. По суті, партія тільки вивчала стан екологічної ситуації, але не сприяла її поліпшенню. Так, економічними структурами був повністю провалений п'ятирічний план на 1980-1985 рр. в галузі охорони природи, не були виконані повністю жодні заходи, які були намічені по покращенні довкілля. Держплан УРСР у постанові від 8 квітня 1982 р. “Про стан природоохоронної роботи в республіці” констатував, що екологічна обстановка у республіці не поліпшується, залишаються значні викиди в атмосферу, водойми, очисні споруди працюють неефективно, площі сільськогосподарських угідь скорочуються, зростають площі відходів підприємств [673, арк.23-25].

Державні структури намагалися надати нового імпульсу природоохоронній роботі в часи перебудови. Зокрема, у 1986 р. ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР і Рада Міністрів СРСР прийняли ухвалу “Про заходи щодо дальшого підвищення ролі і посилення відповідальності Рад народних депутатів за прискорення соціально-економічного розвитку у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС”, де планувались нові підходи в управлінні природоохоронною діяльністю, а саме керівництво природоохоронною діяльністю у республіках зосереджувалось у єдиному органі управління, створювались державні комітети по охороні на-

вколишнього середовища і регулюванню природних ресурсів на місцях. Підприємства, незалежно від їх відомчої підпорядкованості при забрудненні довкілля, мали в обов'язковому порядку компенсувати заподіяну шкоду, а стягнуті з них кошти перераховувались у місцеві бюджети для використання їх на проведення природоохоронних заходів [674, с.2]. Це було вагоме рішення, так як було зроблено спробу децентралізації влади і надання більших повноважень місцевій владі у регіонах. На травневому з'їзді народних депутатів СРСР у 1989 р. Голова Верховної Ради СРСР М. Горбачов накреслив два шляхи у здійсненні природоохоронної політики: по-перше, створити чітку програму розв'язання проблем у промисловості, сільському господарстві і по-друге, щоб будь-який проект, рішення гарантували екологічну безпеку, а для цього вони повинні проходити перевірку на екологічну чистоту. Як наслідок, у січні 1988 р. ЦК.КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову "Про докорінну перебудову охорони природи в країні", згідно якої створювався єдиний державний комітет СРСР по охороні природи. Таким чином була задекларована спроба покінчити з міжвідомчістю, яка так довго заважала консолідувати зусилля по охороні довкілля [675, с.2]. На березневому Пленумі ЦК КПРС М. Горбачов заявив про необхідність створення національної екологічної програми відносно землекористування, яка б розв'язала народногосподарські завдання [676, с.3].

Отже, вперше на високому державному рівні було задекларовано і зроблено спробу спільного розв'язання економічних і екологічних проблем. Рішенням Державної Комісії Ради Міністрів СРСР по економічній реформі у 1990 р. розпочалось проведення екологічного експерименту по удосконаленню господарського механізму природокористування, а з 1991 р. передбачалось ввести плату за забруднення природного середовища [677, арк.28]. Але негативним був той факт, що екологічний експеримент не поширювався на всі області України, тому ефект від нього був мінімальний, який не міг серйозно вплинути на стан справи у поліпшенні охорони природи. У березні 1990 р. були прийняті "Основи законодавства СРСР і союзних республік про землю", в якому вводилась система моніторингу та кадастру земель, з метою покращення їхнього стану та ві-

дповідальність юридичних осіб за збитки завдані земельним угіддям [678, с.2-3].

Значною подією стала розробка проекту постанови Верховної Ради УРСР “Загальні принципи економічної самостійності УРСР” [679, с.2], влада в Україні отримувала можливість самостійно проводити економічну політику, не консультуючись з цього приводу з центральними структурами в Москві. Таким чином, Україна поступово почала виходити з правового поля СРСР, намагаючись власними зусиллями впливати на стан економіки і екології в країні. Це значним чином позначилось і на регіональному, і на місцевому рівнях. З сильним централізованим управлінням місцева влада, по суті, була позбавлена реального впливу на розвиток продуктивних сил та стан екології в регіоні, хоча вона й видавала власні ухвали, але вони ґрунтувались на розпорядженнях центральної влади.

З’ясувавши дії та їх наслідки союзних та республіканських державних структур, щодо соціально-екологічної політики, проаналізуємо дії регіональної влади у цьому контексті.

Щорічно місцева влада приділяла увагу питанням охорони природи, про що свідчать маса розпоряджень з даного питання у всіх областях Західного регіону України [680, с.3]. Серед чисельних ухвал слід виділити ряд позитивних моментів, які доводили, що владні органи прагнули вплинути на покращення соціально-екологічної ситуації в регіоні. Зокрема, на Закарпатті місцева влада намагалась привести у відповідність згідно законів України охорону навколишнього природного середовища. Особливо плідною впродовж 1970-80-х рр. була робота обласної ради народних депутатів та облвиконкому в сфері розширення природно-заповідного фонду та створення зелених зон навколо міст та селищ. Недаремно область за цими показниками займала одне із перших місць в Україні [681, арк.3].

Деякі зрушення в діяльності державних органів Тернопільщини по природоохороні відбулись за часів “перебудови”. Відповідно до постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР “Про докорінну перебудову справи охорони природи в

країні” в області було створено єдиний комітет, що відав природоохоронними справами [682, с.3]. У розробленій концепції переведення Тернопільської області на самоуправління, самофінансування у розділі “Охорона навколишнього середовища” передбачалось, що обласна рада народних депутатів буде брати участь у розробці спільних заходів і стратегії охорони природи, розробляти та вирішувати розбіжності, які виникли між районами, підприємствами в галузі природокористування, розробляти нормативи плати за викиди (скиди) забруднених речовин в довкілля [683, с.2]. Цей план заходів був більш дієвим у порівнянні із попередніми роками [684, с.1].

Початок 1990-х рр. це новий етап у вирішенні соціально-екологічних проблем, який набирає широких форм уже за часів незалежності України. Так, у лютому 1990 р. ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР приймають рішення “Про екологічну ситуацію в республіці та заходи по її докорінному поліпшенню”, в якій зазначалось, що екологічна обстановка в Україні набрала загрозливого становища для існування природи і людини, проте союзні органи влади не зважали на це рішення і не хотіли будь-що міняти в економічній сфері України. Більш дієвою і впливовою була “Декларація про державний суверенітет України”, прийнята 16 липня 1990 р. Верховною Радою УРСР, в сьомому розділі якої розглядались питання екологічної безпеки. Важливим було те, що УРСР уже могла самостійно встановлювати порядок організації охорони природи та порядок використання природних ресурсів [685, с.213-216]. 3 серпня 1990 р. було прийнято закон УРСР “Про економічну самостійність УРСР”, в якому зазначалось, що центральна і місцева влада України визначають норми екологічної безпеки, ліміти і нормативи природокористування, податки за природні ресурси та заподіяну шкоду довкіллю здійснюють, виходячи з екологічних показників, видачу дозволів і накладення заборони на діяльність підприємств, установ та організацій [686, с.2].

Тому необхідно було не тільки приймати радикальні природоохоронні закони, але і змінювати систему державної влади, яка показала свою нездатність впродовж 1970-80-х рр. у вирішенні екологічних проблем. З цією метою у гру-

дні 1990 р. виходить закон УРСР “Про місцеві Ради народних депутатів УРСР та місцеве самоврядування”. Цей закон значно збільшував повноваження місцевої влади відносно охорони довкілля і покладалась відповідальність за порушення природоохорони на місцеве самоврядування. Так було розпочато децентралізацію влади, республіканська влада розпочала передачу місцевій владі повноваження для вирішення ряду справ на місцях [687, с.2].

З метою визначення впливу підприємства на довкілля та забезпечення контролю за дотриманням природоохоронних норм і правил у процесі господарської діяльності з 1 червня 1990 р. в Україні вводився новий державний стандарт “Екологічний паспорт промислового підприємства” [688, с.1].

Значною подією для регіону став закон Верховної Ради УРСР від 25 червня 1991 р. “Про охорону навколишнього природного середовища”, який складався з 14 розділів та 72 статей, присвячених проблемам екології. Документ чітко регламентував відношення господарського комплексу до природи, бралась до уваги пріоритетність саме вимог екологічної безпеки, обов’язковість додержання екологічних стандартів, нормативів та лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської, управлінської діяльності [689, с.219]. Особливо плідним в українському законодавстві відносно стану природоохоронної роботи були 1990-ті роки [690, с.1].

Для залучення громадськості до охорони природи ряд розпоряджень державних органів регіону були спрямовані на стан покращення природоохоронної діяльності, наприклад, розпорядження Тернопільського облвиконкому від 10 травня 1971 р. “Про оголошення конкурсу по боротьбі з ерозією ґрунтів і найбільш раціональне використання земель” [691, арк.19,42,46]. Аналогічною була робота Волинського облвиконкому у справі покращення природоохорони, для цього облвиконком запровадив місячники, присвячені різним природоохоронним проблемам області [692, арк.5]. І в наступних роках ці ж заходи були продубльовані партійними структурами області. Такі і подібні конкурси в Західному регіоні України проводились щорічно, але участь в них брали не всі підприємства і установи, тому ці заходи, спрямовані на активну участь економічних

структур у природоохороні носили обмежений характер. Більшість установ ігнорували подібні заходи, що привело до зростання порушень у сфері охорони довкілля [693, арк.11,17,23].

Проте, аналіз документів регіональної влади засвідчив, що незважаючи на незначні успіхи влади у сфері охорони природи, все таки стан її не покращувався і сприяли цьому непродумані, до кінця невітілені рішення державних структур. Зокрема, у залученні громадськості до охорони природи спостерігався формалізм та неякісність виконаних робіт, а також приписування високих показників, досягнутих результатів охорони довкілля.

Так, у рішеннях, розпорядженнях облвиконкому Закарпаття, які стосувались ведення лісовідновних та протиерозійних робіт [694, арк.1], щорічно відмічалась низька якість цих робіт та невиконання плану відносно охорони земельних і лісових ресурсів [695, арк.5], нераціональне ведення лісового господарства лісокомбінатами через порушення агротехнічних правил та захаращеність лісу, безсистемного спуску і трелювання деревини, самовільних рубок. Погано велася охорона лісу і від пожеж, з приводу чого облвиконком видав теж декілька постанов, але всі рішення були неієвими, оскільки не було розроблено механізмів їх втілення у життя. Лісокомбінати дбали швидше про виконання лісозаготівельних робіт, ніж про охорону лісу, тобто керувались у своїй діяльності економічними, а не екологічними інтересами. Інша державна структура – обласна державна інспекція лісів займалась щорічною перевіркою діяльності лісокомбінатів у сфері дотримання природоохоронного законодавства, але їхня діяльність зводилась до статистичних звітів та констатування фактів про незадовільне виконання положень лісового законодавства [696, арк.24-26].

Не виконувалось господарськими структурами рішення виконкому про передачу лісів до держлісфонду [697, арк.31]. По суті, не було приділено належної уваги питанням природоохорони і з боку Закарпатського обласного управління сільського господарства, незважаючи на щорічні чисельні постанови з цього приводу, які, як правило, іноді дублювали розпорядження облвиконкому. Впродовж 1970-80-х рр. справа стосовно раціонального використання зе-

мельних та лісових ресурсів так і не зрушила з місця, про що відмічалось у різноманітних розпорядженнях, які фіксували чисельні порушення у цій сфері [698, арк.71], та незадовільний стан лісу і його ресурсів [699, арк.73]. Аналогічно неналежним чином на Івано-Франківщині велись лісогосподарські роботи [700, арк.6]. Не змінилась ситуація навколо згаданих природоохоронних проблем в області і в другій половині 1970-х рр., про що свідчить аналіз партійних документів [701, арк.1]. В Чернівецькій області також не виконувались рішення місцевої влади, спрямовані на покращення стану лісових ресурсів [702, арк.1,14]. Зокрема, лісогосподарські органи щорічно не виконували планів посадки захисних лісонасаджень та протиерозійного будівництва [703, арк.179], основним своїм завданням вони вважали використання лісу на промислові потреби, при цьому зовсім не дбаючи про його відновлення [704, арк.53]. Щорічно облдержінспекція лісів відзначала чисельні порушення ведення лісового господарства [705, арк.76,178-179], але її реальний вплив зводився лише до накладання штрафів. Не виконувались й розпорядження комітету обласної ради народних депутатів [706, арк.3], розпорядження облвиконкому, які стосувались охорони довкілля Карпат [707, арк.1] та створення захисних лісонасаджень [708, арк.73]. Усе, на що спромоглася місцева влада щодо покращення лісових ресурсів – це на пожвавлення ідеологічної масової роботи у 1980-х рр. [709, арк.57].

Але законодавча діяльність не могла покращити охорону лісових ресурсів, тому що не було ініціативи, зацікавленості господарських структур, які виконували ухвали, рішення, розпорядження, накази державних органів. Тому не дивно, що на початок 1990-х рр. земельні й лісові ресурси продовжували деградувати, погіршувалась їх якість.

В таких напрямках як охорона повітря, земельних, водних, лісових ресурсів не вдалось покращити їх стан через надмірну експлуатацію та значне забруднення, незважаючи на щорічні ухвали влади. Необхідно було вводити новітні технології, проводити реконструкцію багатьох підприємств. Отже, невміння, непродуманість, небажання щось змінювати через просту формальність та бю-

рократичний підхід до питань екології стан довкілля продовжував погіршуватись в Західному регіоні України.

Щоб відвести від себе критику центральних державних органів влади, місцева влада виправдовувалась різноманітними причинами, які не давали їй ефективно діяти та впливати на поліпшення соціально-екологічної ситуації [710, арк.82-83].

Некращим чином діяла влада відносно охорони водних ресурсів регіону. У 1970-80-х рр. їхня очистка була вкрай незадовільною. Через недоосвоєння коштів не працювало водоочисне обладнання на більшості підприємств молочної, м'ясної, харчової промисловості, внаслідок чого ріки Золота Липа, Серет, Коропець, Стрипа були забруднені у три рази вище допустимих норм. У регіоні зростало забруднення підземних водних горизонтів, не вирішені були питання із покращенням стану лісових і земельних ресурсів.

Так, колгоспи регіону не брали участі у проведенні робіт по збереженні річок і відкритих водойм, більш як 100 промислових підприємств на Івано-Франківщині не мали очисних споруд, будівництво яких з року в рік зволікалось [711, арк.30-31]. Проте підприємства місцевої промисловості цими питаннями не переймалися, завдаючи чималої шкоди довкіллю [712, арк.27]. Бездіяла місцева влада щодо вирішення питань охорони водних ресурсів і на Волині [713, арк.68]. На Рівненщині протягом 1975-1978 рр. було недоосвоєно біля 5 млн. крб. капіталовкладень, виділених на охорону природи, незадовільно освоювались кошти, передбачені на охорону водних ресурсів: Обласне об'єднання молочної промисловості, управління харчової промисловості, комунального господарства не приділяли уваги покращенню очистки стічних вод.

Не вдалося місцевій владі регіону вирішити питання, пов'язані із станом земельних угідь. Про такий стан йшлося, зокрема, у рішенні Тернопільського облвиконкому від 27 березня 1974 р. “Про роботу сільських і селищних Рад депутатів трудящих по подальшому поліпшенню використання сільськогосподарських угідь” [714, арк.3].

Тернопільська область за своєю специфікою – аграрний край, то основна увага була спрямована саме на стан і використання земельних угідь, меліоративного фонду. Проте, заходи, які проводились, були недостатніми для покращення екологічної ситуації. У середині 1970-х рр. не було позитивних зрушень, про що засвідчують і ряд рішень облвиконкому [715, арк.5], в першу чергу про незадовільний становище щодо покращення стану доквілля, численні недоліки у цій справі. Незмінним було становище і у другій половині 1970-х рр. У рішеннях облвиконкому підкреслювались скоріше недоліки, ніж досягнення у природоохоронній роботі [716, арк.3,18,37,41,53], і жодне рішення облвиконкому не було до кінця реалізовано, накреслені заходи так і залишались на “папері”.

Антиприродною була політика державних органів, в регіоні спрямована на збільшення темпів меліорації та осушення земель, що призвело до зникнення унікальних болотних масивів, порушило клімат, змінило навколишнє середовище у гірший бік, а заплановані обсяги рекультивації не забезпечували зменшення кількості відпрацьованих земель. В той же Рада Міністрів УРСР рішення Волинського облвиконкому від 13 квітня 1979 р. №125 “Про заходи по збереженню природних умов болотних масивів” довго не брала до уваги, мотивуючи тим, що такий захід може завдати шкоди економічному розвитку краю. Щорічно в Чернівецькій області не виконувались рішення облвиконкому та народногосподарський план щодо ведення протиерозійних гідротехнічних споруд, незважаючи на те, що саме ерозійні процеси були найбільш актуальними в даній області [717, арк.144]. Про яке виконання рішень облвиконкому, спрямованих на покращення стану земельних угідь області можна було говорити, коли усі 23 радгоспи у 1979 р. навіть не мали проектів внутрішньогосподарського землеустрою. Подібною була ситуація і в інших областях регіону.

Управління сільського господарства в Західному регіоні України так і не вирішило проблему раціонального використання мінерально-сировинних ресурсів, незважаючи на численні накази, зокрема, щодо економії нафтопродуктів [718, арк.6], електричної і теплової енергії [719, арк.143], паливно-енергетичних

ресурсів [720, арк.11]. Тому так звана “економія” відбувалась тільки умовно в звітах відповідним державним структурам з чисельними приписуваннями у цій сфері.

Не виконувались і ряд інших важливих рішень, спрямованих на покращення стану природоохорони [721, арк.1], наприклад, рішення Івано-Франківського облвиконкому № 465 ще від 10 грудня 1973 р. “Про заходи щодо запобігання забруднення міст, селищ, сільських населених пунктів і водоймищ області нафтопродуктами” [722, арк.40-41]. Ігнорувались господарськими структурами області і інші важливі розпорядження облвиконкому. Таких прикладів безліч по регіону. А в районах областей регіону ще більш незадовільно справлялись із завданнями в галузі природоохорони [723, арк.1]. Особливо дані процеси спостерігались на районному рівні в Тернопільській, Волинській [724, арк.50], Рівненській областях [725, арк.54-55], про що засвідчують численні порушення та ігнорування рішень облвиконкомів райрадами регіону [726, арк.34].

Таким чином, господарські структури Західного регіону України до кінця не доводили розпочаті роботи, спрямовані на збереження природи, виправдовуючись нестачею відповідних матеріалів та робочої сили, щорічно недоосвоюючи виділені капіталовкладення на природоохоронні цілі, а якість проведених робіт була дуже низькою, про що засвідчують щорічні виходи з ладу очисних установок, та меліоративних пристроїв. Усі природоохоронні рішення зводились переважно до вказівок місцевими партійними органами, які, на їхню думку, могли покращити довкілля. Але партійні структури не усвідомлювали, що лише епізодичними заходами вирішити проблему покращення екологічного стану та щось суттєво змінити неможливо. Потрібна була ціла комплексна програма, чітка система заходів, спрямованих на покращення природоохоронної роботи, моніторинг, але до цього справа так і не дійшла, проте облвиконкоми регіону у щорічних звітах КПУ відзначали “значні успіхи” у питаннях охорони природи, перераховуючи заходи. Але не завжди вказувалось чи були вони до кінця доведені і які саме причини спричинили їх невиконання. Таким чином, місцеві державні, партійні і господарські структури регіону тільки формально

вели роботу щодо поліпшення стану довкілля, обмежуючись виданням ухвал та розпоряджень, які у переважній більшості залишались невиконаними [727, арк.43,52].

З року в рік партійні органи та господарські структури краю дублювали власні недієві попередні розпорядження [728, арк.1-34]. Незважаючи на те, що у 1981 р. в регіоні було розроблено схеми комплексного використання і охорони водних та земельних ресурсів басейнів рік Стир, Західний Буг, проте через обмеженість капіталовкладень ці заходи так і не були доведені до кінця [729, арк.12]. Неефективно проводилась робота, спрямована на очищення повітря від забруднення та збереження і раціональне використання земельних ресурсів, щорічно у рішеннях облвиконкомів регіону описувались значні порушення і недотримання запропонованих заходів. Не виділялись новаторством владні структури у вирішенні питань природоохорони. Тому не дивує той факт, що наприклад, у 1978-1979 рр. в Рівненській області було підбито підсумки попередньої діяльності, спрямованої на покращення довкілля, наслідки якої виявились невтішними [730, арк.50-51]. На той час склалась така ситуація, що підприємствам регіону вигідніше було заплатити штраф, ніж щось конкретне зробити у сфері охорони довкілля, адже такий захід вимагав більше коштів. Вони керувались тільки виконанням п'ятирічних планів і їх не цікавило, як позначиться виконання таких планів на стані довкілля. Підприємства грубо порушували порядок ведення господарської діяльності, хоча й існували затверджені ними відповідні плани, які, проте, не діяли. Іноді органи влади регіону намагались самокритично підійти до аналізу проблем охорони довкілля [731, арк.14], проте це були поодинокі випадки, які не мали реального впливу на хід виконання природоохоронних заходів, тому стан природоохорони і надалі погіршувався з вини місцевої влади, адже впродовж 1970-80-х рр. вирішення проблеми покращення довкілля вимагало дієвих заходів з її боку. Проте місцева влада іноді займала споглядальну позицію і дивилась на процеси погіршення стану довкілля “крізь пальці” [732, арк.83]. А “плідність” засідань, розгляду питань в кінцевому результаті ні до чого не призводили, бо влада не контролювала свої

ж розпорядження, цей процес нагадував переливання “з пустого в порожнє”, тобто місцева влада так і не спромоглася реально вплинути на стан довкілля, а невирішеність екологічних питань наростала [733, арк.169].

Не прислуховувалась влада, в тому числі й республіканська, і до пропозицій ряду вчених, спеціалістів, спрямованих на покращення екологічної обстановки [734, арк.3-4], вважаючи їх неактуальними. Як наслідок, непрофесійність республіканської і місцевої влади у вирішенні питань екології призвели на початку 1990-х рр. до ще більшого загострення та поглиблення протиріч між потребами людини та станом природи у Західному регіоні України.

Не виконувались в регіоні щорічні розпорядження обласних управлінь сільського господарства, спрямовані на покращення стану земельних угідь у зв'язку з тим, що контроль за виконанням даних щорічних наказів у переважній більшості випадків покладався на різні відділи управлінь, а саме: на відділи землекористування, землеустрою, полезахисного лісорозведення та охорони земель [735, арк.1]. Виходило, що по суті, за дану справу ніхто не відповідав. Чим більше відділів та міжвідомчих управлінь брались до вирішення екологічних проблем, тим більше це призводило до їх нерозв'язання, в першу чергу через міжвідомчу перепону: ніхто не знав, що має робити, за що відповідати, у різних відділах господарських установ були і власні дані, які іноді не співпадали з аналогічними в інших відділах. Таким чином, нескорегованість роботи між різними відомствами погіршувала справу і в кінцевому результаті негативно впливала на стан земельних угідь [736, арк.466]. Щоб виправдати себе в очах уряду УРСР, облвиконкоми невиконані встановлені ними ж завдання [737, арк.622], перекладали відповідальність на інші державні управління [738, арк.318]. І такий стан повторювався щорічно. Невирішеними залишались в Західному регіоні України і ряд інших екологічних проблем, пов'язаних із забрудненням атмосферного повітря, використанням мінерально-сировинних та водних ресурсів [739, арк.23].

Отже, місцева влада регіону впродовж 1970-80-х рр. так і не спромоглась вирішити завдання покращення стану довкілля через недієві заходи, бюрократичні

тичність у підході до вирішення екологічних проблем, розходження між словом і ділом або застосування принципу “подвійного стандарту”: те, що офіційно оголошувалося, ще не означало обов’язкового виконання. Ці факти стверджують наступне: антропотехногенна діяльність суспільства за період 1970-80-х років набувала все більш загрозливих масштабів для природи і людини. Незважаючи на такий стан, радянська влада в Західному регіоні і в Україні продовжувала політику, спрямовану на максимальне використання природних ресурсів, не дбаючи про їх відновлення. Діяльність державних органів влади, яка стосувалася проблем довкілля, доктор історичних наук, професор Васюта С. І. визначає як політику екоциду в Україні [740, с.418]. Причому ця діяльність державних структур була свідомо спланованою, а її наслідки приховані від народу, який отримував дещо викривлену ситуацію, так як усі мас-медіа були підконтрольні компартії. В такій обстановці єдиним виходом із критичного стану, який склався у справі відношення до навколишнього середовища могла бути тільки власна державна незалежність, де державні органи одним із пріоритетів соціально-економічного розвитку ставили б і вирішення екологічних проблем.

Таким чином незважаючи на чисельні розпорядження регіональної влади, які стосувались різних видів природоохоронної діяльності, стан їх не тільки не покращувався, але носив протилежний характер, виходив парадокс: чим більше розпоряджень природоохоронного змісту видавали партійні органи, тим складнішою ставала ситуація навколо вирішення цих наболілих питань. Такий стан був зумовлений через пріоритетність економічних заходів над екологічними. Принцип не нашкодь природі, був підмінений принципом – чим більше, тим краще, а заходи, спрямовані на відновлення природних ресурсів, не виконувались, природа уже не могла самовідновлюватись. Тому не дивно, що партійні структури Західного регіону України, по суті, тупцювали на місці, створюючи видимість роботи численними щорічними постановами по охороні довкілля. Як наслідок у 1980-х рр. залишались ті ж самі екологічні проблеми, що і в попередні десятиліття: неякісні лісовідновлювальні роботи, забруднення водойм, добування гравію у гирлах річок, недотримання земельного законодавства та чис-

ленні порушення у сфері раціонального використання земельних угідь, забруднення повітря транспортом, підприємствами регіону, тобто з чого починали, до того і повернулися. Але, все-таки різниця між 1970-ми і 1980-ми полягає у поглибленні невирішених соціально-екологічних протиріч і загостренні даних питань у майбутньому. В цілому заходи, які намагалась втілити радянська влада в останні роки існування СРСР щодо поліпшення охорони природи, не принесли бажаного результату. Стан довкілля не покращувався, незважаючи на той факт, що щороку, наприклад, лише Тернопільська область освоювала 4,5млн крб. на охорону природи, тобто вдвічі більше, ніж у 1980-1985 рр., але не було змінено залишкового підходу у вирішенні питань охорони навколишнього середовища. І надалі недооцінювалась його роль та вплив на суспільство. В результаті так і не було досягнуто головного – випереджаючого розвитку природоохоронних потужностей. Отож, у Західному регіоні України місцева державна влада та господарські структури не відзначалися активною діяльністю щодо покращення охорони навколишнього середовища протягом періоду 1970-80-х років. Більше того, влада не тільки не сприяла покращенню стану довкілля, але затягувала планування і втілення конкретних дієвих програм, тим самим сприяючи у загостренні невирішених соціально-екологічних проблем, завдаючи непоправної шкоди навколишньому середовищу. Наприклад, меліорація та осушення земель призвели до зміни флори та фауни регіону; застосування чисельних різноманітних видів мінеральних добрив – до забруднення ґрунтів та втрату його природних властивостей; безгосподарське використання лісових ресурсів – до зменшення площ лісів та їх якості, що, у свою чергу, викликало ерозійні та паводкові процеси, які особливо позначились у Чернівецькій і Закарпатській областях; промисловий розвиток вплинув на стан атмосфери та водних ресурсів Західного регіону України. Через несправність та малоефективність пилогазовловлюючого обладнання, викиди шкідливих речовин в атмосферу залишались високими.

Підсумовуючи проаналізовану діяльність органів державної влади та господарських структур Західного регіону України, спрямовану на охорону на-

вколишнього природного середовища краю у 1970-80-х роках, приходимо до висновку, що щорічні розпорядження регіональної влади тільки констатували негативний стан екології, не вживаючи при цьому дієвих заходів по її покращенню, адже лише природоохоронними конкурсами, спрямованими на охорону природи, добитись покращення у сфері охорони довкілля було неможливо, тому що ці заходи носили половинчатий характер, не до кінця продумані дії, а основне не було відповідальності за втілення запланованих робіт. А як можна було виконувати ухвали уряду, партії, коли держава пріоритет надавала не екологічним проблемам, а розвитку господарської інфраструктури? В СРСР все було поставлене тільки для задоволення суспільних інтересів, нехтуючи при цьому потребами навколишнього природного середовища. От і виходило, що від видання законів чи ухвал на природоохоронну тематику і до її втілення реально пролягав великий складний процес, який завжди по суті не мав завершеності. Як виявилось, видавати ухвали і їх втілювати у життя в СРСР – це дві різні форми діяльності, тому що на законодавчому рівні питання екології були забезпечені чисельними наказами, постановами, але, як виявилось на виконавчому рівні, ефективність цих наказів була мінімальною. Приділення уваги питанням охорони природи не означало автоматичного покращення її стану. Через те облвиконкоми Західного регіону України займалися тільки законодавчою діяльністю у сфері природоохорони, яка не мала позитивного ефекту через вищезазначені причини. Таким чином, незважаючи на намагання місцевої влади протягом 1970-80-х рр. шляхом законодавчої діяльності покращити стан довкілля, суттєвих зрушень у природоохоронній сфері не вдалося через безгосподарність, неконтрольованість, обмеженість капіталовкладень. Це негативно продовжувало позначатись на стані природних процесів: щорічно продовжували зростати додаткові навантаження на водні, земельні, лісові ресурси регіону [741, арк.8,15]. Партійні ж органи не запропонували дієвих заходів у вирішенні екологічних проблем, уся їхня робота у цій сфері носила бюрократичний характер, влада глибоко не вникала на хід впливу суспільства на природу. Екологія завжди фінансувалась по залишковій системі, як і культура, особливо у союзних

республіках. Поліпшенню стану екології могла б посприяти зміна державними керівниками свого ставлення до цих проблем, проте цього не сталося, тому що ця зміна не співпадала із принципами марксизму-ленінізму, які ґрунтувалися на економічних засадах зміни суспільством природи. Наприкінці ХХ століття, ще не було налагоджено чіткого механізму взаємодії влади усіх рівнів, іноді вона самоусувалася від вирішення екологічних проблем, перекладаючи усю відповідальність на органи Держекобезпеки, як це іноді спостерігалось у Львівській, Закарпатській, Івано-Франківській областях. Основним гальмом у вирішенні природоохоронних питань є криза економіки країни, яка не дає можливість фінансувати розроблені регіональні екологічні програми. Саме брак коштів, застарілість технологій, ресурсоємне виробництво не дають змоги реалізувати напрацьовані задуми. Часто у здійсненні природоохоронної політики державні органи приділяють мало уваги співпраці з екологічними організаціями та не вживають заходів, які б сприяли залученню населення у сферу природоохорони. Через неефективність механізмів захисту довкілля, державної влади на всіх її рівнях соціально-екологічну ситуацію в Західному регіоні та й в Україні загалом можна охарактеризувати як кризову.

3.2 Заповідні території та їх вплив на еколого-господарську ситуацію

Охорона довкілля шляхом заповідання спрямована на створення мережі заповідників, заказників, пам'яток природи, збереження у природі генетичного фонду, на організацію територіальних комплексів рекреаційного призначення, на збереження рослинного покриву, що виконує різні захисні функції. У наше технологічне століття, з посиленням негативного антропогенного навантаження на природне середовище, особливо актуальним є збереження і створення нових заповідних територій для покращення екологічної ситуації в країні, позитивного впливу на самопочуття суспільства, естетичного виховання молоді, збереження природних ландшафтів для майбутніх поколінь. Природно-заповідний фонд може позитивно стимулювати і розвиток туризму в Україні, що принесе додаткові кошти державі. Така практика взаємовідносин людина-природа уже давно практикується за кордоном.

Проте, в СРСР охорона природи не мала пріоритетного значення. На такі роздуми наводить той факт, що у 1950-60-х рр. державна влада не приділяла належної уваги і розвитку природно-заповідного фонду України. Так, до 1968 року на території України діяло лише 3 державних заповідники площею 25055, 4 га [742, арк.44-62].

Діяльність центральних державних органів влади у 1970-80-х рр. зводилась до видання різноманітних ухвал, з питань розширення та зростання природно-заповідного фонду України, які також безпосередньо торкалися і її Західного регіону. Вагому роль у цьому процесі відіграла тодішня АН УРСР та Державний комітет з охорони природи. Зокрема, АН УРСР 5 січня 1970 р. звернулася до Державного комітету з охорони природи при Раді Міністрів УРСР з пропозицією створення мережі заповідників, зокрема в Західній Україні [743, арк.14-23]. А в лютому 1970 р. Держкомітет Ради Міністрів УРСР з охорони природи разом із АН УРСР розробили перспективну мережу держзаповідників України, згідно з якою у 1970 р. планували створити 6 держзаповідників в Україні, зокрема на території Західного регіону Тясминського державного заповідника у дельті річок Тясмина на площі 155 га суші і 845 га акваторій та державного за-

повідника “Цуманська пуща” Волинської обл. на площі 13662 га для охорони цінних дібров Західного Полісся, ендемічної та реліктової флори. Заповідники передбачалось підпорядкувати Міністерству лісового господарства УРСР. 30 березня 1970 р. Держкомітет з охорони природи разом із АН УРСР внесли пропозиції до Ради Міністрів УРСР про перспективний план розвитку мережі держзаповідників та держзаказників на 1970-80-ті рр. Планувалося створити протягом цих років ще 14 нових держзаповідників на площі 92,76 га. Після цього заповідна мережа мала складатися із 35 держзаповідників і заказників на площі 689000 га. або 1,13% загальної площі України. Рада Міністрів УРСР у проекті постанови 1970 р. схвалила ці заходи. Згідно з цим проектом АН УРСР зобов'язали щорічно видавати збірник “Праці державних заповідників УРСР”, а Державний комітет Ради Міністрів УРСР з охорони природи - вживати оперативні і конкретні заходи для ліквідації недоліків у заповідній справі та забезпечити подальше збільшення природних багатств і раціональне їх використання в інтересах народного господарства. Цікаві пропозиції відносно розширення природно-заповідного фонду Західного регіону України вносили науковці Р.Т. Левицький [744, с.24-27] та Л.І. Мілкіна [745,с.10-13]. На жаль, дані рекомендації вчених не були враховані у Раді Міністрів УРСР та в її відомствах.

28 січня 1972 року виходить ухвала Ради Міністрів УРСР №43 “Про заходи по розширенню мережі держзаповідників і поліпшенню заповідної справи”, за якою до 1 вересня 1972 р. зацікавлені органи влади мали розробити і подати до Ради Міністрів УРСР на затвердження положення про держзаповідники, заказники, парки, пам'ятки природи та охоронні зони.

У 1972 р. розпочалася реформа у заповідній справі УРСР, зокрема, замість існуючих двох категорій, введених ще з 1946 р. (держзаповідники і пам'ятки природи) було введено п'ять: держзаповідники, держзаказники, державні природні парки, пам'ятки природи республіканського та місцевого значення, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва республіканського та місцевого значення. Тоді ж був затверджений перелік територій в основних ботаніко-географічних

районах, на яких передбачали організацію до 1980 р. держзаповідників та держзаказників [746, арк.75].

У 1972 р. обговорювали проект про державний природно-заповідний фонд СРСР. Важливе значення мала ухвала ЦК КПРС і Ради Міністрів УРСР №898 від 29 грудня 1972 р. “Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів”, згідно з якою Ради Міністрів союзних республік повинні були встановити в 1973-1974 рр. кордони зелених зон (з виділенням у них лісопаркових територій, а також кордонів водоохоронних зон лісів і зон санітарної охорони водних джерел), забезпечити протягом 1973-1980рр. розширення в лісах і приміських зонах територій зелених насаджень. Проте у наступні роки цей закон фактично проігнорували і не виконували.

28 жовтня 1974 р. Рада Міністрів УРСР видала ухвалу №500 “Про створення держзаказників в УРСР”, відповідно до якої до 1 лютого 1975 р. мало бути розроблене і затверджене положення про кожний державний заказник з урахуванням його особливостей. За додатком до цієї постанови у Західній Україні мало бути створено 13 ландшафтних держзаказників [747, арк.194,219].

Міністерство лісової і деревообробної промисловості в ухвалі від 3 червня 1976 р. виділило 29 різних заказників на загальній площі 21, 6 тис. га. Крім цього, у 10-й п'ятирічці площу Карпатського держзаповідника було передбачено збільшити до 27 тис. га., також створити в Чернівецькій області Буковинський заказник. Кількість заказників планували збільшити до 34 із розширенням загальної площі до 25 тис. га [748, с.125]. 17 грудня 1976 р. Держкомітет з охорони природи разом із АН УРСР склали Генеральну схему районного планування Карпатського краєзнавчого парку.

У квітні 1977 р. вийшла ухвала Ради Міністрів УРСР №198 “Про доповнення переліку держзаказників і встановлення охоронних зон навколо Чорноморського держзаповідника і Азово-Сивашського державного заповідно-мисливського господарства”, відповідно до якої у Тернопільській області створювався Касперівський ландшафтний держзаказник площею 818 га [749, арк.244-249]. У серпні 1978 р. ухвалою Ради Міністрів УРСР № 383 “Про допо-

внення переліку держзаказників, що створюються в УРСР” було передбачено створити ще 16 природоохоронних об’єктів загальною площею 10,3 тис. га, тобто у республіці мало бути 123 заказники республіканського значення [750, арк.131-133]. Відповідно до цього документу у Західній Україні створювалось 13 об’єктів різного рангу природно-заповідного фонду. У червні 1980 р. було видано ухвалу Ради Міністрів УРСР № 376 “Про створення Карпатського державного природного парку” загальною площею 47,3 тис. га на території Івано-Франківської області. До 1 січня 1981р. мав бути затверджений статут Карпатського державного природного парку, а до 1 січня 1983 р. – проект організації Карпатського державного природного парку [751, арк.177]. 25 жовтня 1980 р. було опубліковано ухвалу Ради Міністрів УРСР № 584 “Про встановлення охоронних зон навколо державних заказників”, згідно з якою облвиконкоми і землекористувачі до 1 травня 1981 р. мали виділити охоронні зони та встановити їх режим, де б заборонялись будь-які заходи, що можуть порушити або змінити встановлений для заповідників режим [752, с.165,188].

Державний комітет СРСР по охороні природи, зважаючи на неодноразові прохання Закарпатського обласного комітету по охороні природи і Карпатського державного заповідника, лише 8 січня 1990 р. видав наказ № 01-10/22-30 “Про розширення території Карпатського державного заповідника”, яким передбачалось додатково приєднати 7140 га земель, в тому числі 5490 га за рахунок земель держлісфонду Рахівського, Великобичківського і Усть-Чорнянського лісокомбінатів і 1650 га земель державного земельного запасу.

Було започатковано і міжнародне співробітництво, спрямоване на розвиток заповідної справи в Західному регіоні України. Так, міністри охорони довкілля Польщі, Словаччини, України підписали 27 вересня 1991 р. протокол про співробітництво у створенні міжнародного біосферного заповідника у східних Карпатах, його територія мала охоплювати до тисячі га унікальних, здебільшого лісових угідь [753, с.3].

На початку 1990-х рр. розпочинаються міжнародні контакти України та співпраця з питань розвитку заповідної справи.

На регіональному рівні місцеві органи влади зводили свою діяльність, відносно заповідної справи, до дублювання аналогічних ухвал центральних органів влади, при цьому проявляючи недостатньо ініціативи для реального їх втілення у життя. Так, у березні 1983 р. Луцька обласна рада народних депутатів видала розпорядження “Про створення охоронних зон болотяних заказників” навколо існуючих на той час державних заказників [754, арк.50-63]. Такий захід сприяв би покращенню стану болотних масивів та оберігав їх від осушення, при умові його виконання, проте не було доведено дану справу до кінця. Рішенням Волинського облвиконкому № 793 в 1980 р. було затверджено 21 об’єкт природи загальною площею 596 га заказниками місцевого значення [755, арк.6]. А в середині 1980-х рр. було офіційно затверджено 181 об’єкт, що складало 51651,6 га, було взято під охорону 16 державних заказників місцевого значення [756, арк.20]. Аналогічні процеси діяльності місцевої влади щодо розширення природоохоронних територій відбувались і в інших областях Західного регіону України. Проте, державні органи влади діяли інертно, в руслі ухвал союзних та республіканських міністерств, тому для регіону були притаманні ті ж процеси, що і по Україні, а саме повільні темпи зростання природно-заповідного фонду. Однак ухвали владних органів не запобігали недбальству і байдужості щодо стану заповідників та природоохоронної справи в Західному регіоні України, з боку господарських установ, за якими були закріплені дані об’єкти [757, арк.7].

І все ж, незважаючи на організаційно-фінансові та економічні труднощі, державний природно-заповідний фонд України розвивався. У середині 1970-х рр. державний реєстр пам’яток природи республіканського значення поповнився 98 новими об’єктами: нараховувалося 112 пам’яток природи республіканського значення загальною площею 5,4 тис. га, було зареєстровано 97 парків-пам’яток садово-паркового мистецтва республіканського значення площею 7,4 тис. га, крім того, 2370 пам’яток природи та 673 заповідних парки місцевого значення. Міністерства й відомства УРСР, у віданні яких були держзаказники, мали виділяти кошти і матеріальні ресурси на утримання заказників; до 1 черв-

ня 1977 р. затвердити положення про кожний природний об'єкт, до 1 липня 1977 р. затвердити режим встановлених охоронних зон [758, арк.164-165]. У 1976-1980 рр. заповідність територій по Україні зроста майже вдвічі. Виникли Карпатський державний природний парк, 67 держзаказників тощо. У 1981 р. природно-заповідний фонд України нараховував 4609 природних об'єктів загальною площею 855,3 тис. га. Однак це складало лише 1,4% її території. З метою охорони природних умов болотних масивів в 1986 р. у республіці було заповідано близько 250 тис. га боліт. Серед інших заходів по охороні та раціональному використанню дикорослих лікарських рослин статус державної охорони отримали 44 тис. га територій, які є місцем зростання цих ресурсів в Україні. Велике значення у 1980-х рр. мало зростання природно-заповідного фонду на 21%, яке відбулося за рахунок організації Шацького природного національного парку на Волині, заповідників "Розточчя" на Львівщині та "Дунайські плавні" на Одещині [759, с.1].

Незважаючи на те, що протягом 1980-х рр. загальна площа заповідників України продовжувала зростати і на початку 1990-х рр. вона становила 1264,8 тис. га, або 2,1% території України, проте у процентному відношенні до території України вона залишалась на низькому рівні [760, арк.3-5].

Аналогічні процеси по розширенні природоохоронних територій відбувались і в регіоні, зокрема, заповідність даних територій у 1970-х роках зростала, але повільними темпами. Так, у Львівській області у цей період не було жодного державного заповідника; було затверджено лише 21 флористичний і зоологічний заказник; нараховувалось 8 пам'яток природи республіканського значення, 18 природних ландшафтних пам'яток обласного підпорядкування; 4 алеї [761, с.150]. На території Волинської області у середині 1970-х рр. було офіційно затверджено 138 природоохоронних об'єктів, але тут не було жодного заповідника і природного парку [762, с.130]. Швидкими темпами почали виявляти пам'ятки природи і включати у реєстр природно-заповідного фонду з другої половини 1970-х років [763, арк.34]. А у Рівненській області, в середині 1970-х рр. також не було жодного державного заповідника, хоча у майбутньому й пла-

нували створити три [764, арк.17-18]. У 1970-х рр. Тернопілля мало 368 заповідних об'єктів, що за кількістю поступалося лише Закарпаттю і Львівщині [765, арк.47-52]. Лише Закарпаття займало в 1970-х рр. на Україні перше місце щодо заповіданих територій. Значна роль в цьому процесі належала ініціативі громадськості та підтримці місцевого облвиконкому.

Незважаючи на зростання заповіданих територій, площа природно-заповідного фонду у цей період становила лише 0,2% території країни. У Закарпатській області вона дорівнювала 1,4%, Івано-Франківській – 0,9%, Львівській – 0,3%, Волинській – 0,2%. Проте існувала реальна можливість збільшення природно-заповідного фонду в цих областях у 2-3 рази. Загальна мережа всіх заповідних об'єктів республік СРСР на 1.01 1976 р. становила 3363 - 4668 тис. га, це 0,771% території УРСР. В СРСР за площею заповідників УРСР займала 11 місце, а на 1976 р. не було створено жодного державного природного парку [766, арк.51].

З 1980-х рр. швидкими темпами почала зростати заповідність територій в регіоні. Уже на початку 1980-х рр. на Волині нараховувалось 177 об'єктів природи загальною площею 31 тис. га, що складало 1,5% території. У 1990-х рр. природно-заповідний фонд Волинської області поповнився 30 заказниками місцевого значення, 26 пам'ятками природи місцевого значення [767, с.128]. На Рівненщині у 1980 р. нараховувалось 170 природних об'єктів загальною площею 105,8 тис. га, або 5,3% території краю. До складу природно-заповідного фонду входили: 11 держзаказників республіканського значення і 40 місцевого значення, 8 пам'яток природи республіканського значення і 46 місцевого значення, 2 республіканського і 20 пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення, 39 заповіданих урочищ [768, арк.58-70]. На Закарпатті у 1980-х рр. пам'ятки природи республіканського значення займали площу 464 га, пам'ятки природи місцевого значення 140 га, також діяли 22 державних заказники республіканського значення площею понад 13 тис. га, 6 державних заказників лікарських рослин площею 553 га [769, арк.4-9]. І це була ще не межа для розвитку природно-заповідної справи в області. Проте, повільними темпами у середині 1980-х

рр. розвивалась заповідна справа на Тернопільщині [770, с.4], особливо виділялись Буцацький [771, с.3] та Терехівський райони [772, с.506].

Таким чином у 1970-80-ті рр. спостерігались неоднозначні процеси, щодо зростання заповідності територій. Якщо у 1970-х рр. крім Закарпаття інші території регіону значно відставали у процесі оформлення нових заповідних територій, то у 1980-ті рр. по суті цей процес вирівнявся, проте їхня частка була ще малою у порівнянні із загальною заповідністю по Україні. Не зважаючи на значну кількість ухвал, що торкались справи заповідності територій в Західному регіоні України, слід звернути увагу і на те, що державні структури головним чином дбали більше про кількісний бік зростання природно-ландшафтних комплексів, ніж про їх якість та нормативний режим функціонування.

Крім цього в держзаповідниках України, в тому числі і в її Західному регіоні, в цей період спостерігалися значні порушення заповідного режиму: сінокошіння, випас худоби, браконьєрство, не були створені дирекції Карпатського і Подільського держзаповідників. У Львівській області було зафіксовано ряд порушень. Так, на території парків-пам'яток природи допускалось будівництво господарських і інших об'єктів, зокрема біля парку садово-паркового мистецтва в смт. Глиняни було збудовано комплекс по відгодівлі худоби, повністю знищено парк в с.Білий Камінь [773, арк.104]. Територія природного ландшафтного лісопарку курорту "Немирів" знаходилась в занедбаному стані, лісові масиви були захарашені сухими гілками, вітровалом, забруднені побутовим сміттям [774, арк.229;109-110].

Затягування розвитку заповідної справи було пов'язане із повільним розглядом цього питання Радою Міністрів УРСР, яка давала дозвіл на режим заповідання територій. У цьому зв'язку на території уже заповіданих об'єктів не було встановлено строгого охоронного режиму і не було відмежовано їх кордони. Все це негативно позначилося на стані даних територій, так як щорічно збільшувався наплив організованих і неорганізованих туристів. Мали місце випадки браконьєрства, засміченості цих територій, знищення рослинного світу і навіть

господарського їх використання. Наукові дослідження в усіх заповідних природних об'єктах, як і роботи щодо вивчення і підготовки матеріалів для створення природного парку в області не проводились. Державний ботанічний заказник “Вишнева гора” площею 97 га, знаходився в межах землекористування буржоррадгоспу, а пам'ятка природи республіканського значення “Юзефівська дача” – в межах діяльності Рокитнівського лісгоспзагу. На даних територіях спостерігались випасання худоби, знищення рослинності тощо. Не охоронялись заповідні урочища, які підлягали Клеванівському лісгоспзагу, населення безперешкодно знищувало лікарські та рідкісні рослини. Території були захаращені, охоронні знаки потребували поновлення і заміни. Така ж доля спіткала пам'ятку природи місцевого значення “Кар'єр кембрійських глин”, який знаходився у віданні Рівненського комбінату “Будматеріали”. Заповідні парки в селах Клевань, Олександрія знаходились у запущеному стані. Не всі природні джерела були взяті на облік. На окремих територіях держзаказників допускались самовільні рубки, особливо берези і сосни, збір лікарських і рідкісних рослин. Поліпшення стану утримання потребували джерела – пам'ятки біля с. Хотинь, державний заказник “Брище”, Зірненський заповідний парк, заповідні території, які знаходились у відданні Соснівського лісгоспзагу. Через що втрачалась значимість цінного об'єкту держзаказника “Соколові гори”, бо мали місце чисельні порушення режиму заповідності [775, арк.1,3,18-20,23,60,68,81,87]. Високогірське лісництво на Івано-Франківщині порушувало заповідний режим заповідника “Чорна гора”, допускаючи самовільні рубки дерев, а випаси худоби проводились на території заповідних урочищ “Масьок”, “Кедрова гора” на територіях Городенківського та Рогатинського районів [776, арк.10]. Особливо незадовільно зберігались природні пам'ятки, які знаходились у віданні колгоспів та радгоспів. Обстеження лісових масивів Говерляньського заповідного лісництва Карпатського заповідника показали, що не було належного заповідного режиму, спостерігалась неприбрана вітровальна і буреломна деревина, не проводилась очистка лісу від захаращеності. Солотвинський ліскокомбінат на лісосіці пам'ятки природи проектував розмістити бурову установ-

ку, а на території пам'ятки природи – рідкісних виступах вапняку в Карпатах – колгосп розпочав роботи по заготівлі даної сировини [777, арк.36]. Колгоспи і радгоспи Івано-Франківської області продовжували утримувати в незадовільному стані пам'ятки природи республіканського значення “Чортова гора”, “Лисек”, “Касова гора”, використовуючи їх під випасання худоби та сінокосіння. В Бредуляцькому лісозаказнику відбувалось збирання чорниці, що заборонено положенням про охоронний об'єкт, ландшафтний держзаказник “Садки” зовсім не був оформлений в натурі [778, арк.13-14]. Грубо порушувався режим природно-заповідних територій. Зокрема, на території пам'ятки природи місцевого значення “Росоха” спостерігались самовільні рубки, багато лісосічних відходів скидалось в озеро, що негативно позначалось на гідрологічному режимі водойми та його естетичному вигляді. А у гідрологічному держзаказнику республіканського значення “Турова дача”, який знаходився у віданні Краснянського лісництва, не було розроблено положення про держзаказник і про його існування керівництво даної установи не знало. Тут проводилось тракторне трелювання деревини, що негативно позначилось на зміні характеру місцевості. Шкоду заказнику завдавала і масова заготівля ягід та інших продуктів лісу населенням [779, арк.10,16-17]. Така ж ситуація склалася й у державному Яйнівському заказнику площею 263 га, на території якого знаходились пошкоджені буреломом, вітровалами сухостійні дерева, які ніхто не упорядковував і не розчищав [780, арк.14]. Подекуди ландшафтні поляни парків безпланово засаджувались місцевими породами дерев і чагарників, що різко змінювало ландшафтні композиції парків, на інших полянах влаштовувались стадіони і спортивні площадки, в ряді парків випасалась худоба, розміщувались тваринницькі ферми, що вело до загибелі цінних видів рослинного світу. Території охорони парків завдавала шкоди надмірна забудова господарськими будівлями. Протягом 1968-1973 рр. в Карпатському державному заповіднику в урочищі Бредосул були побудовані туристичні будинки, а будівельний матеріал заготовлявся в лісах охоронної зони заповідника без дозволу і оплати, для опалення щорічно заготовлялось до 200 м³ деревини в Карпатському заповіднику. Крім цього туристи порушували

верхній шар ґрунту на крутосхилах, нищили альпійську і субальпійську реліктову флору, розводили багаття, ловили рибу. Територія заповідника була засмічена різними відходами побуту. На деревах вирізували стріли, що показували напрямки маршрутів, це приводило до того, що живий музей природи почав втрачати своє наукове і естетичне значення [781, арк.87,113-114]. На території державного заказника “Чорна гора” діяло 3 кар’єри по добуванню каміння. Неналежно ставились до охорони пам’яток природи не тільки громадські інспектори та місцеві секції УТОП по охороні природи, але сільські та селищні ради народних депутатів, насамперед у Перечинському, Хустському, Рахівському районах [782, арк.83]. Ботанічні пам’ятки природи місцевого значення у Великоберезнянському, Ужгородському, Мукачівському, Виноградівському районах перебували у незадовільному стані через непродумане будівництво, випасання худоби, відсутність почуття відповідальності. Допускались знищення цінних видів рослин, безгосподарське використання, експлуатація територій, де знаходились цінні об’єкти природи [783, арк.116-119]. Зважаючи на значні порушення у сфері заповідання територій регіону, необхідно проаналізувати також причини, які призвели, по суті, до занепаду мережі заповідників краю наприкінці 1980-х років. Сприяли цьому процесові часті непорозуміння між центральними органами влади та регіональними. Зокрема, якщо ухвали облвиконкомів Західного регіону України рекомендували для затвердження 308 держзаказників, то в проекті ухвали Ради Міністрів УРСР їх кількість було скорочено до 98, а загальна площа з 871 тис. га зменшена до 112,1 тис. га. Крім цього, міністр лісового господарства УРСР Б. Лук’янов пропонував виключити з проекту як такі, що не відповідають своєму призначенню, 4 охоронні об’єкти [784, арк.62-79]. Таким чином, простежувалася непослідовність і суперечність державної політики щодо розширення заповідної справи в Україні. Саме через затягування визнання заповідних об’єктів з боку державних центральних органів влади, яка неналежним чином ставилась до цієї потрібної справи, не усвідомлюючи іноді наслідки своїх дій, приводило до погіршення стану заповідного фонду в Західному регіоні України. Пропозиції у розширенні природно-

заповідного фонду виходила безпосередньо і від ініціативних людей, які не були байдужими до долі заповідної справи [785, с.4], але місцеві і центральні органи влади не прислухались, ігнорували їх займали вичікувальну позицію. Не завжди справа з розширенням природно-заповідного фонду вирішувалась позитивно. Яскравим прикладом цього є створення Карпатського державного парку. Спочатку його загальна площа була визначена в 430 тис. га, але Держплан УРСР зменшив його територію до 97,3 тис. га, мотивуючи це тим, що в зону запроектованого парку входить 12 лісокомбінатів із 26, через що потрібно було звільнити 11 тис. робітників. Закарпатська обласна рада теж не погоджувалася зі створенням Карпатського державного парку, доводячи, що вилучення лісів державного лісового фонду скоротить рубки головного користування, вивільнить близько 8 тис. робітників [786, арк.174-175]. Крім цього, у 1970-х рр. на Івано-Франківщині відбувалось зменшення загальної кількості пам'яток природи з 247 до 156 у зв'язку з тим, що згідно нової класифікації (ухвала Ради Міністрів УРСР від 28 січня 1972 р. № 43) відповідно по категоріях не ввійшли об'єкти площею понад 5 га, які раніше рахувались пам'ятками природи місцевого значення [787, арк.39], що в подальшому негативно вплинуло на стан даних об'єктів. Зокрема, у 1977 р. на Княздворському мисовому держзаказнику збільшились ерозійні процеси, в Карпатському заповіднику розпочали будівництво спортивної бази "Заросляк". У центрі найбільш цінної ділянки заповідника, знищуючи при цьому дерева, облрада ДОСААФ проводила в заповіднику "Касова гора" змагання по мотокросу. Такі явища просто неприпустимі, але з боку місцевої влади не було зроблено належних висновків, покарано винуватців, тому і надалі спостерігались подібні випадки. Правда, в подальшому заповідні площі Івано-Франківської області зростали, але не вирішувались проблеми якісного стану цих територій [788, арк.60-61]. Лісовпорядкуванням у 1978 р. в області було допущено необґрунтовані зміни кордонів Яйнівського заказника, зокрема, були виключені квартали № 6, № 9 і № 10, в той же час об'єкти № 6 і № 9 були невід'ємними складовими частинами держзаказника. А лісовпорядкуванням їх було віднесено до категорії експлуатаційних лісів і навіть було за-

плановано в особливо цінних соснових насадженнях суцільну рубку головного користування [789, арк.13-14].Центральні органи влади уповільнювали процес заповідання, не всі оголошені заповідні об'єкти місцевою владою визнавались Радою Міністрів УРСР, яка виходила перш за все з економічних, а не з екологічних інтересів. Організаційна незавершеність створення заповідників негативно впливала на стан заповідного режиму, посилювала практику недбайливого ставлення до довкілля.

Таким чином, підсумовуючи проаналізовані факти про розвиток заповідної справи в регіоні та в Україні протягом 1970-80-х рр., приходимо до висновку, що дані процеси були неоднозначними, а іноді і суперечливими. До позитивних аспектів можемо віднести тільки те, що протягом вказаного періоду заповідний фонд із кожним роком поповнювався новими, хоч незначними територіями. Але природно-заповідна справа Західного регіону, та й України в цілому, розвивалась із великими труднощами, основними причинами цього були: директивна організація заповідної справи, яка не завжди співпадала з реальними вимогами; ігнорування державною владою пропозицій вчених та ініціатив людей щодо поліпшення розвитку заповідної справи; не було створено єдиного державного органу, який би керував і опікувався заповідною справою. Як наслідок, наприкінці 1970-х років починається “епоха застою” у заповідній справі України, проте головною перешкодою були відомчі проблеми. Так, на 1.01.1981 р. 9 держзаповідників підлягали різним господарствам і відомствам. Саме така розрізненість заважала налагодити координацію наукових дослідів, затягувала розробку правових актів із заповідної справи. Хоч АН УРСР у 1976 р. зверталася до Ради Міністрів УРСР з пропозицією про створення єдиного республіканського адміністративного органу з управління державними заповідниками та іншими природними об'єктами, але її було відхилено. Держкомприроди УРСР взагалі перестає порушувати питання перед Радою Міністрів УРСР і ЦК КПУ щодо створення заповідників, а заповідна справа почала рухатись не планово, а хаотично, і то завдяки листам окремих наполегливих вчених. Така розрізненість утруднювала розвиток природно-заповідного фонду, недосконалість радянсько-

го природоохоронного законодавства, хоча закони приймали, але здебільшого не виконували. Інколи вони суперечили один одному. У створених заповідниках і заказниках, як правило, порушували заповідний режим. Після 1975 р., як у державних структурах, так і серед науковців України не знайшлося вчених, які б із такою відданістю, як академік Підоплічко І.Г., турбувалися про заповідну справу. Всі ці негативні чинники призвели до певного занепаду заповідної справи як в регіоні, так і в Україні. Нового імпульсу в розвитку природно-заповідного фонду Україна набрала в часи її незалежності. Території та об'єкти природно-заповідного фонду України мають стати елементами та серцевинними природними ядрами Національної екологічної мережі України, роботу над розбудовою якої було розпочато у 1999 р. Президент України Л. Кучма 21 вересня 2000 р. підписав Закон України “Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки”, який передбачає збільшення площі земель країни з природними ландшафтами до рівня, достатнього для формування єдиної територіальної системи ділянок природних ландшафтів у формі природних регіонів і природних коридорів для забезпечення стійкості біоценозів та екологічної рівноваги території країни. Національна екологічна мережа має відповідати вимогам щодо її функціонування у Загальноєвропейській екологічній мережі та сприяти збалансованому і невиснажливому використанню біологічних ресурсів. У процесі виконання “Програми” площу природно-заповідного фонду України планується довести до 10% від всієї території.

3.3 Роль громадських організацій у захисті довкілля

За час існування СРСР природоохоронна робота в країні, судячи із звітів місцевих державних та громадських організацій, була поставлена на належному рівні. В СРСР завжди вихвалялись, що діяльність природоохоронних організацій у них організована найкраще у світі, що саме в цій країні питання охорони природи завжди стояли в центрі уваги державних органів, займаючи ключові позиції, без яких неможливий був розвиток народногосподарського комплексу. Але таке твердження було дещо перебільшеним з погляду на аналіз якості природоохоронної роботи.

Одним із наймасовіших громадських організацій охорони навколишнього середовища протягом 1970-80-х рр. було Українське товариство охорони природи, філії якого були розміщені в кожній області та районі. А також під його контролем діяли чисельні народні університети “Природа”, школи “Знання про природу”, працювали лекторські групи, кіно лекторії. Свій вклад в охорону навколишнього середовища краю вносила різноманітна кількість дитячо-шкільних гуртків: “зелених”, “голубих” патрулів, юннатів, природоохоронна тематика була і в центрі уваги засобів масової інформації. Про чисельність Українського товариства охорони природи засвідчували щорічні дані цієї організації. Так, у 1972 р. Українське товариство охорони природи (далі УТОП) нарахувало 50 тисяч первинних організацій, 53 народних університети “Природа” та 8 млн. чоловік-членів цього товариства [790, арк.52]. Уже на початку 1975 р. УТОП в Україні нарахувала 9 млн.525 тис. членів, які були об’єднані у 55 тис. первинних, 600 міських і районних та 25 обласних організацій [791, арк.12].

Зростала швидкими темпами чисельність членів УТОП і у Західному регіоні України. Наприклад, на Буковині в 1970-х рр. кожний четвертий житель області був залучений до УТОП [792, арк.302]. Діяло садівниче товариство, яке мало на кінець 1970 р. 131 організацію [793, арк.179]. У Львівській області пропаганду знань по охороні природи вели понад 400 лекторських груп [794]. Працювали УТОП і на районному рівні в областях регіону [795, арк.153]. У 1979 р.

Львівська обласна філія УТОП складалась з 22 районних і 6 міських організацій, нараховувала 2908 первинних організацій, які об'єднували в своїх рядах 540,6 тис. членів, працювали кінолекторії, школи “Знання про природу”, факультативи по охороні природи [796, арк.136]. Уже в 1984р. в області працювало 10 університетів “Природа” з 92 факультетами, де навчалось понад 4 тис. чоловік, діяло 29 лекторських груп, функціонувало 17 природоохоронних вітрин, 22 кімнати по охороні природи [797, арк.9]. У 1975 р. на Рівненщині діяли 4 народних університети “Природа” з 11 факультетами, 27 лекторських груп [798, арк.1]. Протягом 1981 р. обласна організація УТОП охоплювала 29,4% населення. Кількість первинних організацій збільшилась і нараховувала майже 2 тис., в обласній організації працювало 116 секцій по охороні природних ресурсів, 20 штабів суспільної інспектури, 1823 громадських інспекторів, 1546 громадських постів по контролю за виконанням природоохоронного законодавства, 93 народні дружини по охороні природи, 1625 “зелених” і “голубих” патрулів, 13 тис. юннатів, понад 400 кімнат природи, 55 лекторських груп, 26 народних університетів “Природа”, 9 клубів любителів природи, в яких навчалось біля 10000 чол. В системі навчання діяло 118 шкіл “Основи знань про природу”, 11 шкільних лісництв. У Волинській області в 1970-х рр. в усіх школах були створені первинні організації УТОП, 1699 постів громадського контролю [799, арк.54-56]. У 1975 р. нараховувалось 1520 первинних організацій [800, арк.111-114]. В Івано-Франківській області у середині 1970-х рр. діяло 1877 первинних організацій УТОП [801, арк.4].Філія УТОП була представлена і на Закарпатті, яка охоплювала своєю діяльністю 13 районів області [802, арк.50]. Активну секційну роботу в області проводили юннати. У 1975 р. їх було 590 секцій, 374 загони зелених патрулів, 385 – голубих патрулів, 137 сигнальних постів по боротьбі з ерозією ґрунтів [803, арк.20]. Загалом членами УТОП у середині 1970-х рр. було 19 % населення. Однак, незважаючи на те, що в області в 1984 р. діяло 1242 первинних організацій УТОП, 10 народних університетів “Природа”, близько 600 шкіл “Знання про природу”, 320 лекторіїв, 11 музеїв, 44 кімнат природи, Закарпаття займало одне з останніх місць по залученню в ряди УТОП насе-

лення [804, арк.5,22,43]. У Тернопільській області природоохоронна робота громадських організацій активізується з 1969 р., коли у Тернополі було створено народний університет “Природа”.

Отож, згідно статистичних даних, організація успішно зростала в Західному регіоні України, вливаючи щорічно в свої ряди нових членів, проте це тільки кількісна сторона, яка не може розкрити конкретних заходів товариства. Щоб говорити про практичну роботу в УТОП, необхідно проаналізувати діяльність організації в краї, що саме було зроблено природоохоронцями впродовж 1970-80-х років.

Саме пропагандистська діяльність УТОП заслуговує на окрему увагу [805, арк.13]. Завдяки секційній різноспрямованості УТОП охоплювало майже усі напрямки природоохоронної діяльності, діяли секції по охороні і раціональному використанні землі, охороні природних пам’ятних об’єктів, охорони лісів і зелених насаджень, секція юннатів, по охороні водойм, атмосферного повітря [806, арк.25]. Аналогічна діяльність даного товариства відбувалась і в Західному регіоні України. Так, місцева філія УТОП в Рівненській області проводила чималу природоохоронну діяльність: юннати брали активну участь у посадці дерев, кущів, парків, скверів, алей [807, арк.19]. Активно працювали секції по охороні водойм [808, арк.19-21], по охороні та підвищенні родючості ґрунтів [809, арк.7], охороні пам’яток природи [810, арк.4] тощо. Також в області практикувалось проведення єдиного політдня на природоохоронну тематику [811, арк.10,25,28,30-31]. У 1973 р. було виявлено порушення охоронного режиму в Тучинському, Гощанському, Варненському парках на території заказника “Соколові гори” [812, арк.18-19]. Подібні порушення виявлялися щорічно. Регулярно у Волинській області проводилась радіовікторина серед школярів “Як ти знаєш рідну природу” [813, арк.6]. Природоохоронна пропагандистська робота студентських будівельних загонів зводилась до щорічної участі в операції “Природа Батьківщини”, як це робилось на Рівненщині. Колгоспи та радгоспи брали участь у щорічному обласному конкурсі “На краще виконання комплексних заходів по раціональному використанні земельних угідь”. Проводився і

конкурс на кращу районну газету по пропаганді знань про природу та її охорону. А також громадські оглядини-конкурси на краще збереження джерел водопостачання, рік і водойм від забруднення, створення водоохоронних протиерозійних лісонасаджень, місячники по охороні рибних запасів, охорони садів і лісів, конкурси на краще озеленення територій підприємств, дворів, щорічні учнівські зібрання виробничих бригад шкільних лісництв та юннатів [814, арк.2,8-10]. Щорічно організація УТОП намагалась здійснювати заходи, спрямовані на підтримання інтересу до питань природоохорони серед населення, проводячи нові конкурси [815, арк.7,14-15]. Згідно із зведених даних про роботу секцій УТОП, їхня діяльність мала такі напрями природоохоронної роботи: щорічно проводилась гра-лото “Природа”, в якій брали участь до 2000 чоловік [816, арк.7]. Впродовж 1987 р. у Волинській області було проведено десант “Посади свій ліс”, конкурс “Знавці природи”, конкурс – операція “Озерні суботи” – будівництво на водоймах області рекреаційних пунктів [817, арк.51].Щорічно секції УТОП на Івано-Франківщині фіксували різноманітні порушення в сфері природоохорони, але становище не змінювалося, тому що необхідне було втручання держави, а саме реформування в цілому економічної системи країни. Секції УТОП на Закарпатті, здійснювали рейдові перевірки з питань охорони природи, застосовуючи штрафні санкції до порушників. Незважаючи на дані заходи, стан довкілля Закарпаття залишався критичним [818, арк.5-99]. Впродовж 1970-80-х рр. УТОП на Закарпатті досягла успіхів у пропагуванні охорони природи, перш за все, серед юннатів та шкіл області. Найкращих результатів у секційній роботі добились секція охорони пам’яток природи, завдяки якій природно-заповідний фонд області постійно зростає і Закарпаття вийшло на перше місце в республіці за цим показником. Актуально були підібрані і теми лекцій, спрямовані на підняття свідомості людини щодо її діяльності та впливу на природу [819, арк.11-12]. Загалом природоохоронна робота в цьому краї, незважаючи на ряд недоліків у її реалізації, характеризувалась як одна з найкращих в республіці, про що свідчило третє місце області у республіканському змаганні областей і м. Києва за досягнення кращих показників по охороні при-

роди та раціональному використанню природних ресурсів у 1983 р. [820, арк.34]. На Тернопільщині відбувались обласні наукові конференції, семінари, присвячені питанням охорони довкілля. З 1968 р. розпочали роботу школи “Знання про природу” [821, арк.34]. Також щорічно проводились конкурси “За ленінське ставлення до природи”, на кращий благоустрій і озеленення населених пунктів, на краще виконання комплексу заходів по боротьбі з ерозією ґрунтів, на краще озеленення шкіл області, конкурс серед юннатів на кращу дослідницьку роботу по біології і сільському господарству [822, арк.12]. Вагомий вклад по охороні довкілля здійснювали юннати області [823, арк.14], особливо відзначались Бережанщина [824, с.4] та Кременеччина [825, с.4], де активно працювало Українське ботанічне товариство [826, с.2]. Плідно працювали “голубі патрулі” в Зборівському районі, щорічно розшукуючи нові джерела та доглядаючи їх [827, с.4]. Створений у Гусятинському районі у 1989 р. комітет по охороні природи займався питаннями збереження колгоспних лісів та поліпшенню дії очисних споруд тощо [828, с.7].

Заслуговує на увагу і діяльність окремих діячів, їх досвід щодо природоохорони. Так, значний вклад у розвиток заповідної справи на Тернопільщині вніс старший інспектор обласної інспекції по охороні природи Чайковський М.П., який за період з 1967 по 1979 рр. виявив 189 заповідних об’єкти [829, с.3]. Саме він деякий час активно керував первинною організацією УТОП в Тернопільському педагогічному інституті [830].

На Львівщині місцеві університети “Природа” проводили різноманітні форми і методи пропаганди, зокрема було проведено у 1984 р. 36 природоохоронних виставок. На Рівненщині у 1975 р. було прочитано 2630 лекцій на природоохоронну тематику.

У 1978 р. в Україні були створені міські ради садівничих товариств, які слідкували за належним станом садів країни. Ця організація мала право подавати в прокуратуру позови для притягнення до відповідальності осіб, які самовільно захоплювали землі, здійснювала нагляд за дотриманням земельного зако-

нодавства і охорони земельних ресурсів. Такі міські ради садівничих товариств швидко поширювались і в Західному регіоні [831, арк.52-53,175].

Таким чином, згідно даних чисельних документів та звітів впродовж 1970-80-х рр. існувала громадська організація УТОП з великою мережею та інфраструктурою в регіонах України, яка всі зусилля суспільства спрямовувала на охорону природи, причому ці заходи щорічно зростали і носили масовий характер [832, арк.2,15].

Підводячи підсумок аналізу діяльності УТОП в Західному регіоні України, можна констатувати, що дана організація мала чітке спрямування, починаючи від роботи в секціях товариства, до залучення в коло її діяльності населення. Але, природоохоронні заходи мали все ж таки більше виражений пропагандистський характер. Тому що найбільш ефективною діяльністю в 1970-80-х рр. з боку УТОП було видання різноманітних бюлетенів, брошур, листівок з питань природоохорони, організація майстерень, бібліотек і науково-дослідних робіт, присвячених питанням охорони природи. Тобто, масова природоохоронна агітація і пропаганда стояли на вищому рівні в діяльності УТОП, ніж його практичне виконання, реалізація планів, заходів по охороні природи. УТОП, по суті, в ті часи була, все ж таки, більшим чином пропагандистською природоохоронною організацією. Незважаючи на здійснені практичні заходи, вони в загальному нівелювалися і тим, що усі природоохоронні організації в СРСР були поставлені в певні рамки діяльності та контролю з боку державних органів влади. Крім цього, в організації діяльності УТОП було багато суттєвих недоліків. З огляду на ці факти виникає запитання, чому природоохоронна діяльність даного товариства була неефективною. Незважаючи, що УТОП та інші природоохоронні організації проводили громадські інспекції по охороні природи і щорічно фіксували порушення в різних сферах взаємовідносин людини із природою, а також накладали штрафи на порушників, проте, це не мало впливу на керівників промислових підприємств, які продовжували і надалі забруднювати довкілля.

Природоохоронна робота у Львівській області протягом 1970-80-х рр. у кількісному плані була поставлена на належному рівні, але якість цих робіт ніхто не перевіряв. Не все гаразд було в діяльності первинних організацій УТОП колгоспів, де, зібравши членські внески, припиняли на цьому “трудова діяльність” товариства. У збільшенні кількості членів УТОП спостерігався формалізм, було дано вказівку залучити до даної організації не менше як 80 % дорослого населення, або 12-13 тис. чоловік, тоді як у 1970 р. було лише 10 % [833, арк.1,24]. Ніхто при цьому не думав, яким чином це зробити, крім примусу і так званого масового вступу, який нічого доброго не давав для діяльності УТОП, так як більшість членів тільки формально числились в організації, а природоохоронної роботи не проводили. Це пояснювалось тим, що в СРСР завжди домінувала кількість над якістю, це ж спостерігалось і в діяльності УТОП по всіх регіонах України, головне – створити масову організацію, але менша увага зверталась при цьому на проведену практичну роботу. Часто в діяльності УТОП в Західному регіоні України спостерігались приписи, які не відповідали реальній проведеній природоохоронній роботі. Такий формалізм в загальному негативно вплинув на усю діяльність громадської організації.

УТОП на Закарпатті мала проблеми у структурній діяльності. Багато первинних організацій існували формально, слабо узагальнювався і розповсюджувався передовий досвід роботи, громадські інспектори не були закріплені за певними ділянками роботи і об'єктами. Керівники підприємств, установ, загальноосвітніх шкіл приділяли недостатню увагу озелененню територій. Значна частина первинних організацій обмежувала свою роботу лише збором членських внесків. Природоохоронна робота зовсім не проводилась в колгоспах і радгоспах, керівники цих установ не тільки стояли осторонь питань охорони природи, але продовжували вести самовільні рубки лісу, забруднювати землі, водойми [834, арк.8]. Також в діяльності Тернопільського УТОП спостерігались ряд недоліків: до природоохоронної роботи було залучено не багато колгоспів, радгоспів; недостатньо уваги приділялось висвітленню природоохоронних питань в пресі і по радіо; не на належному рівні була організована робота по проведенню

масових заходів серед дорослого населення, особливо в Бучацькому та Кременецькому районах; не було складено планів роботи секцій УТОП і вони не працювали; облік первинних організацій УТОП не вівся [835, арк.7]. Їх діяльність зводилась також до реєстрації чималих порушень у сфері природоохорони.

На жаль, такі природоохоронні організації як Всесоюзне товариство охорони природи та його республіканське відділення УТОП, рух студентських дружин з охорони природи (ДОП) тощо або входили до офіційних структур, або були надто формальними й створювались за розпорядженням зверху. Аналогічною була ситуація і в республіканській Раді УТОП, де обмаль було відомих вчених-екологів, письменників, журналістів, представників неформальних екологічних організацій. Аналогічні характеристики природоохоронних громадських структур було скопійовано в обласних, міських, районних організаціях УТОП. Як правило, секції охорони лісів в них очолювали працівники лісгоспзагу, охорони ґрунтів – агропромисловці і тому подібне. Саме тому ефективний громадський контроль за відповідними сферами був неможливий. У громадський екологічний рух в особі республіканських природоохоронних товариств глибоко проникли загальні вади радянської системи – колективна безвідповідальність, бюрократизм, формалізм роботи, безініціативність. Вони були повністю залежні від адміністративно-командної системи, яка суворо регламентувала настрої громадськості. Зсередини їх діяльність реально підпорядковувалась представникам цієї системи, які займали керівні посади в товариствах, контролюючи зміст лекцій, інформації, науково-популярної та просвітницької літератури, що видавалась товариствами, і не допускаючи ніякої критики діяльності ввірених їм відомств. Нерідко, не знаходячи спільної мови з функціонерами УТОП, ентузіасти природоохоронного руху звертали все більшу увагу на неформальні екологічні організації, які почали масово виникати у 1990-х роках, перш за все це стосується організації “Зелений світ” [836].

Спостерігались недоліки і у роботі народних університетів “Природа” в Західному регіоні України: вузький контингент слухачів, недостатній зв’язок теоретичного матеріалу з практикою, повільне запровадження передових ме-

тодів викладання. А районні організації УТОП не давали належної методичної і практичної допомоги ректорам університетів, не забезпечували належних умов для проведення занять, високої їх результативності. У містах і селах слабо використовувалися можливості народних університетів “Природа”, лекторів, мало видавалося засобів наочної агітації і пропаганди.

Іншою, немаловажною проблемою, яка розкриває прогалини в природоохоронному русі 1970-80-х років в Західному регіоні України, була проблема взаємовідносин УТОП з державними органами влади. Так, згідно статуту УТОП ця організація мала право розробляти і подавати до Ради Міністрів УРСР пропозиції щодо раціонального використання природних багатств, охорони природи, брати участь у розгляді комплексних заходів по використанню і збагаченню природних ресурсів, різних народногосподарських заходів, що впливали на стан природних багатств, забезпечувати громадський контроль за втіленням у життя законодавства про охорону і правильне використання природних ресурсів, організовувати громадські інспекції по охороні природи [837, арк.56]. Проте цими наданими правами УТОП користувалося не в повній мірі, тому, що в СРСР була велика різниця між задекларованими правами та шляхами їх реалізації. А ті пропозиції, які були подані УТОП на розгляд Ради Міністрів УРСР, не завжди схвалювались, так як державна влада мала свою точку зору на стан довкілля, що часто не співпадала з думкою громадськості.

Не завжди знаходила діяльність УТОП розуміння з боку державних органів влади. Так, Міністерство сільського господарства виступало проти колективного членства колгоспів в УТОП, це тривало до 1972 р.: колгоспам і радгоспам відповідно до ухвал даного міністерства було заборонено сплачувати колективні членські внески УТОП, виходило так, що ці установи використовували природу найбільше, а вносили при цьому мізерну долю турбот для її відтворення. Постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 29 квітня 1972 р. №198 “Про членство колгоспів у деяких добровільних товариствах”, уже не обмежувалось членство колгоспів в УТОП [838, арк.53].

У Рівненській області залишалось багато невирішених природоохоронних питань, головним чином через бездіяльність підприємств [839, арк.2-45]. В зв'язку з цим стан навколишнього середовища в області був незадовільний, тому що зусиль громадських організацій було замало, коли не було підтримки та розуміння з боку державних органів, які до цієї проблеми ставились байдуже, проявляючи у сфері природоохорони простий формалізм.

Чорнобильська катастрофа стала своєрідним каталізатором інаклюдства в природоохоронному русі в Західному регіоні України, який посилив свої незалежницькі позиції на початку 1990-х років. Зокрема з 1990 р. у Волинській області спостерігався активний громадський екологічний рух, що вказувало на небайдужість населення до питань стану довкілля [840, арк.4]. Причому неформальні організації уже не були підконтрольні державним органам, тому для них активна позиція населення з питань охорони природи викликала побоювання, так як “зелений” рух був не прогнозований, некерований, до чого звикли державно-партійні структури в попередні роки діяльності та взаємин із громадськими природоохоронними організаціями. Аналогічні процеси відбувались і в інших областях регіону.

Окремого розгляду потребує питання, пов'язане із висвітленням природоохоронної тематики засобами масової інформації Західного регіону України у 1970-80-ті роки. Зокрема, в Рівненській області найбільше уваги природоохоронній тематиці приділяли газети “Червоний прапор” і молодіжна “Зміна”, кожного місяця видавалася сторінка “Рідна природа” [841, арк.63]. У 1975 р. в ефір вийшло 13 радіожурналів, на сторінках районних і обласних газет було надруковано 422 статті. На Івано-Франківщині екологічні проблеми теж висвітлювались у засобах масової інформації [842, арк.30] і щорічно діяльність органів мас-медіа в цьому напрямі зростала [843, арк.38]. Чималий вклад у пропагування раціонального використання природних ресурсів вклали засоби масової інформації Закарпаття. Так, починаючи з 1970 р. на студії телебачення готувався телевізійний клуб любителів природи “Шовкова косиця”, виходячи один раз на 2 місяці. Постійним ведучим та головою клубу був доктор біологічних наук,

професор Комендар В. І. Газета “Молодь Закарпаття” постійно висвітлювала питання раціонального використання і примноження природних багатств, щомісячно з’являлися тематичні сторінки “Любителям природи”, добірки матеріалів під рубриками “Ми і природа”, “Для вас допитливі” тощо [844, арк.29]. У 1975 р. в області працювали 4 природоохоронні радіожурнали та 1 тележурнал [845, арк.5,8-9]. Газета “Закарпатська правда” з 1977 р. ввела нові екологічні рубрики “Едельвейс” і “Карпатський ліс”, які виходили двічі на місяць, основна увага в них була зосереджена на охороні земельних і лісових угідь, водойм краю [846, арк.1].

Таким чином, проглядаючи періодичні видання регіону, на перший погляд може скластися враження, що засоби масової інформації краю на належному рівні висвітлювали природоохоронну тематику. Проте, аналіз природоохоронних рубрик періодики Західного регіону України чітко засвідчив, що у більшій кількості вони мали ідеологічно-пропагандистське спрямування. Увага в основному зосереджувалася на незначних досягненнях в природоохоронних заходах, по суті, дані статті не мали критичного підходу, аналізу взаємин між суспільством та довкіллям, не вказувались конкретні причини погіршення стану навколишнього природного середовища, не знаходили винних, тих, хто мав нести відповідальність за стан біосфери. У зв’язку з цим не було прямих звинувачень на адресу органів державної влади у погіршенні стану довкілля в регіоні. Крім цього, часто інформація на природоохоронну тематику подавалася викривленою, перебільшеною, яка не відповідала реальному стану справ. У більшій мірі це пояснювалось тим, що влада приховувала від суспільства правдиву екологічну інформацію, тому воно ще не усвідомлювало, що своєю діяльністю спричинило екологічну кризу. По суті, перші критичні рубрики, присвячені аналізу взаємин суспільства з навколишнім природним середовищем, з’являються в часи перебудови, у зв’язку із трагедією на ЧАЕС.

Нового імпульсу “зелений” рух набуває у 1990-ті роки. На початку 1990-х рр. значно активніше розгортається природоохоронна робота серед громадських організацій, коли створюється ряд незалежних, не підконтрольних держав-

ним органам екологічних громадських об'єднань. По суті, у цей період природоохоронний рух набирає більшої сили, ваги та значення, ніж це було протягом 1970-80-х рр. Так, у Києві 28-29 жовтня 1989 р. відбувся перший з'їзд Української екологічної асоціації “Зелений світ”, у роботі якого взяли участь 301 делегат від усіх областей [847, с.342-343]. З 22 по 28 жовтня 1990 р. у м. Львові відбувалася установча конференція Міжнародного інституту регіональних екологічних проблем, у роботі якої взяли участь понад 100 членів, з них 30 – із зарубіжних країн [848, арк.102-104]. Впродовж 1990-1992 рр. відбувається створення первинних організацій асоціації “Зелений світ” по областях України, набуваючи масового характеру. З'їзд обрав керівний орган – зелену раду, до якої ввійшло 100 чоловік. Головою ради став письменник Щєбрак Ю. М. Було засновано друкований орган – газету “Зелений світ” [849, арк.32;10-11]. Згідно статуту цієї асоціації за форми діяльності були прийняті такі заходи, як залучення громадськості до активної діяльності і сприяння вирішенню екологічних проблем України, проводити громадські екологічні експертизи розміщення підприємств, вносити пропозиції до органів влади, засновувати або вступати в міжнародні неурядові громадські організації. Але уже на початках своєї діяльності асоціація зіштовхнулася з рядом проблем, які заважали активно працювати. Так, не було створено нових, постійно діючих комісій з проблем води, повітря, харчових продуктів, альтернативних джерел енергії, у катастрофічному стані перебувала експертна діяльність асоціації, секретаріат “Зеленого світу” погано був пов'язаний з регіональними організаціями, гостро стояла проблема активізації інформаційно-пропагандистської роботи [850, с.6]. Крім цієї організації в 1990-х роках виникають численні громадські об'єднання природоохоронного, екологічного спрямування, по суті зароджується рух “зелених” із різноманітними напрямками діяльності. 21 листопада 1991 р. відбувся ІХ з'їзд УТОП, який прийняв новий статут, формами своєї діяльності ця організація обрала здійснення практичних природоохоронних заходів, участь у виробленні екологічної політики України, удосконалення природоохоронного законодавства, здійснення просвітньої діяльності серед населення, попередження екологіч-

них правопорушень, здійснення громадського незалежного контролю в галузі охорони довкілля [851, с.2-3]. Так розпочалася нова сторінка в діяльності УТОП, по суті, ця організація була реорганізована на нових засадах, що давало можливість їй ефективно діяти та разом із іншими природоохоронними організаціями визначати напрям “зеленої” ідеології в Україні.

Що стосується розвитку громадського екологічного руху в Західному регіоні у 1990-х рр. то центром його стає Львів. На початку 1990 р. тут було створено благодійний громадський Еколого-географічний фонд у галузі туризму [852, с.3]. А уже наприкінці ХХ ст. у Львівській області існувало близько 80 громадських екологічних організацій, з них найбільш активні: Еко-Право – Львів, Західний центр УВ “Всесвітньої лабораторії”, “Зелений світ”, Екоклуб “Зелений світ – Дністер”, Товариство Лева, Асоціація дитячих екоорганізацій “Довкілля”, Міжнародний Інститут-Асоціація регіональних Екологічних Проблем, Карпатська школа “Галицьке коло”, Громадська станція екомоніторингу “Високий Верх”, Фонд парку “Знесіння” [853, арк.8]. Широкого розмаху набрав екологічний рух громадськості в 1990-х рр. і на Тернопільщині. З 1990 р. тут існує Українська асоціація екології людини – “Зелена планета”. Її мета об’єднання громадськості на захист людини від агресії індустріального суспільства [854, с.6]. Активно працювала в області і філія УТОП, організувавши протягом 1990-1991 рр. курси екологічного навчання інженерно-технічних працівників промисловості, які персонально відповідали за стан охорони природи в колективах [855, с.2].

Отже, аналіз діяльності громадських організацій по охороні довкілля у 1970-80-х роках засвідчив про те, що партійні органи судили про роботу УТОП тільки по фактах щорічного зростання чисельності товариства, а також на основі масових природоохоронних заходів, які проводила ця організація, не беручи до уваги якості проведених робіт. Діяльність даного товариства, як і будь-якої природоохоронної організації, контролювалась державними та партійними органами, які виділяли кошти на їх утримання. Але такий контроль не можна вважати за співробітництво між державою і громадськими природоохоронними

організаціями, як це намагались показати в СРСР. Природоохоронні організації не знали справжнього екологічного становища в країні, так як інформація на екологічну тематику була неповною і свідомо не доходила до населення, тим самим приховувались від суспільства вади економічної системи держави. Форми роботи природоохоронних організацій у 1970-х-на початку 90-х рр. були спрямовані на виконання та втілення у життя постанов уряду, партії в галузі охорони природи. Незважаючи на щорічні звіти про проведену роботу, їх частка була мізерною, так як головні винуватці – промислові підприємства та економіка країни в загальному – продовжували забруднювати навколишнє середовище, а екологічні організації реального впливу, щоб змінити становище на краще, не мали, так як радянська влада жертвувала екологічними інтересами на користь економічних.

Отже, згідно наведених прикладів, в СРСР чітко простежувався розрив між діяльністю природоохоронних організацій, спрямованих на охорону довкілля, та промисловими підприємствами, які зі свого боку цю діяльність просто ігнорували. Ось так, по суті, виглядала “природоохоронна політика” в СРСР. Проте існування природоохоронних організацій, їх діяльність унеможлилювали той факт, що державна влада не могла уже просто “закривати очі” на екологічні проблеми, тобто громадські природоохоронні організації були тим каталізатором в країні, який вказував на невирішені проблеми, перш за все на гармонійне поєднання розвитку економіки та стану навколишнього середовища. По суті, це була головна мета діяльності природоохоронних організацій в часи існування СРСР, якої вони частково досягли.

ВИСНОВКИ

Аналіз динаміки соціально-екологічних процесів у Західному регіоні України впродовж 1970-80-х років переконливо довів, що визначальними чинниками, які сприяли у посиленні негативного антропогенного впливу на навколишнє природне середовище краю, були тотальна зношеність обладнання і технологій на виробництвах, дуже низька віддача від роботи очисних споруд чи повна їх відсутність; не існувало ефективної системи державного контролю за станом довкілля й управління всією природоохоронною діяльністю; щорічна неосвоюваність капіталовкладень на природоохоронні заходи в усіх галузях виробництва; відсутність контролю і практична безкарність природозгубної діяльності; надзвичайно низький рівень екологічної освіти населення. Одночасно із даними негативними процесами майже кожен цілеспрямований вплив суспільства на довкілля зумовлював побічні зміни в екологічній системі, які не передбачались головною метою впливу і часто знижували його позитивний ефект. Наприклад, при зрошенні посушливих земель здебільшого спостерігалось підняття ґрунтових вод і повторне засолення ґрунту. З цього випливає той факт, що людина під час впливу на навколишнє природне середовище повинна передбачити усі можливі його наслідки, щоб запобігти несприятливому ефекту, а також встановити закономірності у зміні біосфери, які можна було б використати для подальшого керування з метою зниження негативного антропогенного навантаження на довкілля. Незважаючи на загострення соціально-екологічних процесів в країні, радянська система господарювання базувалася на екстенсивному нераціональному використанні природних ресурсів і відсутності цілеспрямованої політики щодо охорони довкілля. Усвідомлення екологічної небезпеки відбулось в Україні на 15-20 років пізніше, ніж у розвинених країнах.

Науково-теоретичні засади історичного дослідження екологічних процесів соціально-економічного розвитку Західного регіону України засвідчили, що в сучасних умовах історична українознавча наука ще не пройшла етапу екологізації досліджень, реального залучення питань впливу суспільства на навколишнє природне середовище в структуру аналізу широкого кола суспільствознав-

чих проблем. Тому очевидно, що потенціал у сфері досліджень екологічних проблем, які об'єктивно мають глибокий соціальний зміст та причини, великий, але використовується повільно. Це було зумовлено тим, що в СРСР панувала думка, ніби екологічні проблеми характерні тільки для капіталістичного суспільства, а тому їм не приділялася належна увага і вони не досліджувалися. Аналіз історичних праць з проблем впливу суспільства на довкілля, як у Західному регіоні, так і в Україні, свідчить, що порівнюючи з іншими галузями знань, де напрацьовано й опубліковано чимало важливих результатів, в історичній науці зроблено недостатньо, а те, що з'явилося у радянський період в умовах відсутності екоінформації, відзначалось браком об'єктивності. Внаслідок подальшого посилення негативного антропогенного впливу на довкілля все більше проявляються наукова, соціальна та освітньо-ідеологічна потреби у ґрунтовних історичних українознавчих дослідженнях різних аспектів екологічної проблеми.

Процеси антропогенного впливу на довкілля необхідно вирішувати в масштабах усього суспільного виробництва. Характер антропогенного тиску на природне довкілля Західного регіону України корелювався низьким рівнем розвитку продуктивних сил та формами виробничих стосунків між суб'єктами господарської діяльності. Саме тут екологічна проблема виявляла свій глибокий соціально-економічний зміст, хоч керівні кола влади вихвалялись великими щорічними капіталовкладеннями, спрямованими на подолання екологічних проблем. У зв'язку з цим постає запитання: чому витрати і без того обмежених народних засобів та коштів не принесли бажаного ефекту? Тому, що природоохоронні заходи орієнтувалися на боротьбу з наслідками нераціонального, суто екстенсивного зростання виробництва, а не на зміну його природоруйнівної структури, технічного вдосконалення.

Форми та методи діяльності органів державної влади, господарських структур не сприяли покращенню стану довкілля, так як не було вдосконалено технології екстенсивного зростання виробництва. Бездіяльність органів державної влади, бажання покласти усю відповідальність на інші структури, прагнення задоволення вузьковідомчих інтересів, безгосподарність, незацікавленість та

безвідповідальність господарських структур краю призвели до кризових екологічних явищ в Західному регіоні України через грубі помилки у розміщенні промислового комплексу; тяжінні до концентрації виробничих об'єктів; великої ресурсозатратності економіки; ізольованості розгляду проблем розвитку виробництва і охорони природи; відсутності або незадовільної роботи очисних споруд; необґрунтованості прийнятих рішень; недосконалого природоохоронного законодавства; незадовільної матеріально-технічної бази; недостатнього державного фінансування та капіталовкладень в охорону довкілля; відсутності матеріальної зацікавленості та чіткої програми екологічного оздоровлення регіону, де були б визначені цілі і пріоритети екологічної політики. Екологічний аспект не знаходив втілення в організаційній та управлінській діяльності суспільства і держави, спрямованій на оптимальне поєднання функцій природокористування і природоохорони. Таким чином, діяльність державної влади та господарських структур щодо охорони навколишнього природного середовища не давала належного ефекту. Україна має стати, окрім демократичної та правової, ще державою екологічною. Саме екологічна політика повинна перетворитись у надійний засіб збереження прав майбутніх поколінь, стати головним консолідуючим чинником українського суспільства, саме досконала її розробка і втілення дасть можливість бути впевненим у майбутньому України.

Щоб зменшити наслідки екстенсивно-ресурсоємного виробництва, необхідно розробити та впровадити на практиці соціальні стандарти і нормативи безпечного функціонування виробництва. Слід визначити рівень спільного впливу всіх виробничих об'єктів та інших антропогенних факторів на стан навколишнього природного середовища і врахувати динамічний баланс природно-господарських умов Західного регіону України та його господарського комплексу. Розробка стандартів екологічнобезпечної діяльності повинна базуватися на нормативах, що включають визначення допустимого ступеня ризику для людини та навколишнього природного середовища; рівень імовірності втрати унікальних природних утворень; заборону проведення у регіоні небезпечних видів робіт і заходів. Роль державного втручання повинна полягати у контролі за ста-

ндартами і нормативами регулювання діяльності промислових виробництв, у доцільності споживання природних ресурсів, особливо невідновлюваних. Слід дотримуватись стандартів і нормативів екологобезпечної підприємницької діяльності, підвищувати відповідальність її суб'єктів, прогнозувати можливості виникнення надзвичайних техногенних ситуацій, проводити необхідну експертизу проектів створення виробничих об'єктів, вдосконалювати конкретні технологічні процеси, підвищувати їх надійність. Однак державна влада у ще 1990-х рр. не змогла позбутись старих підходів до вирішення питань, пов'язаних із станом навколишнього природного середовища, неефективність діючих, законодавчо неврегульованих економіко-адміністративних механізмів ускладнювали наслідки впливу суспільства на довкілля.

Еколого-економічна ситуація в Західному регіоні визначалася посиленням антропогенного навантаження на природне середовище, внаслідок нераціональної експлуатації насамперед мінерально-сировинних, земельних і лісових ресурсів.

У єдиному народногосподарському комплексі Радянського Союзу, промисловий потенціал України, зокрема її Західного регіону, був головним чином задіяний на використання різноманітних природних ресурсів. Тому, одним із визначальних напрямків охорони довкілля та збереження мінеральної сировини повинно стати подолання ресурсного марнотратства та залучення до використання первинної сировини, вторинних ресурсів, повної їх переробки і впровадження безвідходних технологій. У 1970-80-х рр. в Західному регіоні України ці роботи не здійснювались. У цьому напрямку необхідно скоротити до оптимальних обсягів виробництва і споживання використання природних ресурсів, змінити співвідношення між виробництвом засобів виробництва і виробництвом предметів споживання, формувати ефективну інвестиційну політику, спрямовану на розробку, освоєння та використання природно-ресурсозберігаючих безвідходних технологій.

Через незацікавленість виробника, низький рівень технологій, застарілість та зношеність техніки, відсутність пилогазоочисного устаткування такий стан

зумовив значне перевищення граничнодопустимих норм викидів від стаціонарних та нестаціонарних джерел, значне забруднення повітряного басейну Західного регіону України. Як наслідок, наприкінці ХХ століття найбільш забруднене атмосферне повітря було в таких містах регіону як Ужгород, Львів, Івано-Франківськ, Червоноград, Чернівці, Калуш, Мукачево, Надвірна, на них припадає майже 70% усього забруднення атмосферного повітря. В середині 1990-х рр. почалось скорочення викидів в атмосферне повітря, але такий стан пов'язаний із спадом виробництва, але якщо не відбудуться суттєві зміни, які б сприяли покращенню стану атмосфери, то із господарським піднесенням регіону проблеми забруднення повітряного басейну знову набудуть гостроти та актуальності.

Порівняно з іншими територіями України, Західний регіон є аграрним краєм, тому велике значення для довкілля має сільське господарство. Дослідження показало, що внаслідок нераціонального екстенсивного аграрного розвитку впродовж 1970-початку 90-х рр. в регіоні порушилось співвідношення різних видів угідь, почались негативні процеси: ерозія, засолення, перезволоження, втрата гумусу, ущільнення родючого шару, забруднення землі отрутохімікатами та відходами. А колгоспи та радгоспи не справлялись із завданнями по відтворенню родючості земель, часто не проводили протиерозійних та інших видів землевідновлюваних робіт, збільшували надмірне внесення у ґрунт хімікатів, необґрунтовано зростала кількість осушених та меліоративних земель, така діяльність завдавала великої шкоди природному середовищу.

Необхідно перейти на ресурсо та енергозберігаючі технології і системи землеробства, збільшити смугові посіви, спеціальні засоби обробітку землі, ґрунтозахисні сівозміни, застосувати різноманітні водорегулюючі гідротехнічні споруди, диференційовано використовувати земельні ресурси залежно від інтенсивності їх використання, заборонити вирощування просапних культур на схилах крутіше 3⁰, максимально враховувати ґрунтово-ландшафтні фактори і перейти до контурної організації території, замінити відвальний обробіток ґрунту ґрунтозахисним, враховувати біологічні властивості культур.

Неналежна увага з боку суспільства до проблем лісу, екстенсивне його використання сільським господарством, лісокомбінатами та населенням призвело до деградації його ресурсів. А окремі намагання ряду підприємств раціонально використовувати ліс не набули широкого впровадження у країні. Внаслідок надмірних рубок змінилась структура лісів у Карпатах та загалом в регіоні, почались інтенсивно посилюватись повені, надмірне використання лісових ресурсів зумовило інтенсивне зростання площі штучних насаджень, які не відповідають природним. Це призвело до знищення флори та фауни, порушило водний баланс, лісові ґрунти почали різко деградувати, почалось утворення кам'янистих пустирів.

Щоб стабілізувати лісові масиви, необхідно здійснювати правове забезпечення лісокористування, створити господарський механізм, орієнтований на ринкові відносини, ввести поняття власності на лісові ресурси для їх виробників шляхом надання лісокористувачам права власності на заготівельну лісопродукцію та можливості самостійно вести лісокористування, а також продавати заготовлену деревину. В основу поділу лісів за категоріями слід покласти принципові відмінності у веденні лісогосподарства, виходячи з функціонального призначення тієї чи іншої ділянки лісу. При веденні лісового господарства, крім середньострокового, необхідно застосовувати і довгострокове планування. Для лісозаготівель слід максимально використовувати зимовий період, розробляти лісосіки тільки в період фізичної стиглості ґрунтів.

Аналіз показав, що внаслідок водоємних технологій, великих витрат при її транспортуванні, несправності чи відсутності водоочисних споруд, нерозвиненості системи повторного використання води для технічних і промислових потреб, розміщення побутових сміттєзвалищ навколо берегів водойм, запущеності водозаборів, скидання тваринницькими фермами неочищених стоків, забрудненості водних ресурсів отрутохімікатами – все це призвело до катастрофічного стану основних рік Західного регіону України – Дністра, Західного Бугу, Уж, Латориці, Золотої Липи та ряду інших водойм краю. У 1990-х рр. дещо зменшилось промислове навантаження на водойми регіону, але такий стан

пов'язаний із економічною кризою країни. В часи радянської влади державні щорічні капіталовкладення, виділені на охорону водних ресурсів, не давали позитивних наслідків і покращення стану водойм так і не відбулось. Це зумовлено щорічним недоосвоєнням виділених державою коштів, а також через те, що темпи побутових водоочисних споруд завжди відставали від темпів нарощення потужностей підприємств, незважаючи на те, що існував закон, який забороняв введення побутових та господарських об'єктів без водоочисних споруд. Проте він постійно порушувався, влада нехтувала екологічними інтересами, керуючись лише економічною доцільністю, яка не лише завдавала шкоду довкіллю, але часто навіть не співпадала із інтересами суспільства. Але, природоохоронна діяльність державної влади вдало маскувалась під гаслами народного добробуту. Таким чином, у регіоні не приділялося належної уваги впливу суспільства на водні ресурси. Зростання водоспоживання промисловим, сільським та комунальним господарствами, неякісне функціонування очисних споруд, невиконання водоохоронних заходів, недоосвоєність державних капіталовкладень, виснажували і забруднювали водойми.

Необхідно поліпшити систему контролю за обігом водних ресурсів, їх економічного витрачання та впровадження прогресивних технологій, які повинні бути підкріплені рішучими фінансовими заходами.

Діяльність місцевих громадських організацій, спрямована на охорону навколишнього природного середовища в СРСР носила більше просвітницько-теоретичний, ніж практичний характер. Вдалось досягнути значних успіхів лише у зростанні кількості тиражу агітаційного природознавчого характеру та різноманітних видів буклетів, стендів, плакатів, кімнат природи. Усі організації природоохоронного спрямування були підконтрольні партійним та урядовим органам, а це сковувало їхню діяльність, ініціативу, оскільки державні органи влади накреслювали, планували шляхи розвитку, діяльність екологічних організацій, складали їм статuti. А потім це подавалось партійними структурами як “ народна ініціатива”, яка, проте, була далекою від справжніх реалій. За часів СРСР природоохоронні організації прямо залежали від органів державної вла-

ди, так як та фінансувала й виділяла кошти на їх утримання, в той же час членських внесків було явно недостатньо для здійснення природоохоронних заходів. Громадськість не знала реального стану довкілля, так як ця інформація приховувалась, тому склалось хибне уявлення про незначні збитки завдані людиною довкіллю. Не завжди інтереси влади співпадали з інтересами громадських організацій щодо охорони природи. Так, незважаючи на численні щорічні порушення в сфері природоохорони, які фіксували громадські інспектори, природоохоронні пости, влада на ці порушення не звертала уваги, а пропозиції активістів стосовно покращення стану довкілля теж не брала до уваги. Довгий час державна влада не давала дозволу на колективне членство в громадських природоохоронних організаціях колгоспів та радгоспів. Найбільш чисельним за часів радянської влади було Українське товариство охорони природи (УТОП), яке мало свої обласні та районні філії по всій Україні. Дане товариство, виконуючи вказівку партії, більше дбало про зростання кількості членів, ніж робило реальні практичні кроки по охороні природи. Частина членів УТОП тільки номінально числилась в даній організації, вони не платили членських внесків і не брали участі у природоохоронних заходах. Але партію такий стан не турбував, для неї головним було кількісне розширення складу товариства, а не якісна його робота. В цій ситуації, коли суспільство внаслідок браку об'єктивної екологічної інформації, проявляло апатію, незацікавленість до екологічних проблем, силами самого УТОП неможливо було змінити стан на краще в охороні довкілля. Діяльність юннатів, "зелених" та "голубих" патрулів теж була малоефективною, тому що більшість школярів все ж таки перебувала поза межами цих гуртків. Отож, зусиль громадських природоохоронних організацій у збереженні довкілля, було недостатньо, щоб кардинально змінити становище на краще.

Аналіз показав, що розширення заповідних територій позитивно впливає на довкілля та стан здоров'я населення. По заповіданню територій, створенню зон рекреаційного характеру Західний регіон України займає провідне місце. Упродовж існування тоталітарної системи виникало багато протидій з боку державної влади, яка керувалась насамперед економічними інтересами, тому часто не

хотіла передавати ліси у заповідники чи заказники, бажаючи їх і надалі господарськи використовувати. Не було єдиного державного органу, який би керував заповідною справою в Україні, лісовий фонд переважно був закріплений за колгоспами, радгоспами, лісокомбінатами, які не дбали про його розвиток, а порушували режим заповідання, проводячи в цих зонах господарську діяльність. Часто нищили пам'ятки природи туристи, розводячи багаття, зрубуючи дерева, наносячи шкоду флорі та фауні. Ці факти ще раз свідчать про те, що держава щорічно затверджувала і розширювала заповідні території, але про їх становище ніхто не дбав і природно-заповідний фонд знаходився у занедбаному стані.

У незалежній Україні через слабке фінансування екологічних програм, зосередження уваги перш за все на вирішенні соціально-економічних проблем не має поки що можливості для належного рівня розвитку природно-заповідного фонду. Необхідно здійснювати більше досліджень в галузі природозаповідання, а також створити спеціальну службу на місцях, яка б ефективно займалася справами заповідності територій і вирішувала місцеві проблеми.

Масштаби і характер соціально-екологічних протиріч Західного регіону України мають важливий вплив на подальше формування взаємовідносин суспільства з природою. Дослідження показало, що будь-які негативні відхилення у стані природного довкілля позначаються на здоров'ї людини. Надмірна хімізація сільськогосподарських продуктів у 1970-80-х рр. призвела до збільшення кількості пестицидів у продуктах харчування, м'ясній та молочній промисловості. Неодноразові випадки отруєння людей недоброякісними, захімізованими продуктами були зафіксовані у 1970-х рр. Забруднення повітряного басейну промисловими викидами та автотранспортом призвело до появи різних видів алергічних захворювань, порушення серцевої та ендокринної системи, захворювання органів кровообігу. Негативно на стан здоров'я населення впливає промисловий шум, який, за підрахунками спеціалістів, скорочує життя людини на 10 років. В СРСР не дбали належним чином про здоров'я громадян, продовжуючи створювати великі господарсько-промислові комплекси, нарощувати їх-

ню потужність, чинила опір перенесенню підприємств за межі населених пунктів, керуючись лише економічною доцільністю. Траплялись випадки у регіоні, коли надлишок хімічних речовин, які потрапляли в організм людини разом із вживаними продуктами, виявляли і у материнському молоці. Наприкінці ХХ століття в Західному регіоні, як і в Україні загалом, смертність населення продовжувала випереджати народжуваність, були зафіксовані багаточисельні хвороби серед дорослих і дітей, і ця статистика у 1990-ті рр. продовжувала зростати. Актуальними залишалися невирішені проблеми відносно діяльності Рівненської АЕС, Бурштинської ДРЕС, ряду підприємств Калуша, Дрогобича, які своєю діяльністю найбільш негативно впливають як на довкілля, так і на самопочуття населення. Немаловажними є проблеми, якості споживання населенням водних ресурсів Західного регіону України, які в багатьох випадках давно уже не відповідають стандартним технологічним нормативам. Таким чином, посилення антропогенного навантаження на довкілля регіону зумовило негативний вплив навколишнього природного середовища на соціально-економічну ситуацію та на погіршення здоров'я, зростання смертності і зменшення приросту населення.

Сьогодні можна констатувати, що в умовах екологічної кризи регіону сучасного осмислення потребують проблеми оздоровлення екологічних умов життєздатності, ефективних природоохоронних заходів, які були б поєднані з економічними, політичними реформами.

Як засвідчили наукові дані, неможливо вирішити економічну кризу без усвідомлення екологічної, ці процеси слід розглядати у взаємодії. В умовах погіршення стану навколишнього природного середовища важливого значення набуває джерельна база досліджень, розширення її структури, науково-довідкового апарату фондів. Поєднання досліджень соціально-економічної історії з різноплановими проблемами антропогенного впливу на природу стане важливим чинником у структурі українознавчої освіти.

Результати досліджень даної наукової роботи стануть у нагоді для викладання предметів історико-гуманітарного профілю (історія України, соціальна

екологія) або в якості самостійних спецкурсів у навчальних закладах усіх рівнів акредитації.

Сучасний стан проблеми екологічної кризи засвідчує, що подальше затягування даної проблеми не припустиме, необхідно екологічну проблематику розглядати в органічній єдності з усіма іншими потребами державної розбудови. При цьому слід звернути увагу на той факт, що найефективніше використання інвестицій в кінцевому результаті є вкладання коштів в забезпечення екологічної безпеки. Для подолання диспропорцій між розмахом та наслідками господарської діяльності людини і можливостями управління соціально-екологічними процесами необхідно виробити позитивні засоби гармонійного співіснування суспільства і навколишнього природного середовища. Недарма, римський мислитель Л. Сенека ще в I столітті нашої ери сказав: “Жити щасливо і жити в злагоді з природою – одне й те саме”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Гаев А. Я., Самарина В. С. Наши следы в природе. – М.: “Недра”, 1991. – 154 с.
2. Марков В. Г. Социальная экология. – Новосибирск: Наука, 1986. – 174 с.
3. Західноєвропейська історія епохи Відродження // Філософія. Навчальний посібник. – Тернопіль, 1997. – 220 с.
4. Шинкарук В. Проблеми філософії культури у творчості Сковороди Г.С. // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 1-2 .
5. Несторенко В. Г. Вступ до філософії : онтологія людини. Навчальний посібник. – К., 1995. – 530 с.
6. Реймерс М. Ф. Стратегія екологічного навчання // Проблеми екологічної освіти і виховання: Збірник науково-методичних праць. Т. 2. – Львів: Тезаурус, 1993. – С. 15-19.
7. Вернадский В. И. Живое вещество. – М.: Наука, 1978. – 358 с.
8. Вопросы социозологии: Материалы первой Всесоюзной конференции “Проблемы социальной экологии”. – Львов: „Вільна Україна”, 1987.– 353 с.
9. Вернадский В. И. Размышления натуралиста. Кн. 2. Научная мысль как планетное явление. – М.: Наука, 1977. – 191 с.
10. Ситник К. М., Ількун Г. М. Предмет і найважливіші проблеми сучасної екології // Вісник Академії наук УРСР. – 1984. – № 12.
11. Там же. – С. 83-84.
12. Васюта С.І. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки, труднощі подолання. – Тернопіль: СМП „Астон”, 2000. – 536 с.
13. Там же. – С.20-21, 312-313.
14. Реймерс М. Ф., Яблоков А. В. Словарь терминов и понятий, связанных с охраной живой природы. – М.: Наука. – 1982. – 670 с.
15. Франил В. Человек в поисках смысла. – М., 1990. – 438 с.
16. Голубець М. А. Про співвідношення між біологічним і соціальним на нашій планеті // Вісник Академії наук УРСР. – 1980.– № 1.

17. Ситник К. М., Стойко М. С., Бачинський Г. О., Смоляга В.К. Комплексні соціально-екологічні дослідження – наукова основа раціонального природокористування та оптимізації навколишнього середовища // Вісник Академії наук УРСР. – 1980. – № 10.; Бачинський Г. О. Соціоекологічний принцип природокористування // Вісник Академії наук УРСР. – 1984. – №11.
18. Голубець М. А. Деякі питання на стику екології і соціології // Вісник Академії наук УРСР. – 1984. – № 10.
19. Реймерс Н. Ф. Природопользование. Словарь – справочник. – М.: Мысль, 1990. – 639 с.; Горинь В. І., Мазур В. Д. До питання про обґрунтування соціоекології як окремої науки // Вісник АН УРСР. – 1985. – № 1.
20. Марков Ю. П. Социальная экология. – Новосибирск: Наука, 1986. – 174 с.
21. Голубець М. А. Деякі питання на стику екології й соціології // Вісник Академії наук УРСР. – 1984. – №10.
22. Васюта С.І. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки, труднощі подолання. – Тернопіль: СМП „Астон”, 2000. – 536 с.
23. Там же. – С.30-31.
24. Чубатий О. В. Захисна роль Карпатських лісів. – Ужгород.: “Карпати”, 1968. – 136 с.
25. Федоренко А. П. Природа і хімія. – К.: “Урожай”, 1970.– 44 с.
26. Телишевский Д.А. Лесохозяйственный комплекс на Волини. – Львов, 1972. – 56 с.; Гладков Н.А., Иноземцев А.А., Огуреева Г. Н. Охрана природы в СРСР. – Л., 1972. – 72 с.; Природа Львівської області. – Львів.: Вид-во Львів ун-ту, 1972. – 151 с. ; Природа Чернівецької області. – Львів.: Вища школа, 1978. – 159 с.; Природа Ровенської області. – Львів.: Вища школа, 1976. – 156 с.; Природа Волинської області. – Львів.: Вища школа, 1975. – 146 с.; Природа України та її охорона. – К., 1975. – 255 с.
27. Підвищення ефективності лісових підприємств. – Львів.: “Каменярь”, 1974. – 301 с.; Серета Н.С. Раціональне і повне використання деревини та відходів для промислової переробки . – К., 1975. – 96 с.; Перспективы развития минерально-сырьевой базы промышленности строительных материалов УССР.

- К.: “Наукова думка”, 1976. – 423 с.; Рекреационные ресурсы и охрана природы Украинских Карпат. – Л., 1976. – 138 с.; Стойко М.С. Карпатам зелініти вічно. – Ужгород: “Карпати”, 1977. – 175 с.
28. Минеральные ресурсы УССР и их рациональное использование. – К., Знание, 1986.– 16 с.; Анучин Н.П. Проблемы лесопользования. – М., Лесная промышленность, 1986. – 150 с.; Рациональное использование и охрана лесных ресурсов УССР. – К., АН УССР 1988. – 70 с.; Украинские Карпаты. Экономика. – К., Наукова думка, 1998. – 210 с.; Поліщук В.В. Малі річки України та їх охорона. – К.: “Знання”, 1988. – 32 с.; Вакулюк П.Г. Ліс і людина. – К.: “Урожай”, 1989. – 200 с.
29. Хмара А. Я. О состоянии и мерах по улучшению использования недр и минеральных ресурсов СССР. – К., Знание, 1980. – 23с.; Споры о будущем: окружающая среда. – М.: “Мысль”, 1983. – 115 с.; Ворончук М.М., Макаренко А. Н. Вопросы оценки, прогноза и уменьшения загрязнения атмосферы на территории УССР.– К., 1983.– 67 с.; Терновская М. И., Цыбульский В. Ф. Удобрения и окружающая среда. – Одеса, 1983. – 24 с.
30. Экологические проблемы Украины. Вопросы и ответы. – К.: “Знание”, 1989. – 48 с.
31. Стойко С. М. Завдання охорони природи Західних областей України у світлі ленінських принципів раціонального використання природних ресурсів // Рослинний і тваринний світ Західних областей України. Тези доповідей наукової сесії. – К., АН УРСР, 1970. – 30 с; Мілкіна Л. І. До питання про принципи організації заповідників у гірських регіонах (на прикладі Українських Карпат). Рослинний і тваринний світ Західних областей України. Тези доповідей наукової сесії. – К., АН УРСР, 1970. – 30 с.; Охрана и рациональное использование природных ресурсов УССР. Материалы республиканского семинара. – К., 1975. – 90 с.; Охорона природи та раціональне використання природних ресурсів у Західних областях УРСР. (Тези доповідей міжобласної конференції 29-30 жовтня 1974 р). – Львів, АН УРСР, 1974. – 228 с.; Природные ресурсы Карпат и Преднистроя, вопросы их рационального использо-

- вання и охраны (Тезисы докладов республиканской научной конференции). – Черновцы, 1978. – 167 с.; Проблеми екології Поділля (Тези доповідей наукової конференції). – Кам'янець-Подільський, 1989. – 85 с.
32. Васюта С.І. Лісокористування в Українських Карпатах: етапи, тенденції, перспективи // Проблеми історичної географії України: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1991. – С.105-118.; Васюта С.І. Проблеми становлення історико-екологічних досліджень у сучасному українознавстві // Другий Міжнародний конгрес україністів: Історіографія українознавства. Етнологія. Культура. – Львів, 1994. – С.35-39; Васюта С.І. Проблеми екологізації суспільно-політичної думки в контексті національно-державного відродження України // Ойкумена. Український екологічний вісник. – 1994. – № 1-2. – С.75-87; Васюта С.І. Історичний генезис і сучасний стан соціально-екологічних протиріч урбанізованих територій України. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1995. – 254 с.; Васюта С.І. Екологічні проблеми сучасного села України // Історико – географічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 89-111; Васюта С.І. До питання про стан екологічної кризи в Україні // Вісник Львівського університету: дослідження з історії України. Серія історична. Вип. 30. – Львів: Світ, 1995. – С. 97-107; Гаев А. Я., Самарина В. С. Наши следы в природе. – М.: “Недра”, 1991. – С. 150; Олдак П. Г. Колокол тревоги: пределы бесконечности и судьбы цивилизации. – М.: Политиздат, 1990. – С. 198; Сенявский А. С. Экологический кризис в СССР: следствие индустриализации или продукт системы? // История взаимодействия общества и природы: факты и концепции. – М., 1990. – С.131-132; Шабунин С. В. К вопросу о влиянии общества на природу // История взаимодействия общества и природы: факты и концепции. – М., 1990. – С.139.
33. Екологічна ситуація на Україні и її моніторинг: аналіз и перспективи. – К., Знання, 1990. – 44 с.; Гуцуляк Г.Д. Земельно-ресурсний потенціал Карпатського регіону. – Львів: “Світ”, 1991. – 151 с.; Генсірук С.А. Ліси

України. – К.: Наукова думка, 1992. – 408 с.; Колданов В.Я. Очерки истории советского лесного хозяйства. – М.: “Экология”, 1992. – 256 с.

34. Проблеми охорони природи і відтворення природно-ресурсного потенціалу Західного Поділля (Тези доповідей регіональної науково-практичної конференції). – Тернопіль, 1990. – 129 с.; Тьорло В. С. Територіальна організація сільськогосподарського виробництва і раціональне використання земельних ресурсів Західного Поділля // Проблеми охорони природи і відтворення природно-ресурсного потенціалу Західного Поділля (Тези доповідей регіональної науково-практичної конференції). – С.74-76; Колупаєв Ю. Б., Галуха В. Л. Шляхи екологічного покращення використання осушених земель Західного Поділля // Проблеми охорони природи і відтворення природно-ресурсного потенціалу Західного Поділля. – С.76-77; Руденко В. П. Основні напрямки вдосконалення використання, охорони і відтворення природно-ресурсного потенціалу Поділля // Проблеми охорони природи і відтворення природно-ресурсного потенціалу Західного Поділля. – С.78-79; Василенко Ж. А. Екологічні проблеми зрошення земель і госпрозрахунків // Проблеми охорони природи і відтворення природно-ресурсного потенціалу Західного Поділля. – С.72-74; Проблеми раціонального використання охорони та відтворення природно-ресурсного потенціалу УРСР (Міжобласна наукова конференція 23-25 вересня 1991 р). – Чернівці, 1991. – С. 52; Нагірна В. П. Головні напрями удосконалення сільськогосподарського природокористування з метою поліпшення екологічної ситуації в Україні // Тези доповідей другої звітної конференції викладачів та студентів географічного факультету ТДПІ за 1991 р. – Тернопіль, 1992. – С.25; Царик Т. Є. Основні принципи природокористування // Тези доповідей другої звітної конференції викладачів та студентів географічного факультету ТДПІ за 1991 р. – Тернопіль, 1992. – С.26; Матеріали третьої звітної конференції викладачів та студентів географічного факультету ТДПІ за 1992 р. – Тернопіль, 1993; Матеріали четвертої звітної конференції викладачів та студентів географічного факультету ТДПІ за 1993

- р. – Тернопіль, 1993; Проблемы качества атмосферы и охрана воздушного бассейна (Тезисы докладов семинара, 27-29 апреля 1993 г). – К., 1993. – 95с.
35. Мамонтов Н. Ф. Экология и прогресс. О кризисе цивилизации. – К., 1993. – 150 с.; Гавриленко М.М., Кулиш Э.А., Зарицкий А.М., Мищенко В.С. Минеральные ресурсы Украины. Современные проблемы и факторы развития минерально-сырьевого комплекса Украины. – К: АН Украины, 1993.– 121 с.; Венглинський В.І., Галкін В.П., Уманський С.Г., Швай Л.Й. Дослідження вуглеводного забруднення та захист навколишнього середовища в Західній Україні // Доповіді НАН України. – 1995. – № 3.
36. Шутько А. П., Малахов Л. П., Бутченко Л. И. Природа и человек. История противостояния. – К: Книга, 1994. – 230 с.
37. „Навколишнє середовище і розвиток” конференція ООН (1992). – К., 1992. – 44 с.; Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1993 р. – К.: Вид-во Раєвського, 1994. – 178 с.; Охорона навколишнього природного середовища в Україні 1994-1995. – К.: Вид-во Раєвського, 1997. – 96 с.; Національна доповідь про стан навколишнього середовища в Україні у 1996 році. – К.: Скорочений виклад. Вид-во Раєвського, 1998. – 96 с.; Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 р. – К.: Міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України, 1999. – 161 с.; Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1999 році. – К.: Вид-во Раєвського, 2000. – 184 с.
38. Борейко В. Е. История заповедного дела в Украине. – К., 1995. – 184 с.
39. Крисаченко В. С. Екологічна культура теорія і практика. Навчальний посібник. – К.: “Заповіт”, 1996. – 352 с.
40. Городецька Г.Д. Екологічні проблеми Карпатського регіону // Дослідження передкризових екологічних ситуацій на Україні. Зб. наукових праць. – К., 1994. – С.40 – 42; Адаменко О. М. Про шляхи подолання екологічної кризи в Івано-Франківській області // Дослідження передкризових екологічних ситуацій на Україні. Зб. наукових праць. – К., 1994. – С. 43; Рудько Г. І. Мі-

- нерально-сировинна база Західних областей України та економічна безпека території // Дослідження передкризових екологічних ситуацій на Україні. Зб. наукових праць. – К., 1994. – С. 43-48; Голод Б. Я. Вплив забруднення зовнішнього середовища на деревно-чагарникову рослинність в м. Івано-Франківськ // Дослідження передкризових екологічних ситуацій на Україні. Зб. наукових праць. – К., 1994. – С. 123; Антоцишин Г. І., Шларик Ю. С., Глодин Р. Ю. До оцінки впливу автотранспорту на забруднення атмосферного повітря в межах м. Надвірна // Дослідження передкризових екологічних ситуацій на Україні. Зб. наукових праць. – К., 1994. – С. 94-96.
41. Губский Ю. И. Химические катастрофы и экология. – К.: Здоров'я, 1993. – 222 с.
42. 50 років діяльності Тернопільської державної сільськогосподарської дослідної станції. – Тернопіль, 1996. – 100 с.; Екологічне благополуччя та благоустрій населених пунктів – запорука здоров'я людини // Тернопілля 1996. – Тернопіль, 1996. – С. 9-11.; Федунік Б. Структурні особливості аграрного земельного потенціалу Тернопільської області // Тернопілля 1996. – Тернопіль, 1996. – С. 367-369; Основи екологічних знань. – Тернопіль, 1994. – С. 175; Федунік Б. Сучасна екологічна ситуація і земельні ресурси Тернопільської області // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – Тернопіль, 1998. – С. 265.
43. Борейко В.Е. Белые пятна истории природоохраны СССР, Россия, Украина. Т.2. – К.: История охраны природы. – Вып.7 – Т.2. – 1996. – 304 с.
44. Васюта С.І. Соціально-екологічні проблеми України 1970-1990 рр.: Автореф. дис. доктора. історичних наук. – К., 1996. – 27 с.
45. Васюта С.І. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки, труднощі подолання. – Тернопіль: СМП “Астон”, 2000. – 536 с.; Історичний генезис і сучасний стан соціально-екологічних протиріч урбанізованих територій України. – Львів: ЛДУ, 1995; Постчорнобильський період в Україні: національний досвід в контексті цивілізаційних стратегій. – К., 2001. – 131 с.; Екологія і політика. У 2-х томах. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – Т.1. – 424 с.

- Т.2. – 480 с.; Досвід Чорнобиля в контексті соціоекологічних проблем // Український історичний журнал. – 2001. – № 4; Дослідження радянського екоциду в Україні: історіософія та історіографія // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. Вип.7. Збірник на пошану професора Ю.Сливки. – Львів, 2000; Регіональні особливості формування негативного антропотехногенного впливу на природне середовище // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В.Гнатюка. Серія: Історія. Вип.11. – Тернопіль, 2000; Проблеми екологізації суспільно – політичної думки в контексті національно-державного відродження України // Ойкумена. Український екологічний вісник. – 1994. – № 1-2. – С.75-87; Екологічні проблеми сучасного села України // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1994.– С.89-111; Лісокористування в Українських Карпатах: етапи, тенденції, перспективи // Проблеми історичної географії України: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка. 1991. – С.105-118.
- 46.Кораблева А.И., Шалаль А.Г., Гербицкий Л.В., Польшук С З. Антропогенные проблемы экологии. – Дніпропетровськ: “Промінь”, 1997.–142 с.
- 47.Мельник Л.В. Основи регіонального еколого-ландшафтного аналізу. – Львів: “Літопис”, 1997. – 229 с.
- 48.Качинський А.Б., Хміль Г.А. Екологічна безпека України: аналіз, оцінка та державна політика. – К., 1999. – 120 с.
- 49.Стан навколишнього середовища і його вплив на трудові ресурси Чернівецької області. – Чернівці: “Прут”, 1998. – 151 с.
- 50.Екологія, водне господарство та проблеми водних ресурсів Західного регіону України. – Луцьк, 1997. – 122 с.
- 51.Марцінковська О. Б. Еколого-економічні аспекти розвитку господарського розвитку Тернопільської області. – Тернопіль: ТАНГ, 1998. – 38 с.
- 52.Мельник А. Українські Карпати: еколого-ландшафтознавче дослідження. – Львів, 1999. – 288 с.

53. Мороз І. П. Екологічні проблеми раціонального природокористування. Навчальний посібник. – Львів.: Престиж інформ, 1999. – 283 с.
54. III Тысячолетие: гармония человека, общества и природы. – Чугуїв, 1996. – 123 с.; Алексеенко И. Р., Кейсевич Л.В. Последняя цивилизация? Человек. Общество. Природа. – К.: Наукова думка, 1997. – 416 с.; Мольчак Я. Глобальні катастрофи: вчора, сьогодні, завтра. – Луцьк.: Українська екологічна академія наук, 1998. – 386 с.
55. Костицький В. Організаційно-правовий механізм регулювання в галузі охорони довкілля. – К.: Нічлава, 1997. – 120 с.; Костицький В. Екологічне законодавство України. – К.: ЗАТ “Нічлава”, 1998. – 112 с.; Хилько М. Екологічна політика. – К.: Абрис, 1999. – 363 с.
56. Васюта О.А. Проблеми екологічної стратегії України в контексті глобального розвитку. – Тернопіль: Гал-Друк, 2001. – 600 с.
57. Экология и власть 1917-1990 гг.: Документы., М.: ”Демократия”, 1999. – 429 с.
58. Крисаченко В. С. Людина і біосфера: основи екологічної антропології. – К.: Заповіт, 1998. – 687 с.
59. Чершеченко Г. А. Проблемы экологического развития. – Донецк.: НАН України. Інститут економіки промисловості, 1998. – 75 с.
60. Колотило Д. М. Екологія і економіка. Навчальний посібник. – К., 1999. – 367с.; Коротун І. М. Природні ресурси України. Навчальний посібник. – Рівне.: Рівненський державний технічний ун-т, 2000. – 192 с.
61. Чабан В. М. Еколого-економічні проблеми охорони природних вод від сільськогосподарського забруднення // Економіка природокористування і охорони довкілля. Зб. наукових праць. – К., 2000. – С.57-62; Кучер О. О. Якісний стан земель, причини та наслідки їх деградації // Економіка природокористування і охорони довкілля. Зб. наукових праць. – К., 2000. – С.206.
62. Киселев Н.Н. Объект экологии и его эволюция: Философско –экологические аспекты. – К., 1979. – 135 с.; Мирозрание и экология. – К, 1990. – 216 с.; Взаємозв’язок природничого та соціогуманітарного аспектів в сучасному

- екологічному аналізі // Кисельов М.М., Крисаченко В.С, Гардащук Т.В. Методологія екологічного синтезу: єдність людино- та природоохоронних аспектів. – К.: Наукова думка, 1995. – С.5 – 53; Екологічна компонента процесу державотворення // Розбудова держави. – Київ, 1997. – № 7-8. – С.38-46; Кисельов М.М., Канак Ф.М. Національне буття серед екологічних реалій. – К.: “Тандем”, 2000. – 318 с.
63. Проблеми екологічної безпеки та керованого контролю динамічних природно-техногенних систем (Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 24 – 26 вересня 1996. Львів). – К., 1996. – Ч.1– 152 с, Ч.2 – 125 с; Екологічна культура та хімічна екологія в умовах радіації і техногенного забруднення (Матеріали конференції 18 – 20 березня 1997, м. Трускавець). – К.: Знання, 1997. – 94 с.; Карпатський регіон і проблеми сталого розвитку (Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвячені 30 – річчю Карпатського біосферного заповідника). – Х: Фонд розвитку Карпатського єврорегіону. – Т.1, 1998. – 379 с.; Проблеми сучасної екології (Матеріали українсько-польського семінару. Сучасна екологія і екологічна патологія людини). – Львів, 1997. – 159 с.; Довкілля і ми: III Біосферні читання присвячені пам’яті професора Мороза С. А. – Луцьк, 1998. – 188 с.; Всеукраїнська науково-практична конференція “Форми і методи екологічної освіти в Україні”. – Луганськ, 1998.
64. Горлачук В. В. Еколого-економічні проблеми раціонального землекористування (на прикладі Західного регіону України). – К., 1996; Сохнич А. Я. Земельні ресурси і ефективність їх використання в умовах переходу до ринкової економіки (на матеріалах поліської зони Волинської області). – Львів, 1995; Врублевська О. В. Екологічні витрати в лісозаготівельному виробництві (на прикладі комплексних лісових підприємств Львівської області). – Львів, 1995; Мариняк Я. О. Водно-ресурсний потенціал Тернопільської області і проблеми його використання (соціально-економіко-географічне дослідження). – Львів, 1997; Жук М. В. Економіко-екологічні проблеми розвит-

- ку будівельного комплексу (на прикладі Чернівецької області). – Чернівці, 1995.
- 65.3 біографії ріки // Вільне життя. – 1978. – 8 квітня.
- 66.Копав, копав криниченьку // Вільне життя. – 1978. – 6 травня.
- 67.Зберігати і примножувати // Вільне життя. – 1979. – 18 вересня.
- 68.Тече вода каламутна // Вільне життя. – 1987. – 13 червня.
- 69.Місту-чисте повітря // Вільне життя. – 1979. – 12 січня.
- 70.Паламар А. Дихайте обережно! // Вільне життя. – 1988. – 27 листопада.
- 71.Щоб легше дихалось // Вільне життя. - 1989. – 7 січня.
- 72.Щоб повітря було чистим // Вільне життя. - 1989. – 3 вересня.
- 73.Шрами землі, або чи залишимо у спадок прийдешнім поколінням вмираючу природу? // Вільне життя. – 1997. – 10 червня.
- 74.Довкілля в небезпеці // Вільне життя. – 1998. – 4 липня.
- 75.Постанови Кабінету Міністрів за серпень 1993 р. // Екологічний сполох. – 1993. – 20 жовтня.
- 76.Стойко С. Що буде з Карпатами? // Зелений світ. – 1991. – липень.; Горить Волинь // Зелений світ. – 1994. – жовтень.; Бала С., Соловей І. Гірничодобувна галузь у Західній Україні і екологічні проблеми // Зелений світ. – 1994. – № 14.; Гине урочище // Зелений світ. – 1998. – серпень; Карпатський альянс // Зелений світ. – 1991. – грудень.
- 77.Веклич М. Ф. Врятуймо Україну // Зелений світ. – 1991. – березень.; Туниця Ю. Україні потрібна програма виходу з еколого – економічної кризи // Зелений світ. – 1993. – січень.; Стеценко М. Хто шматує наші заповідники? // Зелений світ. – 1993.– лютий.; Україна: тернистий шлях до сталого розвитку // Зелений світ. – 1997. – грудень.
- 78.Трегобчук В. Екологія, науково-технічний прогрес і ринок // Економіка України. – 1993. – № 2. – С.13-24; Сахаєв В. Екологічна політика в умовах приватизації // Економіка України. – 1993. – № 9. – С.69-74; Козаченко С., Сахаєв В., Малахов І. Вибір критеріїв екологічності технологій // Економіка України. – 1994. – № 5. – С.71-75; Іванух В. Екологічні проблеми розвитку

- паливно-енергетичного комплексу України // Економіка України. – 1995. – №2. – С.38-43; Трегобчук В., Веклич О. Необхідність еколого-економічної моделі ринкових реформ в Україні // Економіка України. – 1997. – № 4. – С. 12-24; Федорищева А., Бутрин О. Техногенно-екологічна ситуація в Україні та управління рівнем її безпеки // Економіка України. – 1998. – травень. – С. 74-79.
- 79.Медведев В. В., Лактионова Т. Н. Концепция почвенного мониторинга // Вісник аграрної науки. – 1992. – № 9. – С. 38-53; Сопко О. О. Зрошення загострює проблему родючості ґрунтів // Вісник аграрної науки. – 1992. – № 9. – С. 6-10; Татаріко А. Г. Інтенсифікація землеробства і збереження родючості ґрунтів // Вісник аграрної науки. – 1993. – № 5. – С.101-104; Носко Б. С. Сучасний стан і майбутнє чорноземів України // Вісник аграрної науки. – 1996. – № 5. – С.20-22; Татаріко А. Г. Проблеми сучасного землеробства і охорона ґрунтів в Україні: аналіз, стан і пропозиції // Вісник аграрної науки. – 1996. – № 1. – С.20; Новаковський Л. Я., Татаріко А. Г., Трегобчук В. М. Еколого-економічні проблеми розвитку національного АПК, використання земельних і лісових ресурсів // Вісник аграрної науки. – 1996. – № 8. – С.7-8; Медведев В. В. Відновлення екологовідтворних і продуктивних функцій ґрунтів, як найважливіший етап реалізації концепції сталого розвитку України // Вісник аграрної науки. – 1997.– № 9. – С.16-20; Медведев В. В. Актуальні питання контролю стану земельних ресурсів в Україні // Вісник аграрної науки. – 1997. – №5. – С. 6-8; Коваленко П. І. Меліорація земель в Україні: розвиток і перспективи // Вісник аграрної науки. – 1997. – №10. – С.5-8; Руденко С. С., Білоголова В. Г., Тевтуль Я. Ю. Забруднення ґрунтів, води та деяких рослин важкими металами у Чернівецькій області // Вісник аграрної науки. – 1997. – №10. – С. 60.
- 80.Волошин В. В., Горленко І. О., Кухар В. П., Руденко Л. Г. Проблеми поліпшення стану навколишнього середовища та їх програмне забезпечення // Український географічний журнал . – 1993. – № 1 . – С. 9-14; Пироженко К. Г. Еколого-географічні проблеми використання лісових ресурсів України

- // Український географічний журнал. – 1993. – № 2. – С.19-24; Байтала В. Д., Дубін В. Г. Екологічні проблеми лісу в Україні // Український географічний журнал. – 1995. – № 3. – С. 30-35; Паламарчук М. М., Ясню Т. Є. Ресурси нафти і природних горючих газів в Україні // Український географічний журнал. – 1995. – № 3. – С.10-16.
81. Черкас О. Кроки екологічної реформи // Рідна природа. – 1993. – № 3. – С. 23; Браєвич І. Створюється система екологічного моніторингу // Рідна природа. – 1993. – № 2. – С.14-15; Зберегти Подільські Товтри – геологічний пам'ятник природи! // Рідна природа. – 1995. – № 3. – С. 5; Зубко М. Санітарні рубки чи лісозаготівля ? // Рідна природа. – 1993. – № 3. – С. 18; Паламарчук В., Мішені Є. Про економіко-правову відповідальність в управлінні природокористування та охороною навколишнього середовища (теоретично-методологічні аспекти) // Рідна природа. – 1994. – № 4. – С.10-12; Карп І. Проблеми енергетики України // Рідна природа. – 1995. – № 1. – С.28-30; Соколова О. Цукрова гіркота // Рідна природа. – 1995. – № 5-6. – С. 54; Городній М. М. Відтворення родючості ґрунту // Рідна природа. – 1995. – № 5-6. – С.26-30.
82. Полович Л. П. Экологическое значение лесных полос // Лесное хозяйство. – 1993. – № 4. – С. 32-33; Шведенко А. Й., Цибулько І. Д., Фурченко О. І. Рубки і поновлення в ялинових Карпатах // Лісовий журнал. – 1993. – № 5. – С. 4-5; Полков М. Ю., Савущин М. П. Завдання лісової політики // Лісовий журнал. – 1994. – № 1. – С. 2-3; Самоплавський В. І. Завдання і перспективи розвитку лісової площі // Лісовий журнал. – 1994. – № 2. – С. 2-4; Костенко Л. І. Деякі аспекти екологічних проблем в лісовому господарстві // Лісовий журнал. – 1995. – №2. – С.27; Панант Н. М. Лес и рыночная экономика // Лесное хозяйство. – 1995. – №5. – С.22; Мартынов А. И. Показатели успешного естественного лесовозобновления // Лесное хозяйство. – 1997. – № 1. – С. 23.
83. Швиденко А. Екологія і держава // Розбудова держави. – 1993. – № 2. – С. 25-31; Качинський А. Екологічна безпека України: сьогодні і завтра // Розбудова держави. – 1993. – № 8. – С. 46-49; Качинський А. Про екологічну

- безпеку України: в пошуках нової концепції // Розбудова держави. – 1994. – № 5. – С. 7-13; Коробко Б. Концепція довгострокового розвитку паливно-енергетичного розвитку України // Розбудова держави. – 1995. – № 5 - 6. – С. 35-43, 89-100.
84. Про затвердження Положення про організацію наукових досліджень у заповідниках і національних природних парках України // Офіційний вісник України. – 1999. – № 2. – С. 243-244; Про затвердження положення про водно – болотні угіддя загальнодержавного значення // Офіційний вісник України. – 1999. – № 6. – С. 34-36; Про затвердження порядку встановлення нормативів збору за забруднення навколишнього природного середовища і стягнення цього збору // Офіційний вісник України. – 1999. – № 9. – С. 89-90; Про затвердження порядку організації та проведення моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря // Офіційний вісник України. – 1999. – № 10. – С. 43; Про систему збирання, сортування, транспортування переробки та утилізації використаної тирси і твердих побутових відходів // Офіційний вісник України. – 1999. – № 11. – С. 86.
85. Гнідой М. Пріоритет енергозбереження // Віче. – 1995. – № 1.; Стегній О. Україна перед вибором: технократизм чи гармонія з природою // Віче. – 1995. – № 1.
86. Ситник М. К. Інвайронменталізм – сучасний світогляд збереження природного оточення людини // Трибуна. – 1995. – №11–12. – С.21-22; Дорогунцов С. І., Гаца О. О. Екологічна ніша людства // Трибуна. – 1993. – №11-12. – С.31; Данилишин Б. Екополітика: проблеми формування // Політика і час. – 1994. – № 12. – С.47-52.
87. Степанов А. В. Экономические и экологические аспекты использования природного газа, нефти, углей // Экотехнологии и ресурсосбережение. – 1994. – № 4. – С. 3; Карп И. Н., Шидловский А. К. Ресурсная база энергетики Украины // Экотехнологии и ресурсосбережение. – 1997. – №1. – С.4-6; Дорогунцов С. І., Данилишин Б. М. Концептуальні положення переходу Украї-

ни до сталого розвитку // Экотехнологии и ресурсосбережение. – 1997. – № 1. – С.59-60.

88. Кузнецов А. П. Химизации сельского хозяйства – экологические подходы // Химизация сельского хозяйства. – 1992. – № 2. – С.12-14; Удалово Л. П., Нестеров А. А. Известкование – главный экологический фактор сохранения плодородия // Химия в сельском хозяйстве. – 1997.– № 4. – С.26-29.

89. Кузьменко Б.В. Государственная политика Украины в области энергосбережения: состояние, проблемы, перспективы // Інформація і ринок. – 1996. – № 5-6. – С. 9-13; Щепець М. Еколого-економічна стратегія розвитку України // Охорона праці. – 1994. – № 5. – С.10; Паливно-енергетичний комплекс // Ділова хроніка. – 1997.– С.4-9; Принципи у сфері стимулювання належної еколого-правової діяльності громадян та організацій // Право України. – 1998. – № 6. – С.42.

90. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВ України), ф.5148, оп.1, спр. 972, 1205, 1439, 1681, 1926 “Отчеты Волынского управления механической эксплуатации малых рек за 1971-1975 гг.”; ЦДАВОВ України, ф. 5148, оп.1, спр. 978, 1212, 1446, 1688, 1933 “Отчеты Ивано-Франковского управления по использованию водных ресурсов за 1971-1975 гг.”; ЦДАВОВ України, ф. 5148, оп.1, спр. 982, 1216, 1449, 1632, 1937 “Отчеты Львовского управления использования водных ресурсов за 1971-1975 гг.”; ЦДАВОВ України, ф.5148, оп.1, спр. 985, 1220, 1451, 1636, 1940 “Отчеты Ровенского управления водных ресурсов за 1971-1975 гг. ”; ЦДАВОВ України, ф. 5148, оп.1, спр. 987, 1222, 1453, 1698 “ Отчеты Тернопольского управления водных ресурсов за 1971-1974 гг.”; ЦДАВОВ України, ф.2, оп.13, спр.6729 “Документ про роботу місцевих Рад по збереженні земельних ресурсів”; ЦДАВОВ України, ф.2, оп.13, спр. 6805 “Інформація Раді Міністрів УРСР про виконану природоохоронну роботу”; ЦДАВОВ України, ф.342, оп.16, спр. 6025, 6638, 8441, “Документы по вопросам охраны окружающей среды за 1971-1975 гг.”; ЦДАВОВ України, ф.2, оп.14, спр. 5367 ”Довідка про стан забруднень за 1981р.”

91. Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО), ф. 4, оп. 9, спр. 7391 “Отчеты о контроле за использованием земель области за 1976 год”; ДАЧО, ф. 4, оп. 9, спр. 7406 “Документы о ведении лесного хозяйства в области за 1976 г.”; ДАЧО, ф. 4, оп. 9, спр. 7559 “Документы о борьбе с эрозией почв за 1977 г.”; ДАЧО, ф. 4, оп. 9, спр. 7826 “Документы об осушении земель за 1979 г.”; Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФО), ф. 1965, оп. 1, спр. 277 “Отчеты об экономии энергетических ресурсов за 1970 г.”; ДАІФО, ф. 1965, оп. 1, спр. 319, 373, 415, 477 “Отчеты об экономии энергетических ресурсов за 1971-1974 гг.”; ДАІФО, ф. 2148, оп. 1, спр. 377 “Сводный отчет о проведении агротехнических противоэрозионных работ за 1974 г.”. Такі ж звіти містяться в обласних архівах Львівської, Рівненської, Закарпатської, Волинської, Тернопільської областей.

92. Народное хозяйство УССР, 1970. Статистический ежегодник. – К., 1987. – С. 386-389; Народное хозяйство УССР. 1980. Статистический ежегодник. – К., 1981. – С. 154; Народное хозяйство УССР. 1985. Статистический ежегодник. – К., 1986. – С. 198.

93. Охорона навколишнього середовища та раціональне використання природних ресурсів в УРСР: Статистичний збірник. – К.: Держкомстат УРСР, 1990.

94. Охорона навколишнього середовища в Івано-Франківській області за 1985 – 1990 рр.: Статистичний збірник. – Івано-Франківське обласне управління статистики. – 1991; Екологія Львівщини 1997, 1998 // Бюлетень Держуправління екобезпеки в Львівській області. – Львів, 1999; Методичні рекомендації по застосуванню нормативних актів з питань охорони навколишнього середовища // Міський екологічний бюлетень № 3. – Відділ охорони навколишнього середовища та промислової екології Тернопільщини. – Тернопіль, 2000.

95. Поточний архів Державного управління екологічної безпеки (далі – поточний архів Держуправління екобезпеки) у Чернівецькій області, ф. пост. зб., оп. 1, спр. 1.: “Інформація до Національної доповіді про стан навколишнього середовища в Чернівецькій області за 1998 р.”; Поточний архів Держуправління екобезпеки у Чернівецькій області, ф. пост. зб., оп. 1, спр. 1.: “Інформація до

Національної доповіді про стан навколишнього середовища в Чернівецькій області за 1999 р.”; Поточний архів Держуправління екобезпеки у Тернопільській області, ф. пост. зб., оп. 1, спр.1.: “Стан навколишнього природного середовища у Тернопільській області у 1998 р.”; Поточний архів Держуправління екобезпеки у Тернопільській області, ф. пост. зб., оп. 1, спр.1.: “Стан навколишнього природного середовища у Тернопільській області у 1999 р.”; Поточний архів Держуправління екобезпеки у Івано-Франківській області, ф. пост. зб., оп. 1, спр.1.: “Стан навколишнього природного середовища у Івано-Франківській області у 1999 р.”; Поточний архів Держуправління екобезпеки у Рівненській області, ф. пост. зб., оп. 1, спр.1.: “Доповідь про стан навколишнього природного середовища у Рівненській області у 1999 р.”; Поточний архів Держуправління екобезпеки у Закарпатській області, ф. пост. зб., оп. 1, спр.1.: “Стан навколишнього природного середовища у Закарпатській області у 1998 р.”; Поточний архів Держуправління екобезпеки у Закарпатській області, ф. пост. зб., оп. 1, спр.1.: “Стан навколишнього природного середовища у Закарпатській області у 1999 р.”; Поточний архів Держуправління екобезпеки у Львівській області, ф. пост. зб., оп. 1, спр.1.: “Річний звіт 1998. Матеріали до Національної доповіді”; Поточний архів Держуправління екобезпеки у Львівській області, ф. пост. зб., оп. 1, спр.1.: “Аналітична довідка за 1999 р.”

96. Об охране окружающей среды: Сборник документов партии и правительства 1917-1981 гг. – М.: Политиздат, 1986. – 384 с.

97. Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища: У 5 тт. – Буков. філ. Нац. Екоцентру України “Крона” та ін. – Чернівці: Зелена Буковина, 1996-1999.

98. Природа Львівської області. – Львів.: Вид-во Львів ун-ту, 1972. – 151 с.

99. Природа Чернівецької області. – Львів.: Вища школа, 1978. – 159 с.

100. Природа Ровенської області. – Львів.: Вища школа, 1976. – 156 с.

101. Природа Волинської області. – Львів.: Вища школа, 1975. – 146 с.

102. Отчет о работе Тернопольской областной инспекции по охране природы за 1971 год. – Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО), ф.3307, оп.1, спр.69.
103. Гуцуляк Г. Д. Земельно-ресурсний потенціал Карпатського регіону. – Львів.: “Світ”, 1991. – 151 с.
104. Білявський Г.О., Фурдуй Р.С. Основи екологічних знань: Підручник. – К.:Либідь, 1997. – 288 с.
105. Лукьянова Л.Б. Основи екології: Навч. посіб. – К.: Вища школа, 2000. – 327 с.
106. Гладков Н. А., Иноземцев А. А., Огуреева Т. И. Охрана природы в СССР. – Л., 1972. – 72 с.
107. Протоколи будівництва 4-5 блоків Рівненської АЕС за 1988 рік. – Державний архів Волинської області (далі ДАВО), ф.224, оп.3, спр.1.
108. Довідки, інформації, листування з питань охорони природи за 1974 рік. – Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО), ф.2318, оп.1, спр.206.
109. Листування з Радою Міністрів з питань розвитку промисловості за 1976 рік. – Державний архів Львівської області (далі ДАЛО), ф.221, оп.1, спр.7602.
110. Інформації та доповідні записки з питань меліорації за 1977 рік. – ДАВО, ф.32, оп.18, спр.3503.
111. Годовые текстовые отчеты областных секций Закарпатского УТОП за 1984 год. – ДАЗО, Ф.2318, оп.1, спр.377.
112. Кораблева А. И., Шапарь А. Г., Гербильский А. В., Полищук С. З. Антропогенные проблемы экологии. – Днепропетровск.: “Промінь”, 1997. – 142 с.
113. Листування з Радою Міністрів УРСР з питань розвитку промисловості за 1976 рік. – ДАЛО, ф.221, оп.1, спр.7612.
114. Там же. – Арк. 169.
115. Переписка с УТОП за 1974 год. – Державний архів Рівненської області (далі ДАРО), ф.2275, оп.1, спр.214.

116. Природные ресурсы Карпат и Приднестровья, вопросы их рационального использования и охраны. // Тезисы докладов республиканской научной конференции . – Черновцы., 1978. – 167 с.
117. Зберегти Подільські Товтри – геологічний пам'ятник природи. // Рідна природа. – 1993. – № 3.
118. Проблеми екологічної безпеки та нераціонального контролю динамічних природно-техногенних систем. Матеріали міжнародної наукової конференції м. Львів, 24-26 вересня 1996 р. – К.: Львівський державний ун-ту, 1996. – Ч.1 – 152 с., Ч.2 – 125 с.
119. Природа Чернівецької області. – Львів.: Вища школа, 1978. – 159 с.
120. Ивано-Франковская областная инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1973 г. – ДАІФО, ф.31, оп.1, спр.21.
121. Информации по вопросам охраны земельных ресурсов области за 1972 год. – ДАТО, ф.3307, оп.1, спр.87.
122. Тернопольская областная инспекция Госкомитета Совета Министров УССР по охране природы. Отчет за 1976 год. – ДАТО, ф.3307, оп.1, спр.150.
123. Документы о работе Ровенского УТОП по охране водных ресурсов – ДАРО, ф.2275, оп.1, спр.266.
124. Документы о состоянии землеустройства и учета земель области за 1979 год. – ДАЧО, ф.4, оп.9, спр.7814.
125. Информации по вопросам развития промышленности области за 1974 год. – ДАЛО, ф.221, оп.2, спр.7208.
126. Степанов А. В. Экономические и экологические аспекты использования природного газа, нефти, и углей // Экотехнологии и ресурсосбережение. – 1994. – № 4.
127. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1997 році. – Поточний архів Мінекобезпеки України, ф. пост. зб, оп.1, спр.1.
128. Ивано-Франковская областная инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1971 г. – ДАІФО, ф.31, оп.1, спр. 13.

129. Там же. – Арк.28.
130. Протоколы заседаний городского комитета УТОП за 1970 год. – ДАІФО, ф.1965, оп.1, спр.246.
131. Материалы проверок экономного расходования электроэнергии предприятиями области за 1971 г. – ДАІФО, ф.1965, оп.1, спр.317.
132. Материалы по проверке выполнения мероприятий по экономии топливно-энергетических ресурсов области за 1972 год. – ДАІФО, ф.6, оп.1, спр.373.
133. Листування з Радою Міністрів УРСР з питань розвитку промисловості від 2 серпня-26 вересня 1976 року. – ДАЛО, ф.221, оп.1, спр.7607.
134. Приказы Закарпатского областного управления сельского хозяйства за 1974 год. – ДАЗО, ф.179, оп.1, спр.7234.
135. Приказы Закарпатского областного управления сельского хозяйства за 1981 год. – ДАЗО, ф.179, оп.1, спр.7847.
136. Приказы Закарпатского областного управления сельского хозяйства за 1985 год. – ДАЗО, ф.179, оп.1, спр.8082.
137. Листування з Радою Міністрів УРСР з питань розвитку промисловості від 8 січня-31 грудня 1975 року. – ДАЛО, ф.221, оп.1, спр.7393.
138. Протоколи комісії по промисловості і транспорту від 26 квітня 1986-5 березня 1987 рр. – ДАЛО, ф.221, оп.1, спр.9902.
139. Хмара А. Я. О состоянии и мерах по улучшению использования недр и минеральных ресурсов УССР. – К.: Знание, 1980. – 23 с.
140. Записки о работе Волынской, Тернопольской, Львовской парторганизаций по выполнению заданий трех лет XI пятилетки. – Центральный державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ), ф.1, оп.25, спр.2556.
141. Характеристики действующих колхозных карьеров пре добыче строительных материалов и полезных ископаемых. – ДАЗО, ф.179, оп.1, спр.7109.
142. Протоколи будівництва 4-5 блоків Рівненської АЕС за 1988 рік. – ДАВО, ф.224, оп.3, спр.1.
143. Сторчак П. Утилізація відходів мінеральної сировини – важлива екологічна проблема України. // Рідна природа . – 1993.– № 3.

144. Гавриленко Н. М., Кулиш Е. А., Зарицкий А. И., Мищенко В. С. Минеральные ресурсы Украины. Современные проблемы и факторы развития минерально-сырьевого комплекса Украины. – К.: АН Украины, 1993. – 121 с.
145. Документы о развитии экономики и культуры УССР. – ЦДАВОВ України, ф.337, оп.3, спр.6814.
146. Информации Госкомитета цен Совета Министров УССР об основных итогах развития экономики УССР в IX пятилетке. – ЦДАГОУ , ф.1, оп.25, спр.1402.
147. Банин А. П. Эффективность мероприятий по охране природных ресурсов. – М.:”Стройиздат ”. – 1977. – 156 с.
148. Постанова Ради Міністрів УРСР від 23 червня 1972 р. № 292.Про заходи по запобіганню забрудненню міст, селищ, населених пунктів, водойм УРСР нафтопродуктами. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп.13, спр.6221.
149. Матеріали засідань Президії Ради Міністрів УРСР від 16 березня-6 квітня 1972р. – ЦДАВОВ України , ф. 2, оп. 13, спр. 6387.
150. Постанови Ради Міністрів УРСР та матеріали до них за 1979 рік. – ЦДАВОВ України , ф.2, оп.14, спр.1911.
151. Материалы XXV съезда КПСС. – М., 1976. – 24 с.
152. Листування з Радою Міністрів УРСР з питань розвитку промисловості від 7 січня-29 грудня 1977 року. – ДАЛО, ф.221, оп.1, спр.7791.
153. Записки о работе Закарпатской, Ивано-Франковской, Черновицкой, Ровенской парторганизаций по выполнению заданий четырех лет XI пятилетки. – ЦДАГОУ, ф.1, оп.25, спр.2862.
154. Документи про розвиток вугільної промисловості УРСР за 1980-1981 рр. – ЦДАГОУ, ф.1, оп.25, спр.2113.
155. Доповідні записки Раді Міністрів УРСР про наслідки виконання Держплану економічного і соціального розвитку УРСР за 1980-1985 рр. – ЦДАГОУ, ф.1, оп.25, спр.3009.
156. Минеральные ресурсы УССР и их рациональное использование. – К.: Знание, 1986. – 16 с.

157. Лист ЦК.КПУ до проекту постанови ЦК.КПРС і Ради Міністрів СРСР. Про корінне покращення використання сировинних паливно-енергетичних та інших мінеральних ресурсів у 1986-1990 рр. і в період до 2000 року. – ЦДАГОУ, ф.1, оп.25, спр.3086.
158. Інформації по питаннях розвитку промисловості області за 1974 рік. – ДАЛО, ф.221, оп.2, спр.7208.
159. Документи про економічний розвиток УРСР в 1990 році. – ЦДАГОУ, ф.1, оп 32, спр.2799.
160. Васюта С.І.Радянський екоцид в Україні: історичні витоки, труднощі подолання. – Тернопіль.: СМП ”Астон”, 2000. – 536 с.
161. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості Тернопільської області за 1970 р. – ДАТО, ф.1883, оп.5, спр.690.
162. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості Тернопільської області за 1970 р. – ДАТО, ф. 1, оп.5, спр.65.
163. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості Тернопільської області за 1970 р. – ДАТО, ф.1, оп.5, спр.1.
164. Документи про розвиток сільського господарства Тернопільської області за 1974 р.– ДАТО, ф.1, оп.13, спр.53.
165. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості Тернопільської області за 1975 р. – ДАТО, ф.1, оп.13, спр.198.
166. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості Тернопільської області за 1977 р. – ДАТО, ф.1, оп.17, спр.61.
167. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості Тернопільської області за 1986 р. – ДАТО, ф.1, оп. 33, спр.195.
168. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості Тернопільської області за 1988 р. – ДАТО, ф.1, оп.36, спр.178.
169. Документы об орошении земель в колхозах области. – ДАЧО, ф. 4, оп. 9, спр. 7827.
170. Річні плани по землевпорядкуванню колгоспів та планування. – ДАЧО, ф. 4, оп. 9, спр. 7545.

171. Документи об осушении земель области. – ДАЧО, ф. 4, оп. 9, спр. 7826.
172. Акти про наслідки перевірки робіт по землевпорядкуванню, дотриманню статуту колгоспу, законодавства та довідки. – ДАЧО, ф. 4, оп. 9, спр. 7547.
173. Листування з Міністерствами СРСР і УРСР з питань розвитку сільського господарства області від 5 січня – 27 грудня 1976 р. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр. 7612.
174. Ивано-Франковская инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1975 г. – ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр. 30.
175. Информации и справки о состоянии осушительных систем за 1974 г. – ДАВО, ф. 1914, оп. 1, спр. 478.
176. Звіт про роботу Рівненського УТОП за 1980 р. – ДАРО, ф. 2275, оп. 1, спр. 310.
177. Документи о работе секции Ровенского УТОП по охране и рациональному использованию земель за 1982 – 1983 гг. – ДАРО, ф. 2275, оп. 1, спр. 282.
178. Информации и справки о состоянии осушительных систем за 1972 г. – ДАВО, ф. 1914, оп. 1, спр. 440.
179. Джигирей В. С., Сторожук В. М., Яцюк Р. А. Основи екології та охорона навколишнього природного середовища (Екологія та охорона природи). Навчальний посібник. – Вид. 2-ге, доп. – Львів, Афіша, 2000. – 272 с.
180. Документи про розвиток сільського господарства районів Тернопільської області за 1977 р. – ДАТО, ф. 1, оп. 18, спр. 38.
181. Информации и справки о состоянии осушительных систем за 1972 г. – ДАВО, ф. 1914, оп. 1, спр. 440.
182. Доповідна записка від 3 травня 1977 р., про необхідні заходи по поліпшенню використання осушених земель в господарствах Волинської області. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1547.
183. Зведений річний звіт по корінному покращенню земель за 1976 р. – ДАВО, ф. 32, оп. 18, спр. 3258.
184. Документи про розвиток сільського господарства Тернопільської області за 1970 р. – ДАТО, ф. 1, оп. 5, спр. 71.

185. Документи про розвиток сільського господарства Тернопільської області за 1971 р. – ДАТО, ф.2960, оп.1, спр.243.
186. Документи про розвиток сільського господарства Тернопільської області за 1975 р. – ДАТО, ф.1377, оп.2, спр.187.
187. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості Тернопільської області за 1977 р. – ДАТО, ф.1, оп.15, спр.18.
188. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості Тернопільської області за 1977 р. – ДАТО, ф.1, оп.17, спр. 60.
189. Там же. – Арк. 95.
190. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості Тернопільської області за 1978 р. – ДАТО, ф.1, оп.17, спр.13.
191. Документи про розвиток сільського господарства Тернопільської області за 1978 р. – ДАТО, ф.2960, оп. 1, спр.446.
192. Документи про розвиток сільського господарства районів Тернопільської області за 1977 р. – ДАТО, ф.2960, оп. 1, спр.476.
193. Документи про розвиток сільського господарства Тернопільської області за 1980 р. – ДАТО, ф.2960, оп.1, спр.477.
194. Итоговые сведения о внесении и применении минеральных органических удобрений в колхозах и совхозах области за 1972 г. – ДАЧО, ф. 4, оп. 9, спр. 6754.
195. Итоговые сведения о внесении и применении минеральных органических удобрений в колхозах и совхозах области за 1975 г. – ДАЧО, ф. 4, оп. 9, спр. 7141.
196. Пятилетние планы развития сельского хозяйства в области на 1976-1980 гг. – ДАЧО, ф. 4, оп. 9, спр. 7369.
197. Пятилетние планы экономического и социального развития колхозов и других сельскохозяйственных предприятий на 1976-1980 гг. – ДАЧО, ф. 4, оп. 9, спр. 7368.
198. Документи про розвиток хімічної і нафтової промисловості УРСР. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 3163.

199. Сведения о потребности, поступлении, распределении и использовании минеральных удобрений области за 1972 г. – ДАЗО, ф. 179, оп. 1, спр. 7021.
200. Сводные месячные информации, сведения о наличии поступлении и распределении минеральных удобрений области за 1973 г. – ДАЗО, ф. 179, оп. 1, спр. 7142.
201. Приказы, постановления, Министерства сельского хозяйства УССР о выделении, распределении минеральных удобрений области за 1976 г. – ДАЗО, ф. 179, оп. 1, спр. 7444.
202. Сводные месячные информации, сведения о наличии поступлении и распределении минеральных удобрений области за 1975 г. – ДАЗО, ф. 179, оп. 1, спр. 7021.
203. Приказы Закарпатского областного управления сельского хозяйства за 1973 г. – ДАЗО, ф. 179, оп. 1, спр. 7127.
204. Приказы Закарпатского областного управления сельского хозяйства за 1980 г. – ДАЗО, ф. 179, оп. 1, спр. 7781.
205. Протоколы комісії по охороні природи і раціональному використанню природних ресурсів від 23 квітня 1985-3 березня 1987 рр. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр. 9914.
206. Документи про розвиток сільського господарства та промисловості області за 1983 р. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр. 8982.
207. Документи про роботу постійної комісії по сільському господарству області від 2 квітня 1980-3 березня 1982 рр. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр. 8410.
208. Оненко В. Користі більше ніж шкоди // Сільські вісті. – 1990. – 21 липня.
209. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості Тернопільської області за 1989 р. – ДАТО, ф.1, оп.39, спр.15.
210. Документи про розвиток сільського господарства районів Тернопільської області за 1989 р. – ДАТО, ф.1, оп.23, спр.27.
211. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості Тернопільської області за 1985 р. – ДАТО, ф.2960, оп.1, спр.344.

212. Терновская М. И., Цыбульский В. Ф. Удобрения и окружающая среда. – Одесса, 1983. – 24 с.
213. Там же. – С. 18-19.
214. Об итогах работы химических отраслей промышленности республики за 1982-1983 гг. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2561.
215. Приказы Закарпатского областного управления сельского хозяйства за 1971 г. – ДАЗО, ф. 179, оп. 1, спр. 6887.
216. Приказы Закарпатского областного управления сельского хозяйства за 1975 г. – ДАЗО, ф. 179, оп. 1, спр. 7332.
217. Приказы Закарпатского областного управления сельского хозяйства по основной деятельности за 1985 г. – ДАЗО, ф. 179, оп. 1, спр. 8082.
218. Ивано-Франковская инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1979 г. – ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр. 54.
219. Ивано-Франковская инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1980 г. – ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр. 60.
220. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості Тернопільської області за 1988 р. – ДАТО, ф.1, оп.36, спр.19.
221. Братків Є. Старанно доглядати, множити родючість землі // Трудова слава. – 1985. – 26 січня.
222. Берегти землю // Нове життя. – 1985. – 9 липня.
223. Щоб завжди був квітучий край // Перемога. – 1985. – 21 грудня.
224. Світязь В. Бережімо наш дім// Збручанська зоря. – 1987. – 6 жовтня.
225. Як самопочуття, природо? // Трудова слава. – 1989. – 27 травня.
226. Природа, що буде після нас // Зоря комунізму. – 1989. – 8 квітня.
227. Проблеми охорони природи і відтворення природно-ресурсного потенціалу Західного Поділля // Тези доповідей регіональної науково-практичної конференції. – Тернопіль: 1990. – 129 с.
228. Екологічний сполох. – 1991. – 28 лютого.
229. Матеріали по складанню генеральної схеми протиерозійних заходів по Чернівецькій області на 1970-1980 рр. – ДАЧО, ф. 4, оп. 9, спр. 6429.

230. Генеральна схема протиерозійних заходів в колгоспах області за 1971-1980 рр. – ДАЧО, ф. 4, оп. 9, спр. 6598.
231. Там же. – Арк. 37, 54, 71.
232. Документы о противоэрозионном строительстве в колхозах области по защите почв по эрозии от 10 января 1972-5 января 1973 гг. – ДАЧО, ф. 4, оп. 9, спр. 6754.
233. Материалы о работе секции Ровенского УТОП по охране земли и повышению плодородия почв за 1970 г. – ДАРО, ф. 2275, оп. 1, спр. 147.
234. Справка, інформація Рівненського обкому КПУ про роботу інспекції за 1970 р. – ДАРО, ф. 2275, оп. 1, спр. 15.
235. Ивано-Франковская инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1978 г. – ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр. 48.
236. Документи про розвиток сільського господарства та промисловості області від 3 січня-27 грудня 1977 р. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр. 7790.
237. Лукьянова Л.Б. Основы экологии: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2000. – 327 с.
238. Документы о работе секции Ровенского УТОП по охране водных ресурсов за 1981 г. – ДАРО, ф. 2275, оп. 1, спр. 325.
239. Сводный годовой отчет о работе областной организации УТОП за 1984 г. – ДАЗО, ф. 2318, оп. 1, спр. 376.
240. Протоколи засідання президії обласної Ради УТОП за 1974 р. – ДАЗО, ф. 2318, оп. 1, спр. 205.
241. Довідки, інформації, листування по питаннях охорони природи за 1974 р. – ДАЗО, ф. 2318, оп. 1, спр. 206.
242. Протоколы заседаний президиума и расширенного заседания областного Совета общества за 1981г. – ДАЗО, ф. 2318, оп. 1, спр. 324.
243. Документи про розвиток сільського господарства районів Тернопільської області за 1979 р. – ДАТО, ф. 1, оп. 18, спр. 32.
244. Приказы, указания, постановления Министерства сельского хозяйства УССР об итогах посева, посадки и урожайности зерновых, овощных культур в Закарпатской области за 1980 г. – ДАЗО, ф. 179, оп. 1, спр. 7785.

245. Матеріали постійної комісії обласної Ради народних депутатів по охороні природи за липень 1977-грудень 1979 рр. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр.7757.
246. Документи про розвиток сільського господарства та промисловості області від 3 грудня-27 грудня 1979 р. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр.8166.
247. Документи про розвиток сільського господарства та промисловості області від 9 січня-30 листопада 1979 р. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр.8151.
248. Документи про розвиток сільського господарства та промисловості області від 29 січня-16 листопада 1979 р. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр.8155.
249. Зведений звіт про роботу Волинського УТОП за 1983 р. – ДАВО, ф. 1914, оп. 1, спр. 344.
250. Документи про розвиток сільського господарства та промисловості області від 3 січня-30 червня 1977 р. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр.7783.
251. Документи про розвиток сільського господарства та промисловості області від 3 січня-27 грудня 1977 р. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр.7790.
252. Документи про розвиток сільського господарства та промисловості області від 1 жовтня-27 жовтня 1979 р. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр.8164.
253. Ивано-Франковская инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1971 г. – ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр. 13.
254. Ивано-Франковская инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1974 г. – ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр.26.
255. Ивано-Франковская инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1975 г. – ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр. 30.
256. Акти про наслідки перевірки робіт по землевпорядкуванню, дотриманню статуту колгоспу, законодавства та довідки. – ДАЧО, ф. 4, оп. 9, спр. 7547.
257. Документи про розвиток сільського господарства Тернопільської області за 1976 р. – ДАТО, ф.1377, оп.2, спр.194.
258. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості Тернопільської області за 1970 р. – ДАТО, ф.1, оп.5, спр.7.
259. Документи про розвиток сільського господарства районів Тернопільської області за 1970 р. – ДАТО, ф.1, оп.5, спр.4.

260. Документи про розвиток сільського господарства районів Тернопільської області за 1982 р. – ДАТО, ф.1, оп.15, спр.44.
261. Приказы Закарпатского областного управления сельского хозяйства за 1981 г. – ДАЗО, ф. 179, оп. 1, спр. 7847.
262. Приказы Министерства сельского хозяйства УССР об итогах посева урожайности зерновых, кормовых, овощных культур, распределении минеральных удобрений за 1981 г. – ДАЗО, ф. 179, оп. 1, спр.7853.
263. Документи про розвиток сільського господарства та промисловості області за 1975 р. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр. 7392.
264. Документи про розвиток сільського господарства та промисловості області від 5 липня-29 грудня 1976 р. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр.7603.
265. Документи про розвиток сільського господарства та промисловості області від 6 січня-22 листопада 1976 р. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр. 7601.
266. Документи про розвиток сільського господарства та промисловості області від 2 червня-30 липня 1976 р. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр. 7606.
267. Матеріали про роботу секцій та райвідділень УТОП за 1971 р. – ДАІФО, ф. 2073, оп. 1, спр. 209.
268. Ивано-Франковская инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1975 г. – ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр. 30.
269. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості Тернопільської області за 1981 р. – ДАТО, ф.1, оп.23, спр.6.
270. Сводный годовой отчет о работе областного Ровенского УТОП за 1976 г. – ДАРО, ф. 2275, оп. 1, спр. 230.
271. Сводный годовой отчет о работе областного Ровенского УТОП за 1978 г. – ДАРО, ф. 2275, оп. 1, спр. 267.
272. Документы о работе секции Ровенского УТОП по охране водных ресурсов за 1978-1980 гг. – ДАРО, ф. 2275, оп. 1, спр. 266.
273. Материалы о работе секции Ровенского УТОП по охране земли и повышению плодородия почв за 1973 г. – ДАРО, ф. 2275, оп. 1, спр. 189.
274. Там же. – Арк. 13.

275. Переписка с УТОП о состоянии содержания заповедников, охраны водных источников и рациональному использованию земель за 1974 г. – ДАРО, ф. 2275, оп. 1, спр. 214.
276. Документы о проведении мероприятий по борьбе с эрозией почв в колхозах области. – ДАЧО, ф. 4, оп. 9, спр. 7405.
277. Документы о проведении мероприятий по борьбе с эрозией почв в колхозах области от января 1975-январь 1976 гг. – ДАЧО, ф. 4, оп. 9, спр. 7405.
278. Документы о состоянии землеустройства и учета земель области за 1979 г. – ДАЧО, ф. 4, оп. 9, спр. 7814.
279. Генсірук С. А. Ліси України. – К.: Наукова думка, 1992. – 408 с.
280. Колданов. В. Я. Очерки истории советского лесного хозяйства. – М.: “Экология”. – 1992. – 256 с.
281. Листування Міністерства лісового господарства з Радою Міністрів УРСР від 4 жовтня 1974 року. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 13, спр. 8192.
282. Сводный годовой отчет о работе обласного УТОП за 1975 год. – ДАРО, ф. 2275, оп. 1, спр. 230.
283. Документы о работе секции УТОП по охране водных ресурсов за 1981 год. – ДАРО, ф. 2275, оп. 1, спр. 325.
284. Годовой отчет о работе областной организации УТОП за 1983 год – ДАВО, ф. 2244, оп. 1, спр. 344.
285. Листування з Радою Міністрів УРСР з питань розвитку промисловості від 3 січня-30 квітня 1975 року. – ДАВО, ф. 2244, оп. 1, спр. 344.
286. Украинские Карпаты. Экономика. – К.: Наукова думка, 1998. – 210 с.
287. Міністерство лісового господарства України. Наказ від 24 липня 1992 р. № 100 Питання державного управління лісовим господарством України. – ДАЗО, ф. 2469, оп. 1, спр. 234.
288. Лукянова Л. Б. Основи екології: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2000. – 327 с.
289. Підвищення ефективності лісових підприємств. – Львів.: “Каменярь”. – 1974. – 301 с.

290. Планы работ, информации Министерству лесного хозяйства, его выполнения за 1985 год. – ДАЗО, ф.2469, оп.1, спр.118.
291. Планы работ, информации Министерству лесного хозяйства, его выполнения за 1981-1986 гг. – ДАЗО, ф. 2469, оп.1, спр.163, 170, 177, 184, 191, 198.
292. Колданов В. Я. Очерки истории советского лесного хозяйства. – М.: “Экология”, 1992. – 256 с.
293. Анучин Н. П. Проблемы лесопользования. – М.: “Лесная промышленность”, 1986. – 150 с.
294. Рациональное использование и охрана лесных ресурсов УССР. – К.: АН УССР, 1988. – 70 с.
295. Татаринов В. П. Лесной комплекс: состояние и перспективы развития. – М.: “Лесная промышленность”. – 1989. – 352 с.
296. Там же. – С. 263.
297. Вакулюк П. Г. Ліс і людина. – К.: “Урожай”. – 1989. – 200 с.
298. Стойко С. Що буде з Карпатами? // Зелений світ. – 1991. – № 10.
299. Підвищення ефективності лісових підприємств. – Львів.: “Каменярь”. – 1974. – 301 с.
300. Середа Н. С. Рациональное і повне використання деревини та відходів для промислової переробки. – К., 1975. – 96 с.
301. Телишевский Д. А. Лесохозяйственный комплекс на Волыни. – Львов, 1972. – 56 с.
302. Там же. – С. 18.
303. Середа Н. С. Рациональное і повне використання деревини та відходів для промислової переробки. – К., 1975. – 96 с.
304. Плани роботи секцій Закарпатського УТОП за 1970 рік – ДАЗО, ф.2318, оп.1, спр.134.
305. Матеріали XXIV з'їзду КПРС . – К.: “ Політвидав”. – 1971. – 24 с.
306. Ивано-Франковская областная инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1971 год. – ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр. 13.

307. Ивано-Франковская областная инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1972 год. – ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр. 17.
308. Решения и распоряжения облисполкома по охране природы за 1977 г. – ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр. 40.
309. Ивано-Франковская областная инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1980 год. – ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр. 60.
310. Справки по вопросам охраны лесов области за 1971 г. – ДАТО, ф. 3307, оп. 1, спр. 73.
311. Плани роботи секцій Закарпатського УТОП за 1970 рік – ДАЗО, ф.2318, оп.1, спр.134.
312. Справки, докладные записи, переписки с ЦК КПУ, Советом Министров УССР, Гослесхозом и другими организациями об отводе земель гослесфонда для нужд государственных и общественных организаций, о состоянии и мерах охраны природы в гослесзаповедниках за 1970 год. – ЦДАВОВ України, ф. 5105, оп. 3, спр. 769.
313. Листування з Радою Міністрів СРСР, союзними організаціями та інші документи з питань фінансово-господарської діяльності радгоспів, фінансування і кредитування сільськогосподарських міністерств і відомств в УРСР за травень 1974-січень 1975 рр. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 13, спр. 8576.
314. Планы ведения лесного хозяйства в колхозных лесах области за 1970 год. – ДАЧО, ф.4, оп.9, спр.6432.
315. Годовые отчеты областного и районных управлений сельского хозяйства о ведении лесного хозяйства в колхозных лесах области за 1970 год. – ДАЧО, ф.4, оп.9, спр.6433.
316. Про стан ведення лісового господарства в радгоспних лісах Сокирянського, Хотинського і Глибоцького районів. – ДАЧО, ф.4, оп.9, спр.7828.
317. Решения и распоряжения исполкома Закарпатского областного Совета депутатов трудящихся за 1970 год. – ДАЗО, ф.2469, оп.1, спр.77.
318. Решения и распоряжения исполкома Закарпатского областного Совета депутатов трудящихся за 1971 год. – ДАЗО, ф.2469, оп.1, спр.85.

319. Документи о работе секции УТОП по охране лесов и зеленых насаждений за 1980-1983 гг. – ДАРО, ф.2275, оп.1, спр. 304.
320. Листування з Радою Міністрів УРСР з питань розвитку промисловості від 3 січня-30 квітня 1975 року. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр. 7389.
321. Документи про роботу постійної комісії по охороні природи від 1 квітня-28 травня 1976 р. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр. 7605.
322. Матеріали про роботу секцій та рай відділень обласного УТОП за 1971 р. – ДАІФО, ф. 2073, оп. 1, спр. 209.
323. Справки по вопросам охраны лесов области за 1970 г. – ДАТО, ф. 3307, оп. 1, спр. 57.
324. Решения облисполкома № 148 от 13 марта 1972 года и справки по вопросам охраны леса области за 1972 г. – ДАТО, ф. 3307, оп. 1, спр. 89.
325. Отчет о работе областных секций УТОП за 1978 г. – ДАТО, ф. 3227, оп. 1, спр. 252.
326. Борейко В.Е. Белые пятна истории природоохраны СРСР, Россия, Украина. – К.: История охраны природы. Вып. 7. Т.2. – 1996. – 304 с.
327. Листування з союзними організаціями, інформації міністерств, відомств, листи Ради Міністрів УРСР та інші документи з питань лісового господарства і лісозаготівель Міністерства лісового господарства УРСР за січень 1972-лютий 1973 рр. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 13, спр. 6804.
328. Ивано-Франковская областная инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1970 год. – ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр. 10.
329. Тернопільський обласний відділ УТОП. Зведений звіт про роботу товариства за 1970 р. – ДАТО, ф. 3227, оп. 1, спр. 118.
330. Стан навколишнього природного середовища в Україні у 1992 році. (Скорочений виклад Національної доповіді). – К.: Мін-во охорони навколишнього середовища України, 1993. – 48 с.
331. Державний комітет Ради Міністрів УРСР по охороні природи. Про стан захисного лісорозведення в колгоспах і державних господарствах УРСР від 16 грудня 1976 року. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 14, спр. 698.

332. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про лісове господарство і лісозаготівлю в УРСР за січень 1977-лютий 1978 рр. – ЦДАВОВ України, ф.2, оп.14, спр.1656.
333. Державний комітет Ради Міністрів УРСР по охороні природи. Про стан захисного лісорозведення в колгоспах і державних господарствах УРСР від 16 грудня 1976 року. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 14, спр. 698.
334. Акты и справка о результатах проверок ведения хозяйства в колхозных лесах области. – ДАЧО, ф.4, оп.9, спр.7139.
335. Документы о ведении лесного хозяйства в колхозных лесах области за 1976 год. – ДАЧО, ф.4, оп.9, спр.7406.
336. Решения и распоряжения исполкома Закарпатского областного Совета депутатов трудящихся за 1971год. – ДАЗО, ф.2469, оп.1, спр.85.
337. Отчет о работе облинспекции за 1973 год. – ДАТО, ф. 3307, оп. 1, спр. 100.
338. Информации по вопросу охраны лесов области за 1977 г. – ДАТО, ф. 3307, оп. 1, спр. 170.
339. Санитарный обзор лесов за 1973 год. – ДАВО, ф.16, оп.7, спр. 1530.
340. Документи про роботу постійної комісії по охороні природи від 14 липня 1975-30 березня 1977 рр. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр. 7369.
341. Там же. – Арк. 60, 69.
342. Ивано-Франковская областная инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1975 год. – ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр. 30.
343. Довідка про використання земель держлісфонду та підвищення продуктивності Карпатських лісів на території Закарпатської, Івано-Франківської, Чернівецької областей. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 13, спр. 6810.
344. Справки, докладные записи, переписки с ЦК КПУ, Советом Министров УССР, Гослесхозом и другими организациями об отводе земель гослесфонда для нужд государственных и общественных организаций, о состоянии и мерах охраны природы в гослесзаповедниках за 1970 год. – ЦДАВОВ України, ф. 5105, оп. 3, спр. 769.

345. Решения и распоряжения исполкома Закарпатского областного Совета депутатов трудящихся за 1972 год. – ДАЗО, ф.2469, оп.1, спр.93.
346. Інформація про наслідки перевірок за 1973 рік Закарпатською обласною держінспекцією лісів – ДАЗО, ф.2469, оп.1, спр.104.
347. Решения и распоряжения исполкома Закарпатского областного Совета депутатов трудящихся за 1974 год. – ДАЗО, ф.2469, оп.1, спр.109.
348. Матеріали постійної комісії Львівської обласної Ради народних депутатів по охороні природи за липень 1977-грудень 1979 рр. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр. 7757.
349. Документи про роботу постійної комісії по охороні природи за 1983 р. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр. 8982.
350. Ивано-Франковская областная инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1979 год. – ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр. 54.
351. Текстовые отчеты о работе областных секций УТОП за 1974 г. – ДАТО, ф. 3307, оп. 1, спр. 182.
352. Отчеты о работе областных секций УТОП за 1975 г. – ДАТО, ф. 3227, оп. 1, спр. 204.
353. Информации по вопросу охраны лесов области за 1975 г. – ДАТО, ф. 3307, оп. 1, спр. 143.
354. Украинские Карпаты. Экономика. – К.: Наукова думка, 1998. – 210 с.
355. Генсірук С. А. Ліси України. – К.: Наукова думка, 1992. – 408 с.
356. Пироженко К. Г. Еколого-географічні проблеми використання лісових ресурсів України. // Український географічний журнал. – 1993. – № 2.
357. Справки, докладные записи, переписки с ЦК КПУ, Советом Министров УССР, Гослесхозом и другими организациями об отводе земель гослесфонда для нужд государственных и общественных организаций, о состоянии и мерах охраны природы в гослесзаповедниках за 1970 год. – ЦДАВОВ України, ф. 5105, оп. 3, спр. 769.

358. Планы и годовые отчеты областного и районных управлений сельского хозяйства о ведении хозяйства в колхозных лесах области за 1975 год. – ДАЧО, ф.4, оп.9, спр.7136.
359. План роботи обласної державної інспекції лісів на 1987 рік і відомості про його виконання. – ДАЗО, ф.2469, оп.1, спр. 204.
360. План роботи обласної державної інспекції лісів на 1988 – 1992 роки і відомості про їх виконання. – ДАЗО, ф.2469, оп.1, спр.210, 217, 225, 229, 233.
361. Зведений звіт про контроль використання земель за 1977 рік. – ДАВО, ф.32, оп.18, спр. 3418.
362. Документы о работе секции УТОП по охране лесов и зеленых насаждений за 1980-1983 гг. – ДАРО, ф.2275, оп.1, спр. 304.
363. Чубатий О. В. Захисна роль Карпатських лісів. – Ужгород: „Карпати”. – 1968. – 136 с.
364. Мамонтов Н. Ф. Экология и прогресс. О кризисе цивилизации. – К., 1993. – 150 с.
365. Годовой отчет Волынского областного управления мелиорации и водного хозяйства за 1979 год. – ДАВО, ф.1914, оп. 1, спр. 573.
366. Документи про розвиток сільського господарства та промисловості області за 1976 рік. – ДАЛО, ф.221, оп.2, спр.7699.
367. Засідання Президії Ради комісії по охороні повітряного басейну. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп.13, спр. 6387.
368. Государственный плановый комитет Совета Министров СССР. Постановление от 25 февраля 1974 года № 21. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп.13, спр. 8197.
369. Сводный отчет Министерства об охране и использовании водных ресурсов УССР за 1974 год. – ЦДАВОВ України, ф. 5198, оп. 1, спр. 1679.
370. Письма в ЦК КПСС, Совет Министров СССР о мерах по улучшению защиты почв от эрозии в УССР и по другим вопросам. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп.25, спр.1078.

371. Документи про розвиток сільського господарства та промисловості області за 1976 рік. – ДАЛЮ, ф.221, оп.2, спр.7687.
372. Там же. – Арк. 236.
373. Інформація про хід роботи по взяттю на облік об'єктів, які забруднюють навколишнє середовище у 1979 році. – ДАЗО, ф.2318, оп.1, спр. 285.
374. Справка о состоянии загрязненности поверхностных вод на территории Украины за пятилетний период (1971-1975 гг.). – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп.14, спр. 1515.
375. Справка о состоянии загрязнения окружающей среды на территории УССР (по материалам за 1970-1977 гг.) – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп.14, спр. 2498.
376. Сводный годовой отчет Волинского областного управления мелиорации и водного хозяйства за 1985 год. – ДАВО, ф.1914, оп.1, спр.675.
377. Отчет Ивано-Франковского управления технической эксплуатации малых рек об использовании и охране водных ресурсов за 1971 год. – ЦДАВОВ України, ф.5198, оп.1, спр. 978.
378. Івано-Франківське обласне відділення УТОП та сприяння розвитку природних багатств. Звіти та інформації секцій за 1970 рік. – ДАІФО, ф. 2073, оп. 18, спр. 184.
379. Документи про розвиток сільського господарства та промисловості області за серпень 1979 року. – ДАЛЮ, ф.221, оп.2, спр.8162.
380. Документи про розвиток сільського господарства та промисловості області за вересень-грудень 1983 року. – ДАЛЮ, ф.221, оп.2, спр.9293.
381. Отчет о работе Тернопольской областной инспекции по охране природы за первое полугодие 1970 года. – ДАТО, ф. 3307, оп.1, спр. 51.
382. Доповідна записка до проекту постанови Ради Міністрів УРСР Про поліпшення використання водних ресурсів та забезпечення будівництва і введення в дію очисних і знешкоджуючих споруд у 1971 році та 1972-1975 роках на промислових підприємствах УРСР. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 13, спр. 5304.

383. Сводный отчет Главного управления комплексного использования водных ресурсов об охране и использовании водных ресурсов УССР за 1971 год. – ЦДАВОВ України, ф. 5148, оп.1, спр. 971.
384. Главное управление коммунального использования водных ресурсов. Сводный отчет об охране и использовании водных ресурсов УССР за 1972 год. – ЦДАВОВ України, ф. 5148, оп.1, спр. 1203.
385. Там же. – Арк. 15.
386. Отчет Ровенского управления водных ресурсов за 1971 год. – ЦДАВОВ України, ф. 5198, оп.1, спр. 985.
387. Отчет Ровенского управления водных ресурсов за 1972 год. – ЦДАВОВ України, ф. 5198, оп.1, спр. 1220.
388. Там же. – Арк. 27,76.
389. Документы о работе секции Ровенского УТОП по охране водных ресурсов за 1978-1980 гг. – ДАРО, ф.2275, оп.1, спр. 266.
390. Отчет Волынского управления технической эксплуатации малых рек за 1974 год. – ЦДАВОВ України, ф.5198, оп.1, спр. 1681.
391. Звітна доповідь на другій районній звітно-виборній конференції УТОП. Про діяльність ради Луцького районного відділення УТОП за період 1967-1970 рр. – ДАВО, ф.2244, оп.1, спр. 97.
392. Там же. – Арк. 15.
393. Отчет Ивано-Франковского управления технической эксплуатации малых рек об использовании и охране водных ресурсов за 1975 год. – ЦДАВОВ України, ф.5198, оп.1, спр. 1933.
394. Там же. – Арк. 8.
395. Справки, информации о состоянии природоохранной работы за 1981 год. – ДАЗО, ф.2318, оп.1, спр. 330.
396. Отчет Тернопольского управления технической эксплуатации малых рек об использовании и охране водных ресурсов за 1974 год. – ЦДАВОВ України, ф.5198, оп.1, спр. 1698.

397. Сводный отчет Министерства об охране и использовании водных ресурсов УССР за 1975 год. – ЦДАВОВ України, ф. 5198, оп.1, спр.1924.
398. Сводный годовой отчет Волынского областного управления мелиорации и водного хозяйства за 1981 год. – ДАВО, ф.1914, оп.1, спр. 601.
399. Сводный годовой отчет секций Волынского УТОП за 1983 год. – ДАВО, ф.2244, оп.1, спр. 344.
400. Сводный отчет Главводресурсов об охране и использовании водных ресурсов УРСР за 1973 год. – ЦДАВОВ України, ф. 5198, оп. 1, спр. 1437.
401. Постанова Держплану УРСР від 25 червня 1974 року. Про підсумки роботи за 1973 рік в галузі охорони водних ресурсів. – ЦДАВОВ України, ф.2, оп. 13, спр. 8192.
402. Отчет Ровенского управления водных ресурсов за 1973 год. – ЦДАВОВ України, ф. 5198 ,оп.1, спр. 145.
403. Сводный отчет Министерства об охране и использовании водных ресурсов УССР за 1975 год. – ЦДАВОВ України, ф. 5198, оп.1, спр.1924.
404. Материалы о работе секции по охране водоемов и рыбных запасов за 1973 год. – ДАРО, ф.2275, оп.1, спр. 190.
405. Сводный годовой отчет о работе секций Волынского УТОП за 1990 год. – ДАВО,ф.2244, оп.1, спр. 417.
406. Сводный годовой отчет о работе секций Волынского УТОП за 1991 год. – ДАВО, ф.2244, оп.1, спр. 422.
407. Ивано-Франковская областная инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1978 год. – ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр. 48.
408. Отчет Ивано-Франковского управления технической эксплуатации малых рек об использовании и охране водных ресурсов за 1975 год. – ЦДАВОВ України, ф.5198, оп.1, спр. 1933.
409. Документи про розвиток сільського господарства та промисловості області за 1976 рік. – ДАЛО, ф.221, оп.2, спр. 7602.
410. Там же. – Арк. 170.

411. Документи про розвиток сільського господарства та промисловості області за 1976 рік. – ДАЛО, ф.221, оп.2, спр.7610.
412. Протоколи комісії по охороні природи і раціональному використанні природних ресурсів від 23 квітня 1985-3 березня 1987 рр. – ДАЛО, ф.221, оп.2, спр.9914.
413. Там же. – Арк. 21, 44.
414. Ивано-Франковская областная инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1975 год. – ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр. 30.
415. Львовское управление технической эксплуатации малых рек. Отчет о работе за 1973 год. – ЦДАВОВ України, ф. 5198, оп. 1, спр.1449.
416. Львовское управление технической эксплуатации малых рек. Отчет о работе за 1972 год. – ЦДАВОВ України, ф. 5198, оп. 1, спр.1216.
417. Листування з Кабінетом Міністрів УРСР, міністерством промисловості та сільського господарства про стан та розвиток економіки області за 1977 рік. – ДАЛО, ф.221, оп.2, спр.7785.
418. Отчет Закарпатского управления технической эксплуатации малых рек об использовании и охране водных ресурсов за 1975 год. – ЦДАВОВ України, ф. 5198, оп. 1, спр.1931.
419. Довідки, інформації, листування по питаннях охорони природи за 1977 рік. – ДАЗО, ф.2318, оп.1, спр. 255.
420. Інформації, довідки про економічний та соціальний розвиток УРСР за 1978 рік. – ЦДАГОУ, ф.1, оп.25,спр. 1927.
421. Протоколы заседаний президиума и расширенного заседания областного совета УТОП за 1981 год. – ДАЗО, ф.2318, оп.1, спр. 324.
422. Сводный годовой отчет о работе областной организации УТОП за 1984 год. – ДАЗО, ф.2318, оп.1, спр. 376.
423. Отчет Черновицкого управления технической эксплуатации малых рек об использовании и охране водных ресурсов за 1975 год. – ЦДАВОВ України, ф.5198, оп.1, спр. 1945.
424. Там же. – Арк. 14.

425. Документи о ведении лесного хозяйства за 1978 год. – ДАЧО, ф. 4, оп.9, спр. 7687.
426. Сводный годовой отчет о работе Ровенского УТОП за 1978 год. – ДАРО, ф.2275, оп.1, спр. 267.
427. Листи, документи, звернення громадян проти будівництва 4-5 блоків Рівненської АЕС. – ДАВО, ф. 2244, оп.3, спр. 1.
428. Там же. – Арк. 176.
429. Довідка про санітарний стан річок області і їх берегів від 25 квітня 1975 року. – ДАЗО, ф. 2318, оп. 1, спр. 222.
430. Довідки, інформації, листування по питаннях охорони природи за 1975 рік. – ДАЗО, ф. 2318, оп. 1, спр. 223.
431. Генсірук К. І. Природа Тернопільської області. – Л., 1979. – 45 с.
432. Доповідні записки, інформації, звіти та інші документи з питань роботи промисловості республіки, які розглядались Головою Ради Міністрів УРСР Ляшком О.П. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп.14, спр. 5367.
433. Справки по вопросам охраны водных ресурсов области за 1976 год. – ДАТО, ф. 3307, оп.1, спр. 153.
434. Отчет Ровенского управления технической эксплуатации малых рек, об использовании и охране водных ресурсов за 1975 год. – ЦДАВОВ України, ф. 5198, оп.1, спр. 1940.
435. Отчет Волынского управления технической эксплуатации малых рек об использовании и охране водных ресурсов за 1971 год. – ЦДАВОВ України, ф.5198, оп.1, спр. 572.
436. Отчет Волынского управления технической эксплуатации малых рек об использовании и охране водных ресурсов за 1971 год. – ЦДАВОВ України, ф.5198, оп.1, спр. 572.
437. Там же. – Арк. 29.
438. Документи про розвиток сільського господарства та промисловості області за 1973 рік. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр. 7010.

439. Отчет Ровенского управления технической эксплуатации об использовании и охране водных ресурсов за 1974 год. – ЦДАВОВ України, ф. 5198, оп.1, спр. 1696.
440. Отчет Волынского управления технической эксплуатации малых рек об использовании и охране водных ресурсов за 1971 год. – ЦДАВОВ України, ф.5198, оп.1, спр. 572.
441. Решения, распоряжения облисполкома и других местных органов по охране природы за 1972 год. – ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр. 16.
442. Материалы о работе секции по охране водоемов и рыбных запасов за 1972 год. – ДАРО, ф.2275, оп.1, спр. 178.
443. Информации по вопросам охраны водных ресурсов за 1974 год. – ДАТО, ф. 3307, оп.1, спр. 123.
444. Мороз П. Тече вода каламутна, або брудний потік, який названо р. Горинь // Колгоспне життя. – 1989. – 2 березня.
445. Восушка. Збережемо для поколінь // Радянське слово. – 1989. – 3 червня. І щезли верби над водою // Радянське слово. – 1989.–15 липня.
446. Не зловживати щедрістю природи // Радянське слово. – 1989. – 29 серпня. Коропець: жива і мертва вода // Радянське слово. – 1989. – 20 травня.
447. Обдурюємо самі себе // Радянське слово. – 1989. – 29 лютого.
448. Серет вимагає порятунку // Надзбручанська правда. – 1989. – 18 грудня.
449. Природа: що буде після нас? // Зоря комунізму. – 1989. – 8 квітня.
450. Поміж вільхами загубився Вільховець // Перемога. – 1990. – 1 вересня.
451. Переписка с УТОП о состоянии содержания заповедников, охраны водных источников и рациональному использованию земель за 1974 год. – ДАРО, ф.2275, оп.1, спр. 214.
452. Доповідна записка до проекту постанови Ради Міністрів УРСР. Про поліпшення використання водних ресурсів та забезпечення будівництва і введення в дію очисних і знешкоджуючих споруд у 1971 році та 1972-1975 роках на промислових підприємствах УРСР. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 13, спр. 5304.

453. Там же. – Арк. 246.
454. Сводный отчет Министерства об охране и использовании водных ресурсов УССР за 1974 год. – ЦДАВОВ України, ф. 5198, оп. 1, спр. 1679.
455. Справки, информации о состоянии охраны и рационального использования природных ресурсов за 1981 год. – ДАРО, ф.2275, оп.1, спр. 323.
456. Сводный годовой отчет о работе секций Волынского УТОП за 1980 год. – ДАВО, ф.2244, оп.1, спр. 299.
457. Матеріали про роботу секцій та рай відділень Івано-Франківського УТОП за 1971 рік. – ДАІФО, ф. 2073, оп. 1, спр.209.
458. Акты проверок состояния охраны водных ресурсов, гослесфонда, атмосферного воздуха, охотничьей фауны за 1980 год. – ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр. 60.
459. Матеріали постійної комісії Львівської обласної Ради народних депутатів по охороні природи у 1977-1979 рр. – ДАЛО, ф.221, оп.2, спр.7757.
460. Документи про розвиток сільського господарства та промисловості області за 1973-1974 рр. – ДАЛО, ф.221, оп.2, спр. 7391.
461. Документи про розвиток сільського господарства та промисловості області за 1975 рік. – ДАЛО, ф.221, оп.2, спр. 7388.
462. Документи про розвиток сільського господарства та промисловості області за 1977 рік. – ДАЛО, ф.221, оп.2, спр.7784.
463. Отчет о работе областных секций УТОП за 1973 год. – ДАТО, ф. 3307, оп.1, спр. 165.
464. Информации по вопросам охраны водных ресурсов за 1974 год. – ДАТО, ф. 3307, оп.1, спр. 123.
465. Информации по вопросам охраны водных ресурсов за 1975 год. – ДАТО, ф. 3307, оп.1, спр. 141.
466. Тисак Т. Тече вода каламутна // Вільне життя. – 1990. – 25 грудня.
467. Информации по вопросам охраны водных ресурсов за 1972 год. – ДАТО, ф. 3307, оп.1, спр. 88.

468. Не тільки оберігати, а й примножувати. // Вільне життя. – 1989. – 24 листопада.
469. Протоколы заседаний президиума и областного совета УТОП за 1982 год. – ДАЗО, ф.2318, оп.1, спр. 339.
470. Рішення облради № 278 від 9 серпня 1972 року. Про заходи по поліпшенню охорони від забруднення річок Закарпатської області. – ДАЗО, ф. 2318, оп. 1, спр. 168.
471. Тернопольская областная инспекция Госкомитета Совета Министров УССР по охране природы. Отчет за 1976 год. – ДАТО, ф. 3307, оп.1, спр. 150.
472. Документы о работе секции Ровенского УТОП по охране водных ресурсов за 1981 год. – ДАРО, ф.2275, оп.1, спр. 325.
473. Отчет о работе Тернопольской областной инспекции по охране природы за первое полугодие 1970 года. – ДАТО, ф. 3307, оп.1, спр. 51.
474. Ивано-Франковская областная инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1980 год. – ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр. 60.
475. Отчет Ивано-Франковского управления технической эксплуатации малых рек об использовании и охране водных ресурсов за 1975 год. – ЦДАВОВ України, ф.5198, оп.1, спр. 1933.
476. Ивано-Франковская областная инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1971 г. – ДАІФО, ф.31, оп.1, спр. 13.
477. Ивано-Франковская областная инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1972 год. – ДАІФО, ф.31, оп. 1, спр. 17.
478. Ивано-Франковская областная инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1973 год. – ДАІФО, ф.31, оп.1, спр. 21.
479. Ивано-Франковская инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1974 год. – ДАІФО, ф. 31, оп.1, спр. 26.
480. Ивано-Франковская инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1975 год. – ДАІФО, ф. 31, оп.1, спр. 30.

481. Решения облисполкома, других местных органов по охране природы за 1979 год. – ДАИФО, ф.31, оп.1, спр. 52.
482. Ивано-Франковская инспекция по охране природы. Отчет о работе за 1979 год. – ДАИФО, ф. 31, оп.1, спр. 54.
483. Ивано-Франковская инспекция по охране природы. Отчет о работе за 1980 год. – ДАИФО, ф. 31, оп.1, спр. 60.
484. Акты проверок состояния охраны водных ресурсов, гослесфонда, атмосферного воздуха, охотничьей фауны за 1980 год. – ДАИФО, ф.31, оп.1, спр. 61.
485. Отчет о работе Тернопольской областной инспекции по охране природы за первое полугодие 1970 года. – ДАТО, ф. 3307, оп.1, спр. 51.
486. Информации, справки по вопросу охраны атмосферного воздуха в области за 1974 год. – ДАТО, ф. 3307, оп.1, спр. 124.
487. Там же. – Арк. 15-16.
488. Протоколы заседаний президиума областной организации УТОП за 1979 год. – ДАЗО, ф. 2318, оп.1, спр. 285.
489. Протоколы заседаний президиума областной организации УТОП за 1980 год. – ДАЗО, ф. 2318, оп.1, спр. 303.
490. Справки, акты проверки о состоянии природоохранной работы в области за 1983 год. – ДАЗО, ф.2318, оп.1, спр.359.
491. Там же. – Арк. 58.
492. Протоколы заседаний президиума и расширенного заседания областного совета УТОП за 1981 год. – ДАЗО, ф. 2318, оп.1, спр. 324.
493. Сводный годовой отчет о работе областной организации УТОП за 1983 год. – ДАЗО, ф. 2318, оп.1, спр. 360.
494. Материалы областной и районной конференций УТОП за 1970 год. – ДАВО, ф. 2244, оп.1, спр.97.
495. Там же. – Арк. 102.
496. Сводный годовой отчет Волынского УТОП за 1975 год. – ДАВО, ф. 2244, оп.1, спр.161.

497. Довідка про стан забруднення навколишнього середовища за 1970 – 1977 рр. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп.14, спр.2498.
498. Сводный годовой отчет о работе Волынского УТОП за 1983 год. – ДАВО, ф. 2244, оп.1, спр. 344.
499. Звіт про роботу Рівненського УТОП про роботу за 1979 рік. – ДАРО, ф.2275, оп.1, спр. 284.
500. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості області від 3 травня-7 червня 1979 року. – ДАЛО, ф. 221, оп.2, спр. 8159.
501. Отчеты о работе секций Закарпатского УТОП за 1970 год. – ДАЗО, ф. 2318, оп.1, спр. 136.
502. Справки, документы о развитии сельского хозяйства и промышленности области за 1977 год. – ДАЛО, ф. 221, оп.2, спр. 7783.
503. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості області від 1 серпня-29 грудня 1984 року. – ДАЛО, ф. 221, оп.2, спр. 9585.
504. Отчет Тернопольской областной инспекции по охране природы за 1971 год. – ДАТО, ф. 3307, оп. 1, спр. 69.
505. Отчет о работе Тернопольской областной инспекции по охране природы за 1973 год. – ДАТО, ф.3307, оп.1, спр.100.
506. Сводный отдел народохозяйственного плана. Об основных показателях проекта плана по охране воздушного бассейна. – ЦДАВОВ України, ф. 337, оп.50, спр. 1536.
507. Постанови Ради Міністрів УРСР та матеріали до них. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп.13, спр. 6208.
508. Матеріали о работе секции по охране атмосферного воздуха Ровенского УТОП за 1972-1973 гг. – ДАРО, ф. 2275, оп.1, спр. 176.
509. Там же. – Арк. 14,16-17.
510. Справки, документы о развитии сельского хозяйства области и промышленности за 1976 год. – ДАЛО, ф.221, оп.2, спр.7369.
511. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості області у 1976 році. – ДАЛО, ф. 221, оп.2, спр. 7369.

512. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості області від 27 жовтня-30 листопада 1979 року. – ДАЛО, ф. 221, оп.2, спр. 8165.
513. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості області від 2 березня-28 серпня 1981 року. – ДАЛО, ф. 221, оп.2, спр 8448.
514. Информация по вопросу охраны атмосферного воздуха в области от 17 февраля 1976 года. – ДАТО, ф. 3307, оп. 1, спр. 156.
515. Ивано-Франковская инспекция по охране природы. Отчет о работе за 1976 год. – ДАІФО, ф. 31, оп.1, спр. 42.
516. Ивано-Франковская инспекция по охране природы. Отчет о работе за 1977 год. – ДАІФО, ф. 31, оп.1, спр. 36.
517. Сводный годовой отчет о работе Волынского УТОП за 1980 год. – ДАВО, ф. 2244, оп.1, спр. 299.
518. Сводный годовой отчет о работе Волынского УТОП за 1981 год. – ДАВО, ф. 2244, оп.1, спр. 313.
519. Справка о состоянии и борьбе с загрязнением атмосферного воздуха за 1971 год. – ЦДАВОВ України, ф.4949, оп.12, спр. 718.
520. Материалы о работе секции по охране атмосферного воздуха Ровенского УТОП за 1972-1973 гг.– ДАРО, ф. 2275, оп.1, спр. 176.
521. Справки, информации о состоянии охраны и рациональном использовании природных ресурсов за 1981 год. – ДАРО, ф. 2275, оп.1, спр. 323.
522. Ивано-Франковская областная инспекция по охране природы. Отчет о работе за 1976 год. – ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр. 42.
523. Ивано-Франковская областная инспекция по охране природы. Отчет о работе за 1978 год. – ДАІФО, ф. 31, оп.1, спр. 48.
524. Ивано-Франковская областная инспекция по охране природы. Отчет о работе за 1979 год. – ДАІФО, ф. 31, оп.1, спр. 54.
525. Листування з союзними міністерствами, Держпланом УРСР, міністерствами і відомствами про науку і техніку в організаціях транспорту і зв'язку УРСР. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 14, спр. 6447.

526. Ивано-Франковская областная инспекция по охране природы. Отчет о работе за 1977 год. – ДАІФО, ф. 31, оп.1, спр. 36.
527. Сводный годовой отчет о работе Волынского УТОП за 1980 год. – ДАВО, ф. 2244, оп. 1, спр. 299.
528. Сводный годовой отчет о работе Волынского УТОП за 1983 год. – ДАВО, ф.2244, оп.1, спр. 344.
529. Сводный годовой отчет о работе Волынского УТОП за 1987 год. – ДАВО, ф.2244, оп.1, спр. 388.
530. Інформації Волинського обласного комітету по охороні природи за 1987-1989 рр. – ДАВО, ф.2244, оп.4, спр.4.
531. Матеріали постійної комісії Львівської обласної Ради по охороні природи. – ДАЛО, ф.221, оп.2, спр. 7757.
532. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості області від 8 червня-6 липня 1979 року. – ДАЛО, ф. 221, оп.2, спр. 8160.
533. Постанови Ради Міністрів СРСР за 1982 рік. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп.25, спр. 2417; Протоколи комісії по охороні природи і раціональному використанню природних ресурсів від 23 жовтня 1985-3 березня 1987 рр. – ДАЛО, ф. 221, оп.2, спр. 3914.
534. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості області від 21 жовтня-31 грудня 1975 року. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр. 7392.
535. Отчеты о работе секций областного УТОП за 1970 год. – ДАЗО, ф. 2318, оп.1, спр. 136.
536. Протоколи засідання обласної організації УТОП за 1979 рік. – ДАЗО, ф. 2318, оп.1, спр. 285.
537. Сводный годовой отчет о работе областной организации УТОП за 1979 год. – ДАЗО, ф. 2318, оп.1, спр. 291.
538. Сводный годовой отчет о работе областной организации УТОП за 1980 год. – ДАЗО, ф. 2318, оп.1, спр. 311.
539. Протоколы заседаний президиума и расширенного заседания обласного совета УТОП за 1981 год. – ДАЗО, ф. 2318, оп.1, спр. 324.

540. Годовые текстовые отчеты о работе областных секций УТОП за 1981 год. – ДАЗО, ф. 2318, оп.1, спр. 327.
541. Протоколы заседаний президиума организации и расширенного заседания областного совета УТОП за 1983 год. – ДАЗО, ф. 2318, оп.1, спр. 353.
542. Сводный годовой отчет о работе областной организации УТОП за 1983 год. – ДАЗО, ф. 2318, оп.1, спр. 360.
543. Протоколы заседаний президиума организации и расширенного заседания областного совета УТОП за 1983 год. – ДАЗО, ф. 2318, оп.1, спр. 368.
544. Отчет о работе Тернопольской областной инспекции по охране природы за 1971 год. – ДАТО, ф. 3307, оп.1, спр. 69.
545. Отчет Тернопольской областной инспекции по охране природы за 1972 год. – ДАТО, ф. 3307, оп. 1, спр. 85.
546. Отчет Тернопольской областной инспекции по охране природы за 1973 год. – ДАТО, ф. 3307, оп. 1, спр. 100.
547. Информации, справки по вопросу охраны атмосферного воздуха в области за 1974 год. – ДАТО, ф. 3307, оп. 1, спр. 124.
548. Госкомитет Совета Министров УССР по охране природы. Тернопольская областная инспекция. Отчет о работе за 1977 год. – ДАТО, ф. 3307, оп.1, спр. 163.
549. Обдурюємо самі себе. // Радянське слово. – 1989. – 28 лютого.
550. Дихайте обережно // Трудова слава. – 1989. – 11 березня.
551. Природа: що буде після нас? // Зоря комунізму. – 1989. – 8 квітня.
552. Чим ми дихаємо? // Прапор комунізму. – 1989. – 11 липня.
553. Екологічний сполох. – 1990. – 27 квітня.
554. Паламар А. Дихайте обережно// Вільне життя. – 1988. – 27 листопада.
555. Справки, акты проверок о состоянии природоохранной работы в области за 1983 год. – ДАЗО, ф. 2318, оп.1, спр. 359.
556. Сводный годовой отчет о работе Волынского УТОП за 1989 год. – ДАВО, ф. 2244 ,оп.1, спр. 412.

557. Річний звіт Волинського УТОП за 1990 рік. – ДАВО, ф. 2244, оп.1, спр. 417.
558. Річний звіт Волинського УТОП за 1991 рік. – ДАВО, ф. 2244, оп.1, спр.422.
559. Чим ми дихаємо? // Прапор комунізму. – 1989. – 11 липня.
560. Листи і доручення Ради Міністрів УРСР, доповідні записки, інформації, звіти міністерств, центральних та обласних організацій, стенограми та інші документи з питань охорони природи і раціонального використання природних ресурсів УРСР. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп.13, спр. 8197.
561. Листування з питань охорони природи і раціонального використання природних ресурсів в УРСР. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 14, спр. 1205.
562. Докладные записки, справки и другие документы по вопросам защиты атмосферы от загрязнения, выбросами промышленных предприятий республики, представленные в Совет Министров УССР и сводным отделам Госплана УССР. – ЦДАВОВ України, ф. 337, оп.50, спр.1637.
563. Госкомгидромет по контролю за природной средой СССР. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп.14, спр. 5638.
564. Державний комітет УРСР по матеріально-технічному постачанню. – ЦДАГОУ, ф. 1, спр. 25, спр. 3167.
565. Протоколи засідання президії обласної ради УТОП за 1975 рік. – ДАЗО, ф. 2318, оп. 1, спр. 222.
566. Там же. – Арк. 80.
567. Довідки Закарпатського облвиконкому про викиди автомобільного транспорту. – ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 14, спр. 6508.
568. Сводный годовой отчет о работе областной организации УТОП за 1984 год. – ДАЗО, ф. 2318, оп.1, спр. 376; Годовые текстовые отчеты о работе областных секций УТОП за 1984 год. – ДАЗО, ф. 2318, оп.1, спр. 377.
569. Сводный годовой отчет о работе областной организации УТОП за 1978 год. – ДАЗО, ф. 2318, оп.1, спр.273.

570. Сводный годовой отчет о работе Волынского УТОП за 1985 год. – ДАВО, ф. 2244, оп.1, спр. 345.
571. Сводный годовой отчет о работе Волынского УТОП за 1986 год. – ДАВО, ф. 2244, оп.1, спр. 379.
572. Листування з союзними міністерствами, Держпланом УРСР, міністерствами і відомствами про науку і техніку в організаціях транспорту і зв'язку УРСР. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп.14, спр. 6447.
573. Не тільки оберігати, а й примножувати // Вільне життя . – 1989. – 24 листопада.
574. Щоб легше дихалось // Вільне життя. – 1989. – 7 січня.
575. Дихайте обережно // Трудова слава. – 1989. – 11 березня.
576. Решения Тернопольского облисполкома по вопросам охраны природы за 1970 год. – ДАТО, ф. 3307, оп.1, спр. 45.
577. Информация по вопросу охраны атмосферного воздуха в области от 14 февраля 1975 года. – ДАТО, ф. 3307, оп.1, спр. 142.
578. Информации, справки по вопросу охраны атмосферного воздуха в области от 17 февраля 1976 года. – ДАТО, ф. 3307, оп. 1, спр. 156.
579. Листування з союзними міністерствами, Держпланом УРСР, міністерствами і відомствами про науку і техніку в організаціях транспорту і зв'язку УРСР. – ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 14, спр. 6447.
580. Природа: що буде після нас? // Зоря комунізму. – 1989. – 8 квітня.
581. Лист Миколаївського районного комітету КПУ від 14 грудня 1990 року. – ЦДАВОВ України, ф.1, оп.32, спр. 2814.
582. Матеріали постійної комісії Львівської обласної Ради по охороні природи за 1977 рік. – ДАЛО, ф. 221, оп.2 , спр. 7791.
583. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості області від 7 січня-15 березня 1978 року. – ДАЛО, ф.221, оп.2, спр.7973.
584. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості області від 4 січня-11 квітня 1980 року. – ДАЛО, ф. 221, оп.2, спр. 8444.

585. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості області від 14 листопада-31 грудня 1980 року. – ДАЛО, ф. 221, оп.2, спр. 8458.
586. Там же. – Арк. 21.
587. Лист Миколаївського районного комітету КПУ від 14 грудня 1990 року. – ЦДАВОВ України, ф.1, оп.32, спр. 2814.
588. Звіт Рівненського УТОП про роботу за 1979 рік. – ДАРО, ф.2275, оп.1, спр.284.
589. Решения и распоряжения облисполкома по охране природы за 1974 год. – ДАІФО, ф. 31, оп.1, спр. 25.
590. Місту – чисте повітря // Вільне життя. – 1979. – 12 січня.
591. Охрана и рациональное использование природных ресурсов УССР. Материалы республиканского семинара. – К., 1975.
592. Постанови Ради Міністрів УРСР та матеріали до них. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп.13, спр. 6208.
593. Докладная записка по вопросу защиты окружающей среды от вредных выбросов предприятий за 1972 год. – ЦДАВОВ України, ф.2, оп.13, спр.6642.
594. Там же. – Арк. 116.
595. Там же. – Арк. 116.
596. Там же. – Арк. 8.
597. Докладные записки, информации, справки и другие документы о выполнении поручений правительства и партийных органов, проекты постановлений и распоряжений по вопросам очистки атмосферы от загрязнений, представленные в Совет Министров УССР для рассмотрения. – ЦДАВОВ України, ф.337, оп.34, спр.106.
598. Там же. – Арк.85.
599. Отчет о работе секций Закарпатского УТОП за первое полугодие 1971 года. – ДАЗО, ф. 2318, оп.1, спр. 154.
600. Сводный годовой отчет о работе Волынского УТОП за 1977 год. – ДАВО, ф.2244, оп.1, спр. 210.

601. Отчет о работе секций Закарпатского УТОП за 1972 год. – ДАЗО, ф. 2318, оп.1, спр. 175.
602. Зведений звіт і пояснювальна записка про роботу Закарпатського УТОП за 1973 рік. – ДАЗО, ф. 2318, оп.1, спр. 191.
603. Звіт про роботу Закарпатського УТОП за 1975 рік. – ДАЗО, ф.2318, оп. 1, спр. 226.
604. Сводный годовой отчет о работе Волынского УТОП за 1978 год. – ДАВО, ф. 2244, оп.1, спр. 249.
605. Сводный годовой отчет о работе Волынского УТОП за 1989 год. – ДАВО, ф.2244, оп.1, спр. 412.
606. Інформації Волинського обласного комітету по охороні природи за 1987-1989 роки. – ДАВО, ф. 2244, оп. 4, спр. 4.
607. Сводный годовой отчет о работе Волынского УТОП за 1990 год. – ДАВО, ф. 2244, оп.1, спр. 417.
608. Сводный годовой отчет о работе Волынского УТОП за 1991 год. – ДАВО, ф. 2244, оп. 1 , спр. 422.
609. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості області від 14 листопада-31 грудня 1980 року. – ДАЛО, ф. 221, оп.2, спр. 8458.
610. Сводный статистический отчет о работе областной организации УТОП за 1976 год. – ДАТО, ф.3307, оп.1, спр. 217.
611. Тернопольская областная инспекция Госкомитета Совета Министров УССР по охране природы. Отчет за 1976 год. – ДАТО, ф. 3307, оп.1, спр. 150.
612. Отчет Тернопольской областной инспекции по охране природы за 1977 год. – ДАТО, ф. 3307, оп. 1, спр. 163.
613. Сводный статистический отчет о работе областного общества УТОП за 1977 год. – ДАТО, ф. 3307, оп.1, спр. 230.
614. Сводный статистический отчет о работе областного общества УТОП за 1978 год. – ДАТО, ф. 3307, оп.1, спр. 248.
615. Отчеты о работе областных секций общества УТОП за 1977 год. – ДАТО, ф. 3307, оп.1, спр. 234.

616. Зберігати і примножувати // Вільне життя. – 1979. – 18 вересня.
617. Сводный годовой отчет о работе Ровенского УТОП за 1976 год. – ДАРО, ф. 2275, оп.1, спр. 240.
618. Текстовый отчет о работе Ровенского УТОП за 1978 год. – ДАРО, ф. 2275, оп.1, спр. 267; Документы о работе секций Ровенского УТОП за 1978-1980 гг. – ДАРО, ф. 2275, оп.1,спр. 266.
619. Документы о работе секции Ровенского УТОП по охране атмосферного воздуха в 1980-1983гг. – ДАРО, ф.2275, оп.1, спр. 303.
620. Листування з питань охорони природи і раціонального використання природних ресурсів УРСР – ЦДАВОВ України, ф.2, оп.14, спр. 1205.
621. Там же. – Арк.7.
622. Докладные записки, справки и другие документы по вопросам защиты атмосферы от загрязнений выбросами промышленных предприятий республики, представленные в Совет Министров УССР, Госплан СССР и сводным отделам Госплана УССР. – ЦДАВОВ України, ф.337, оп.50, спр. 2133.
623. Докладные записки, справки и другие документы по вопросам защиты атмосферы от загрязнений выбросами промышленных предприятий в республике, представляемые в Совет Министров УССР. – ЦДАВОВ України, ф.337, оп.50, спр.2734.
624. Документи про розвиток сільського господарства і промисловості області від 14 листопада-31 грудня 1980 року. – ДАЛО, ф. 221, оп.2, спр. 8458.
625. Зведений звіт і пояснювальна записка про роботу обласної організації УТОП. – ДАЗО, ф. 2318, оп.1, спр. 191.
626. Протоколи засідання президії обласної Ради УТОП за 1975 рік. – ДАЗО, ф. 2318, оп.1, спр. 222.
627. Документи по охороні навколишнього природного середовища за 1986-1990 рр. – ДАВО, ф.2244, оп.4, спр. 7.
628. Там же. – Арк. 56.
629. Там же. – Арк. 63.
630. Там же. – Арк. 63.

631. Там же. – Арк. 67.
632. Информации, справки, по вопросу охраны атмосферного воздуха в области за 1974год. – ДАТО, ф. 3307, оп.1, спр. 124.
633. Там же. – Арк. 22.
634. Там же. – Арк. 23.
635. Материалы научно-технической конференции по охране и рациональному использованию природных ресурсов области за 1970 год. – ДАТО, ф.3307, оп.1, спр. 52.
636. Інформація про хід роботи по взяттю на облік об'єктів, які забруднюють навколишнє середовище. – ДАЗО, ф.2318, оп.1, спр.285.
637. Доповідь про стан навколишнього природного середовища у Рівненській області за 1999 рік. – Поточний архів Держуправління екобезпеки у Рівненській області, ф.пост.зб., оп.1, спр.1.
638. Більш детальніше див.: Васюта С.І. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки, труднощі подолання. – Тернопіль: СМП “Астон”, 2000. – 536 с.
639. Доповідні записки, інформації ЦК КПРС, Міністерства охорони здоров'я, Раді Міністрів УРСР про радіоактивність оточуючого середовища, інших питань охорони здоров'я. – ЦДАГОУ, ф.1, оп.25, спр.3336.
640. Доповідні записки Міністерства охорони здоров'я УРСР Раді Міністрів УРСР про стан здоров'я населення в країні. – ЦДАГОУ, ф.1, оп.25, спр. 2986.
641. Доповідні записки про економічний і соціальний розвиток УРСР у 1990-1991 рр. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп.32, спр. 2579.
642. Документи по охороні навколишнього природного середовища за 1986-1990 рр. – ДАВО, ф.2244, оп.4, спр. 7.
643. Статті в газетах про негативний вплив сміття на екологію за 1989-1990 рр. – ДАВО, ф.2244, оп.4, спр. 8.
644. Стан навколишнього природного середовища у Тернопільській області за 1998 рік. – Поточний архів Держуправління екобезпеки у Тернопільській області, ф. пост. зб., оп.1, спр.1.

645. Звіт про стан навколишнього природного середовища Закарпатської області за 1999 рік. – Поточний архів Держуправління екобезпеки у Закарпатській області, ф. пост. зб., оп.1, спр.1.
646. Стан навколишнього середовища в Івано-Франківській області за 1999 рік. – Поточний архів Держуправління екобезпеки у Івано-Франківській області, ф. пост. зб., оп.1, спр.1.
647. Документи про заборону нарощування нових блоків Рівненської АЕС за 1988 рік. – ДАВО, ф.2244, оп.3, спр. 1.
648. Лукянова Л. Б. Основи екології: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 2000. – 327 с.
649. Інформація про хід роботи по взяттю на облік об'єктів, які забруднюють навколишнє середовище. – ДАЗО, ф.2318, оп.1, спр. 285.
650. Протоколи засіданий президиума областного совета УТОП за 1982 год. – ДАЗО, ф.2318, оп.1, спр. 285.
651. Звіт про стан навколишнього природного середовища Закарпатської області за 1999 рік. – Поточний архів Держуправління екобезпеки у Закарпатській області, ф. пост. зб., оп.1, спр.1.
652. Звіт про стан навколишнього природного середовища Закарпатської області за 1999 рік. – Поточний архів Держуправління екобезпеки у Закарпатській області, ф. пост. зб., оп.1, спр.1.
653. Доповідь про стан навколишнього природного середовища у Рівненській області за 1999 рік. – Поточний архів Держуправління екобезпеки у Рівненській області, ф.пост.зб.,оп.1, спр.1.
654. Матеріали про економічний розвиток області від 3 січня-27 грудня 1977 року. – ДАЛЮ, ф.221,оп.2, спр. 7790.
655. Документи по охороні навколишнього природного середовища за 1986-1990 рр. – ДАВО, ф.2244, оп.4, спр. 7.
656. О возможных генетических последствиях загрязнения окружающей человека среды в СССР. – ЦДАГОУ, ф.1,оп.25, спр. 2262.

657. Стан навколишнього природного середовища у Тернопільській області за 1998 рік. – Поточний архів Держуправління екобезпеки у Тернопільській області, ф. пост. зб., оп.1, спр.1.
658. Протоколи засідань президиума областногo совета УТОП за 1982 год. – ДАЗО, ф.2318, оп.1, спр. 285.
659. Звіт про стан навколишнього природного середовища Закарпатської області за 1999 рік. – Поточний архів Держуправління екобезпеки у Закарпатській області, ф. пост. зб., оп.1, спр.1.
660. Стан навколишнього середовища в Івано-Франківській області за 1999 рік”. Поточний архів Держуправління екобезпеки у Івано-Франківській області, ф. пост. зб., оп.1, спр. – Поточний архів Держуправління екобезпеки у Івано-Франківській області, ф. пост. зб., оп.1, спр.1.
661. Доповідь про стан навколишнього природного середовища у Рівненській області за 1999 рік. – Поточний архів Держуправління екобезпеки у Рівненській області, ф.пост.зб.,оп.1, спр.1.
662. Там же. – Арк. 69.
663. Річний звіт – 1998. Матеріали до Національної доповіді. – Поточний архів Держуправління екобезпеки у Львівській області, ф. пост. зб., оп.1, спр.1.
664. Інформація по Чернівецькій області за 1999 рік до Національної доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні. – Поточний архів Держуправління екобезпеки у Чернівецькій області, ф. пост. зб., оп.1, спр.1.
665. Постанови Ради Міністрів УРСР та матеріали до них. – ЦДАВОВ України, ф.2, оп. 13, спр. 4473.
666. Шемшученко Ю. С. Закон на варті природи. – К.: Наукова думка, 1981. – 167 с.
667. Листування з Радою Міністрів УРСР, Держпланом УРСР з питань охорони природи за 1974 р. – ЦДАВОВ України, ф.2, оп. 13, спр. 8192.
668. Там же . – Арк. 230.
669. Там же. – Арк. 234.

670. Природа України та її охорона. – К., 1975. – 255 с.
671. Крисаченко В.С. Екологічна культура. Теорія і практика. Навчальний посібник. – К.: Заповіт, 1996. – 352 с.
672. Израэль Ю.А. Проблемы охраны среды и пути их решения . – Ленинград.: Гидрометеиздат, 1984. – 48 с.
673. Госплан УССР. О состоянии природоохранной работы в республике. – ЦДАВОВ України, ф.2, оп.14, спр. 5678.
674. Вільне життя. – 1986. – 30 липня.
675. Про основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики СРСР. Доповідь Голови Верховної Ради СРСР Горбачова М. На з'їзді народних депутатів СРСР // Вільне життя.–1989. – 31 травня.
676. Про аграрну політику КПРС у сучасних умовах. Доповідь генерального секретаря ЦК. КПРС Горбачова М.С. на Пленумі ЦК. КПРС 15 березня 1989 року // Вільне життя . – 1989. – 16 березня .
677. Постановления Совета Министров СССР: Порядок проведения экологического эксперимента по совершенствованию хозяйственного механизма природопользования в 1990 году. – ЦДАГОУ, ф.1, оп. 32, спр. 2799.
678. Основи законодавства СРСР і союзних республік про землю // Вільне життя. – 1990. – 8 березня.
679. Проект. Загальні принципи економічної самостійності УРСР // Вільне життя. – 1989. – 6 вересня.
680. Указ Президії Верховної Ради СРСР. Про основні права і обов'язки міських і районних Рад депутатів трудящих. // Вільне життя. – 1971. – 21 березня.
681. Решения исполкома Закарпатского областного Совета депутатов трудящихся за 1971 год. – ДАЗО, ф.2318, оп.1, спр.148.
682. Цільова комплексна програма “Екологія” // Вільне життя.–1989.– 10 березня.
683. Концепція переведення Тернопільської області на самоуправління, самофінансування // Вільне життя . – 1990. – 16 січня.

684. Положення про талон токсичності // Екологічний сполох. – 1991. – 25 квітня.
685. Васиута О.А., Васиута С.І., Філіпчук Г.Г. Екологія і політика. – У 2-х томах. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – Т.1. – 424 с., Т.2. – 480 с.
686. Закон УРСР. Про економічну самостійність УРСР. // Вільне життя . – 1990. – 3 серпня.
687. Закон УРСР. Про місцеві Ради народних депутатів УРСР та місцеве самоврядування. // Вільне життя. – 1990. – 19 грудня.
688. Екологічний сполох. – 1991. – 29 березня.
689. Васиута О.А., Васиута С.І., Філіпчук Г.Г. Екологія і політика. – У 2-х томах. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – Т.1. – 424 с., Т.2. – 480 с.
690. Екологічний сполох . – 1992 . – 22 квітня.
691. Решения Тернопольского облисполкома по вопросам охраны природы за 1970 год. – ДАТО, ф.3307, оп.1, спр. 45.
692. Річний звіт про роботу Волинського УТОП за 1976 р. – ДАВО, ф.2249, оп.1, спр.182.
693. Решения Тернопольского облисполкома по вопросам охраны природы за 1971 год. – Арк. 11. ДАТО, ф.3307, оп.1, спр.80.; Решения Тернопольского облисполкома по вопросам охраны природы за 1972 год. – ДАТО, ф.3307, оп.1, спр.61.
694. Решения и распоряжения исполкома Закарпатского областного Совета депутатов трудящихся за 1970 год. – ДАЗО, ф.2469, оп.1, спр.77.
695. Там же. – Арк. 5.
696. План роботи обласної державної інспекції лісів на 1989 рік і відомості про його виконання. – ДАЗО, ф.2469, оп.1, спр.217.
697. Решения и распоряжения исполкома Закарпатского Совета депутатов трудящихся за 1978 год. – ДАЗО, ф.2469, оп.1, спр.141.
698. Приказы Закарпатского областного управления сельского хозяйства за 1970 год. – ДАЗО, ф.179, оп.1, спр.6782.

699. Приказы Закарпатского областного управления сельского хозяйства за 1972 год. – ДАЗО, ф.179, оп.1,спр.7000.
700. Решения и распоряжения облисполкома по охране природы за 1974 год. – ДАІФО, ф.31, оп.1, спр.25.
701. Постановление обкома КПУ и решения облисполкома по охране природы за 1975 год. – ДАІФО,ф.31,оп.1,спр.29.
702. Плани ведення лісового господарства в колгоспних лісах області на 1970 р. – ДАЧО, ф.4, оп.9, спр.6432.
703. Документы о противоэрозионном строительстве в колхозах области по защите почв от эрозии от 10 января 1972-5 января 1973 гг. – ДАЧО, ф.4, оп.9, спр.6754.
704. Плани землевпорядних робіт на 1975 р. – ДАЧО, ф.4, оп.9, спр.7120.
705. Годовые отчеты областного и районных управлений сельского хозяйства о ведении лесного хозяйства в колхозных лесах области за 1970 год. – ДАЧО,ф.4,оп.9,спр. 6433.
706. Планы ведения лесного хозяйства в колхозных лесах области на 1971 год. – ДАЧО, ф.4, оп.9, спр.6601.
707. Документы о состоянии землеустройства и учета земель в области за 1975 г. – ДАЧО, ф.4, оп.9, спр.7403.
708. Документы о ведении лесного хозяйства в колхозах области за 1978 г. – ДАЧО,ф.4,оп.9,спр.7687.
709. Документы о ведении лесного хозяйства в колхозах области в 1980 г. – ДАЧО, ф.4, оп.9, спр.7955.
710. Закарпатський обком КПУ, інформація про хід виконання постанови ЦК. КПРС і Ради Міністрів СРСР. Про заходи по попередженню забруднення басейнів Чорного і Азовського морів. – ЦДАГОУ,ф.1,о.25,спр.1927.
711. Решения облисполкома, других местных органов по охране природы за 1970 год. – ДАІФО, ф.31, оп.1,спр.9.
712. Решения и распоряжения облисполкома, других местных органов по охране природы за 1972 год. – ДАІФО, ф.31, оп.1,спр.16.

713. Решения и распоряжения облисполкома по охране природы за 1979 год. – ДАВО, ф.1914, оп.1, спр.573.
714. Решение облсовета депутатов трудящихся от 22 сентября 1973 г. О состоянии и дальнейшем улучшении охраны природы. – ДАТО, ф.3307, оп.1, спр.95.
715. Решение и распоряжение Тернопольского облисполкома по вопросам охраны природы за 1974 год. – ДАТО, ф.3307, оп.1, спр.115.
716. Решения и распоряжения Тернопольского облисполкома по вопросам охраны природы за 1975 год. – ДАТО, ф.3307, оп.1, спр.129.
717. Документы о строительстве противозерозионных сооружений, мероприятий по борьбе с эрозией почв в колхозах области от 2 января 1973-7 января 1974 гг. – ДАЧО, ф.4, оп.9, спр.6751.
718. Приказы Закарпатского областного управления сельского хозяйства за 1974 год. – ДАЗО, ф.179, оп.1, спр.7234.
719. Приказы Закарпатского областного управления сельского хозяйства за 1975 год. – ДАЗО, ф.179, оп.1, спр.7333.
720. Приказы Закарпатского областного управления сельского хозяйства за 1981 год. – ДАЗО, ф.179, оп.1, спр.7847.
721. Решения облисполкома по охране природы за 1973 год. – ДАІФО, ф.31, оп.1, спр.20.
722. Там же. – Арк. 40-41.
723. Решение облисполкома №148 от 13 марта 1972 г. и справки по вопросам охраны леса области за 1972 год. – ДАТО, ф.3307, оп.1, спр.89.
724. Решения и распоряжения облисполкома по охране природы за 1980 год. – ДАВО, ф.1914, оп.1, спр.587.
725. Рішення постійної комісії обласної Ради народних депутатів по охороні природи від 1 квітня 1981 р.– ДАРО, ф.2275, оп.1, спр.325.
726. Рішення сесії обласної Ради народних депутатів за 1981 р. – ДАРО, ф.2275, оп.1, спр.326.

727. Решения и распоряжения облисполкома по охране природы за 1977 год. – ДАІФО, ф.31, оп.1, спр.40.
728. Решения облисполкома и постановления областного комитета народного контроля по охране природы за 1980 год. – ДАІФО, ф.31, оп.1, спр.58.
729. Состояние водных ресурсов Волынской области за 1981 год. – ДАВО, ф.1914, оп.1, спр.601.
730. Про стан виконання рішень партії і уряду по посиленню охорони природи за 1978-1980 рр.– ДАРО, ф.2275, оп.1, спр.266.
731. Справки, информации о состоянии охраны и рациональном использовании природных ресурсов за 1981 год. – ДАРО, ф.2275, оп.1, спр.323.
732. Матеріали про розвиток сільського господарства та промисловості області від 9 січня-30 листопада 1979 р. – ДАЛО, ф.221, оп.2, спр.8151.
733. Інформації Раді Міністрів УРСР про розвиток промисловості та сільського господарства області від 12 вересня-30 грудня 1980 р. – ДАЛО, ф.221, оп.2, спр.8446.
734. Обговорення проекту закону. Про охорону атмосферного повітря у Львівській області. – ДАЛО, ф.221, оп.2, спр.8611.
735. Плани землевпорядних робіт на 1974 р. – ДАЧО, ф.4, оп.9, спр.7005.
736. Документы о борьбе с эрозией почв в колхозах области. – ДАЧО, ф.4, оп.9, спр.7405.
737. Там же. – Арк. 622.
738. Інформація про використання звільнених площ з під багаторічних плодкових насаджень. – ДАЧО, ф.4, оп.9, спр.7814.
739. Документы о состоянии землеустройства и учета земель в области за 1975 г. – ДАЧО, ф.4, оп.9, спр.7403.
740. Див. детальніше: Васюта С. І. Радянський екоцид в Україні : історичні витоки, труднощі подолання. – Тернопіль.: “Астон”, 2000. – 536 с.
741. Постановление обкома КПУ и решения облисполкома по охране природы за 1975 год. – ДАІФО, ф.31, оп.1, спр.29.

742. Документи про соціально-економічний розвиток УРСР за 1970 р. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 13, спр. 6197.
743. Документи про соціально-економічний розвиток УРСР за 1970 р. – ЦДАВОВ України, ф. 5105, оп. 3, спр. 769.
744. Рослинний і тваринний світ західних областей УРСР: Тези доповідей наукової сесії. – К., 1970 // Р.Т.Левицький. Охорона пам'яток неживої природи західних областей УРСР.
745. Рослинний і тваринний світ західних областей УРСР: Тези доповідей наукової сесії. – К.: АН УРСР, 1970. – 96 с. // Мілкіна Л. До питання про принципи організації заповідників у гірських регіонах (на прикладі Українських Карпат). – Рослинний і тваринний світ західних областей УРСР: Тези доповідей наукової сесії. – К.: АН УРСР, 1970. – 96 с.
746. Документи про соціально-економічний розвиток УРСР за 1973 р. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 14, спр. 1205.
747. Документи про соціально-економічний розвиток УРСР за 1974 р. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 13, спр. 7996.
748. Охорона природи та раціональне використання природних ресурсів у західних областях УРСР. // Тези доповідей міжобласної конференції 29-30 жовтня 1974 р. – Львів.: АН УРСР, 1974. – 228 с.
749. Документи про соціально-економічний розвиток УРСР за 1978 р. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 14, спр. 1911.
750. Документи про соціально-економічний розвиток УРСР за 1979 р. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 14, спр. 2819.
751. Документи про соціально-економічний розвиток УРСР за 1980 р. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 14, спр. 3671.
752. Васюта О.А., Васюта С.І., Філіпчук Г.Г. Екологія і політика. У 2-х томах. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – Т.1. – 424 с., Т.2. – 480 с.
753. Карпатський альянс // Зелений світ. – 1991. – грудень.
754. Документи про соціально-економічний розвиток УРСР за 1975 р. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 13, спр. 8580.

755. Матеріали про роботу Волинського УТОП за 1985 рік. – ДАВО, ф. 2244, оп.1, спр.367.
756. Матеріали про роботу Волинського УТОП за 1991 рік. – ДАВО, ф.2244, оп.1, спр.426.
757. Івано-Франківське обласне відділення УТОП. Звіти та інформації секцій за 1970 рік. – ДАІФО, ф.2073, оп.1, спр.184.
758. Документи про соціально-економічний розвиток УРСР за 1977 р. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 14, спр. 943.
759. Рідна природа // Нове життя. – 1985. – 9 липня.
760. Государственный комитет СССР по охране природы. Постановление от 8 января 1990 г. О расширении территории Карпатского государственного заповедника. – ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр.2814.
761. Природа Львівської області. – Львів.: Вид-во Львів ун-ту, 1972. – 151 с.
762. Природа Волинської області. – Львів.: Вища школа, 1975. – 146 с.
763. Матеріали про роботу Волинського УТОП за 1975 рік. – ДАВО, ф. 2244, оп.1, спр.161.
764. Переписка с УТОП о состоянии содержания заповедников, охраны водных источников и рациональному использованию земель за 1974 год. – ДАРО, ф.2275, оп.1, спр.214.
765. Документи про соціально-економічний розвиток УРСР за 1978 р. – ЦДАВОВ України, ф., оп.14, спр.3400.
766. Документи про соціально-економічний розвиток УРСР за 1976 р. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 14, спр. 697.
767. Природа Ровенської області – Львів.: Вища школа, 1976. – 156 с.
768. Документи про соціально-економічний розвиток УРСР за 1974 р. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 13, спр. 9303.
769. Документи про соціально-економічний розвиток УРСР за 1982 р. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 14, спр. 5641.
770. На поклін до живих пам'ятників // Перемога. – 1985. – 26 вересня.
771. Як самопочуття, природо? // Трудова слава. – 1989. – 27 травня.

772. Народное хозяйство УССР. 1988. Статистический ежегодник. – К., 1990. – С.198.
773. Документи про розвиток сільського господарства та промисловості області за 1976 рік. – ДАЛО, ф.221, оп.2, спр.7369.
774. Матеріали постійної комісії Львівської обласної Ради народних депутатів по охороні природи за липень 1977- грудень 1979 рр. – ДАЛО, ф.221, оп.2, спр.7757; Матеріали постійної комісії Львівської обласної Ради по охороні природи за 1983 рік. – ДАЛО, ф.221, оп.2, спр.9291.
775. Документы о работе секции Ровенского УТОП по охране памятников природы за 1980-1983 гг. – ДАРО, ф.2275, оп.1, спр.305.
776. Ивано-Франковская областная инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1971 год. –ДАІФО, ф.31, оп.1, спр.13.
777. Ивано-Франковская областная инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1975 год. – ДАІФО, ф.31, оп.1, спр.30.
778. Акты проверок состояния охраны водных ресурсов, гослесфонда, заповедных объектов за 1978 год. – ДАІФО, ф.31, оп.1, спр.49.
779. Акты проверок состояния охраны водных ресурсов, гослесфонда, заповедных объектов за 1979 год. – ДАІФО, ф.31, оп.1, спр.55.
780. Акты проверок состояния охраны водных ресурсов, гослесфонда, заповедных объектов за 1980 год. – ДАІФО, ф.31, оп.1, спр.61.
781. Довідки, інформації, листування по питанням охорони природи за 1974 рік. – ДАЗО, ф.2318, оп.1, спр.206.
782. Протоколы заседаний президиума областной организации УТОП за 1979 год. – ДАЗО, ф.2318, оп.1, спр.285.
783. Документи про соціально-економічний розвиток УРСР за 1980 р. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 14, спр. 3708.
784. Документи про соціально-економічний розвиток УРСР за 1976 р. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 14, спр. 698.
785. Біографії заповідників //Вільне життя. – 1977. – 31 грудня.

786. Документи про соціально-економічний розвиток УРСР за 1980 р. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 14, спр. 3671.
787. Ивано-Франковская областная инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1980 год. – ДАІФО, ф.31, оп.1, спр.60.
788. Ивано-Франковская областная инспекция по охране природы. Отчет по охране природы за 1978 год. – ДАІФО, ф.31, оп.1, спр.48.
789. Акты проверок состояния охраны водных ресурсов, гослесфонда, заповедных объектов за 1978 год. – ДАІФО, ф.31, оп.1, спр.49.
790. Матеріали про заходи по дальшому покращенню охорони природи за 1972 рік. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 13, спр. 6805.
791. Листи і доручення Ради Міністрів УРСР, доповідні записки, інформації, довідки та інші документи про охорону природи в УРСР. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 13, спр. 9303.
792. Інформація про використання звільнених площ з підбагаторічних плодкових насаджень за 1977р. – ДАЧО, ф. 4, оп. 9, спр. 7814.
793. Документы о состоянии землеустройства и учета земель в области за 1979 г. – ДАЧО, ф. 4, оп. 9, спр. 7954.
794. Документи про роботу постійної комісії по охороні природи від 14 липня 1975-30 березня 1977 рр. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр. 7369.
795. Документи про роботу постійної комісії по охороні природи від 3 грудня- 27 грудня 1979 р. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр. 8166.
796. Документи про розвиток сільського господарства та промисловості області від 9 січня-30 листопада 1979 р. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр. 8151.
797. Протоколи постійної комісії по охороні природи і раціональному використанню природних ресурсів від 2 вересня-11 грудня 1984 р. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр. 8982.
798. Переписка с УТОП о состоянии содержания заповедников, охраны водных источников и рациональному использованию земель за 1974 г. – ДАРО, ф.2275, оп.1, спр. 214.

799. Документы о работе секции Ровенского УТОП по охране водных ресурсов за 1981 г. – ДАРО, ф.2275, оп.1, спр.325.
800. Звітна доповідь на другій районній звітно-виборній конференції УТОП за період 1967-1970 рр. – ДАВО, ф. 2244, оп. 1, спр. 97.
801. Зведений щорічний звіт про роботу секцій Волинського УТОП за 1990 р. – ДАВО, ф.2244, оп.1, спр. 417.
802. Ивано-Франковская областная инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1979 г. – ДАІФО, ф.31, оп.1, спр.54.
803. Протоколи засідань президії обласної ради УТОП за 1975 р. – ДАЗО, ф. 2318, оп. 1, спр. 222.
804. Протоколы заседаний президиума областной организации УТОП за 1978 г.– ДАЗО, ф. 2318, оп. 1, спр. 270.
805. Листи і доручення Ради Міністрів УРСР, доповідні записки, інформації, довідки та інші документи про охорону природи в УРСР. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 13, спр. 9303.
806. Документи про роботу постійної комісії по охороні природи за 1973 р.– ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр. 7010.
807. Документи про роботу постійної комісії по охороні природи від 10 січня-31 грудня 1975 р. – ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр. 7394.
808. Інформація про проведену природоохоронну роботу школами та позашкільними установами в 1970 р. – ДАРО, ф. 2275, оп. 1, спр. 148.
809. Материалы о работе секции Ровенского УТОП по охране водоемов за 1970 г. – ДАРО, ф. 2275, оп. 1, спр. 149.
810. Материалы о работе секции Ровенского УТОП по охране и повышения почв за 1972 г. – ДАРО, ф. 2275, оп. 1, спр. 177.
811. Сводный годовой отчет о работе областного Ровенского УТОП за 1975 г. – ДАРО, ф. 2275, оп. 1, спр. 230.
812. Материалы о работе секции Ровенского УТОП по охране памятников природы за 1972 г. – ДАРО, ф. 2275, оп. 1, спр. 180.

813. Звітна доповідь на другій районній звітно-виборній конференції УТОП за період 1967-1970 рр. – ДАВО, ф. 2244, оп. 1, спр. 97.
814. Сводный годовой отчет о работе секций Волынского УТОП за 1971 г. – ДАВО, ф. 2244, оп. 1, спр. 108.
815. Сводный годовой отчет о работе секций Волынского УТОП за 1979 г. – ДАВО, ф. 2244, оп. 1, спр. 279.
816. Сводный годовой отчет о работе секций Волынского УТОП за 1980 г. – ДАВО, ф.2244, оп.1, спр. 299.
817. Постанова обласної організації УТОП від 20 січня 1988 р.Про організацію лото “Природа.” – ДАВО, ф. 2244, оп. 4, спр. 2.
818. Годовые оперативные отчеты с объяснительными записками городских и районных отделений Закарпатского УТОП за 1970 г. – ДАЗО, ф. 2318, оп. 1, спр. 135.
819. Протоколи засідань президії обласної ради УТОП за 1975 р. – ДАЗО, ф. 2318, оп. 1, спр. 222.
820. Протоколы заседаний президиума областной организации УТОП и расширенного заседания совета за 1984 г. – ДАЗО, ф.2318, оп.1, спр.368.
821. Там же. – Арк. 34.
822. Отчет о работе областных секций Тернопольского УТОП за 1970 г. – ДАТО, ф. 3227, оп. 1, спр. 135.
823. Протоколы заседаний президиума областного совета УТОП за 1971 г. – ДАТО, ф. 3227, оп. 1, спр. 137.
824. Виховуючи любов до природи // Будівник комунізму. – 1977. – 16 липня.
825. Збережемо й примножимо // Нове життя. – 1985. – 2 березня.
826. Юні природолюбви // Прапор Перемоги. – 1985. – 19 грудня.
827. Зустріч природолюбів //Прапор Перемоги. –1985. – 28 грудня.
828. Операція “Джерело” //Надзбручанська правда.–1989.–28 жовтня.
829. До природи з розумом і серцем // Прапор комунізму. – 1989. – 2 березня.

830. Заповідність – ефективна форма охорони природи. Из опыта работы Тернопольской секции по охране памятников природы (листівка за 1979 рік).
831. Документы о состоянии землеустройства и учета земель в области за 1978 г. – ДАЧО, ф. 4, оп. 9, спр. 7674.
832. Отчет о работе областного Ровенского УТОП за 1981 г. – ДАРО, ф. 2275, оп. 1, спр. 326.
833. Сводный годовой отчет о работе секций Волинского УТОП за 1975 г. – ДАВО, ф. 2244, оп. 1, спр.161.
834. Звіти обласних секцій Закарпатського УТОП за 1977 р. – ДАЗО, ф. 2318, оп. 1, спр. 259.
835. Сводный отчет о работе Тернопольского УТОП за 1970 г. – ДАТО, ф. 3227, оп. 1, спр. 118.
836. Людям на добро. З досвіду роботи Тернопільського педагогічного інституту (листівка за 1985 рік).
837. Матеріали про заходи по дальшому покращенню охорони природи за 1972 рік. – ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 13, спр. 6805.
838. Там же. – Арк. 53.
839. Документы об итогах проведения операции “Природа Родины” за 1980 – 1985 гг. – ДАРО, ф. 2275, оп. 1, спр. 302.
840. Зведений щорічний звіт про роботу секцій Волинського УТОП за 1990 р. – ДАВО, ф.2244, оп.1, спр. 417.
841. Материалы о работе секции Ровенского УТОП по охране памятников природы 1973 г.– ДАРО, ф. 2275, оп. 1, спр. 192.
842. Ивано-Франковская областная инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1973 г. – ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр. 21.
843. Ивано-Франковская областная инспекция по охране природы. Отчет о работе по охране природы за 1976 г. – ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр. 42.
844. Довідки, інформації, листування по питаннях охорони природи за 1975 р. – ДАЗО, ф. 2318, оп. 1, спр. 223.

845. Там же. – Арк. 5, 8-9.
846. Звіт про роботу Закарпатського УТОП за 1975 р. – ДАЗО, ф. 2318, оп. 1, спр. 226.
847. Васюта О.А. Проблеми екологічної стратегії України в контексті глобального розвитку. – Тернопіль: Гал-Друк, 2001. – 600 с.
848. Матеріали з питань природоохоронної роботи. – ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр.2611.
849. Матеріали з питань природоохоронної роботи. – ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр.2814. Матеріали з питань природоохоронної роботи. – ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр.2613.
850. Статут Української Екологічної Асоціації “ Зелений Світ” //Зелений світ.–1993. – № 2.
851. Щербак Ю. Підсумки, проблеми, перспективи. Доповідь голови УА “Зелений Світ” на другому з’їзді // Зелений світ. - 1991. – квітень.
852. Зелений світ. – 1998. – березень.
853. Річний звіт – 1998. Матеріали до Національної доповіді. – Поточний архів Держуправління екобезпеки по Львівській області, ф. пост. зб., оп.1, спр.1.
854. Є у місті “Зелена планета” //Армія України. – 1998. – 18 квітня.
855. Екологічний сполох. – 1991. – 28 лютого.